

4903-4907

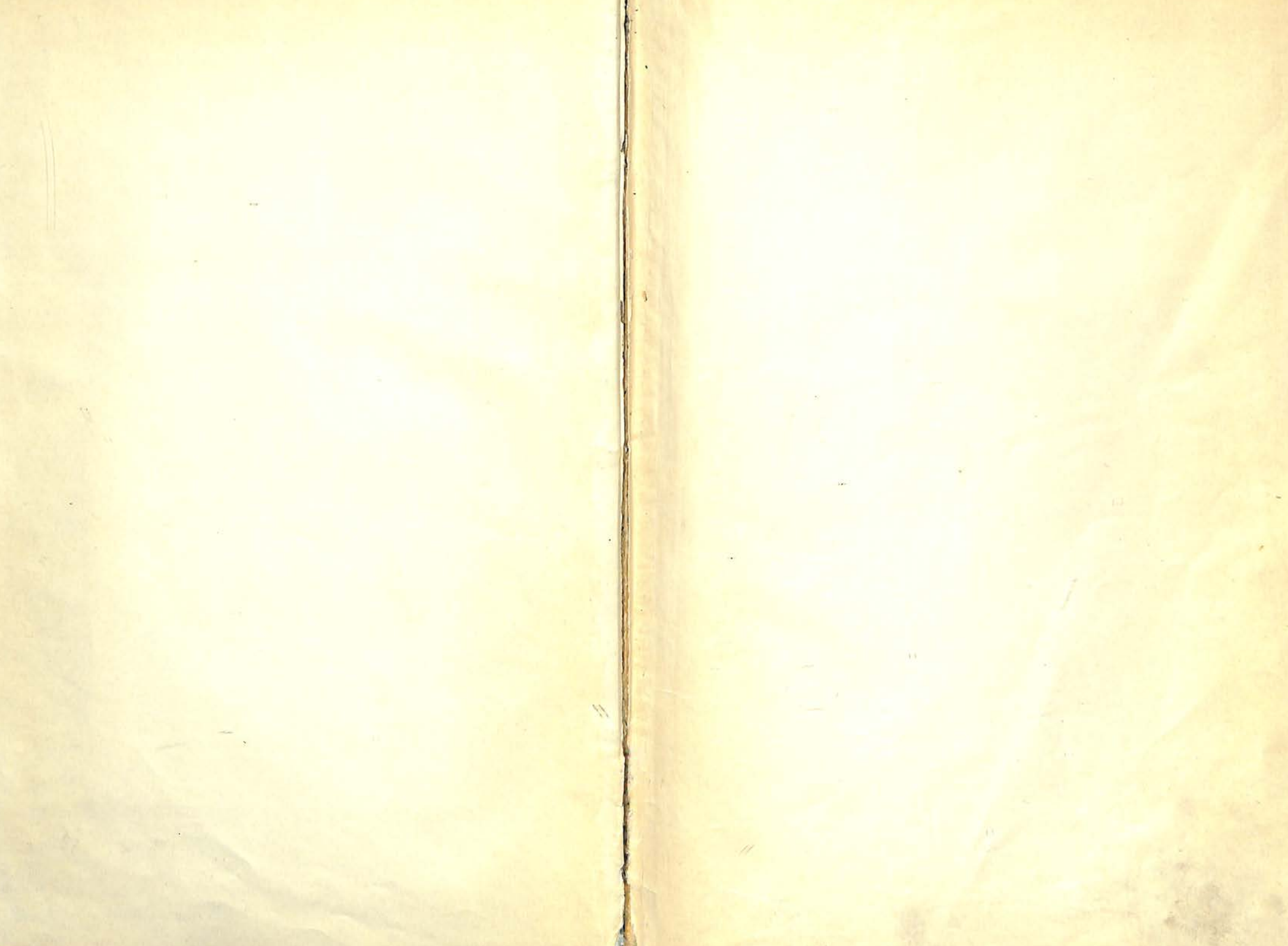
297

K-81

2010

ms. 917
p. 2

200

297

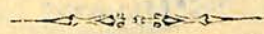
Q-81

Handwritten signature

Ի Մ Ա Մ Ա Թ

ՊԵՏՄԵԿԸՆ ՀԵՏԸՉՕՏՈՒԹԻՒՆ

2001

Տպարան «ՇԻՐԱԿ» Ալեքանդրապոլ

1 9 0 6

(36)

9743

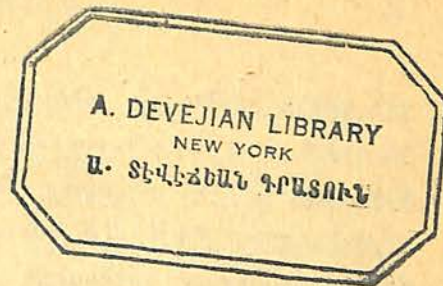

1874
39

Ա.

Ջ Ա Ն Ն Ի Ը Ի Ն

Ջ Ա Ն Ն Ի Ղ Ի Ն

Թէև տասներկու դար հայերս ապրել ենք շրա պար-
սիկները հետ, նրանց դրացի կամ իշխանութեան տակ, շրփ-
ւել ենք այդ ժողովրդի հետ, տարել ենք նրանց հետ անթիւ
շար ու բարի, բայց ոչ միայն մինչև օրս մենք հիմնովին
չենք ծանօթացել այդ դրացիների կրօնական հայեացքների
հետ, չենք ըմբռնել նրանց գաւանական վարդապետութիւնը,
չենք ունեցել մի ամփոփ դրւածք նրանց կրօնի էական կէ-
տերի և աշխարհայեցութեան մասին, մեր ինպիլիդէնտ դա-
սը շատ թիւր կարծիք ունի Իսլամի այս աղանդի վրա, այլ
տասներկու դարի մեր գրականութեան մէջ էլ որեւէ որոշ
գործ չունենք սրանց վերաբերեալ: Որպէսզի կարողանամ բա-
ցատրել, թէ ի՞նչ ոյժ ունի շիա կղերը, որ կարողանում է
ներգործութիւն ունենալ Իրանի ոչ միայն ներքին գործերի,
այլ մինչև անգամ արտաքին քաղաքականութեան վրա, հարկ
տեսա սոյն յօդւածովս ծանօթացնել հայրենակիցներին շիա
կղերի կազմի և գաւանանքի հետ:

1. Իսլամի վարդապետի-Մահմէդի մահից յետո, յայտնի
է, որ նրա հեռակողները արաբական սովորութիւնների համե-
մատ հաւաքուցան և Աուրանի որոշ այաթի, հանգուցեալի
ուլած աւանդութեան համաձայն իրանց Մարգարէին յաջորդ
(խալիֆ) և համակրօն համայնքի առաջնորդ (իմամ) ընտրե-

Արտատպում ՍՍՍՍՍՍՍՍ ճարտարապետից

ցին կրօնի հիմնադրի անհրոջը՝ Աբուրէքքին, որ մեծ ջանք էր գործ դրել Իսլամի տարածման և հաստատման գործին: Այս ընտրութիւնը բարբոքեց մարգարէի հօրեղբոր որդուն և սիրելի դստեր Փաթիմէի ամուսին Ալիին, որը միայն իր անձըն էր համարում օրէնսդրին արժանաւոր յաջորդ և հաւատացեալներին օրինական առաջնորդ: Թէև անշափ վշտացաւ այս ընտրութիւնով, բայց շյանդգնեցաւ ամբոխի կամքին հակառակել, լռեց, հրապարակով հպատակեց և համակերպել ձնացուց, յուսալով որ ծերունի Աբուրէքքից յետո, իրեն կյաջողի առաջնորդի (իմամ) դաւադանը ժառանգել: Աբուրէքքից յետո հաւատացեալների ծերակոյտը, համաձայն հանգուցեալի որոշման՝ յաջորդ (խալիֆ) հրատարակեց Էօմէրին, որով բոլորովին բորբոքեց Ալին: Մարգարէի փեսան անճարացած, ոչ միայն հպատակեց Էօմէրին, այլ սրան կնութեան աւեց իր աղջկան՝ Իւմմի-Քիլսուինին, խորհրդական դարձաւ նրա ժողովներում: Քայց սրտի վրա կուտակած դառնութիւնը չկարողանալով տանել, մտերիմների և կուսակիցների շըջանում սկսեց քարոզել, թէ համաձայն Աուրանի և արիւնակցի՝ մարգարէի կամքին, ինքն է ժողովրդի առաջնորդը և Նուր-գրէի բացատրողը: («Մէն Էուրու մովլա, լահագա Ալի-ուն մովլան».—Որոնց համար որ ես սիրելի եմ, նրանց համար Ալին էլ պիտի սիրելի դառնա): Ալին պնդում էր, որ ժողովուրդը իրաւունք չունի խալիֆ ընտրելու, քանի որ ինքը Երկնքից սահմանւած է կրօնը և գիրքը հաւատացեալներին բացատրելու: Աուրանի անորոշ և խրթին այաթների բացատրութիւնը նախասահմանութիւնից Ալիին յատկացած լինելը դաւանում էին վերջինիս կուսակիցները: Էօմէրը, որ գեւ Մահմէդի կենդանութեան, որպէս անձնէր փոսկան Իսլամի վարդապետութեան, կաշկանդեց Մարգարէին, — երբ

վերջինս մահամերձ՝ եղեղը պահանջեց կտակ գրելու, արգելեց տակլով.—«Ալլահի գիրքը բաւական է—էքֆինա քիթ ար-Ուլլահ», կարող է հակասական բան գրել՝ ուշքը կորցրած է,—չկարողացաւ սանձել այս գաղտագողի վարդապետութիւնը տարածողներին, որոնք Ալիին մեկնիչ (միւրէյին) Աուրանի էին հաշակում: Ալին ոչ միայն գաղտագողի խրատուտում էր կուսակիցներին այս վարդապետութիւնը տարածելու, այլ նրանց էլ աւելի սղեղում էր իր աւած մեկնութիւններով: Մի անգամ երբ Ալից հարցրին, թէ «Այաթի-Քիւրբան» ինչ մեծ նշան է, որ մի բողոքում Մահմէդը Մէդինէից հասաւ Երուսաղէմի տաճարը, երկինք համարձաւ ու դարձաւ, նա պատասխանեց, թէ —«Ալլահը ինձից մեծագոյն նշան չէ աւել և Ալլահի համար ինձից մեծագոյն համբաւարար չկա.» (Մալլահի այաթին արբերէ, վէ մա լիլահի նէրէյան ահագամէ մինի): Էօմէրի խօսքերը—գիրքը բաւական է.—այնքան շէր բաղիւում Իսլամի դաւանողների ահանջին, որքան տարածում էր Ալիականների շըջանում ահանջից ահանջ վերջինի պատգամը,—«Էնա-էկլամ-ուլլանի Էննարիկ»—(Ես Աստուծո կենդանի խօսքն եմ):

2. Զրադաշտի կրօնի վարդապետութեան դարեւոր աշակերտածները համար դժուար էր հղատակել ժողովրդից ընտրած սոսկ մահկանացու առաջնորդին: Քաղզաստանի, Բարէլաստանի, Սուրանիայի, Փարստանի ժողովուրդը, որ միայն անմասնեբից շառաւիղած գերբնական իշխանապետեան և առաջնորդներ էր սրտում իր արքունի փառապանծ գահի վրա, շէր կարող երկրպագել Էօմէրի նման սակաւապետ ու պարզասէր խալիֆին, որը գիշերում էր Դամասկոսի մզկիթի բակում, աղքատ ծածկոյթով, սառը սալայաակի վրա, և արգելում էր Իսլամի հետադուներին ըէհէզն ու ծիրանին, զիպակն

ու թաւիչը: Փարսիստանի քուրմերը, արեւաշա մոզերը իրանց հեաւողններով միացան Ալիին, որպէս Գերբնականից նախասահմանեաւ քարոզիչի շառաւիղին: Սրանց համադումով մահկանացու և սխալական մարդը անկարող էր ազգեր կառավարել, օրէնքներ դնել և կարգեր սահմանել: Պէտք էր Ալիի նման Ասւաձնեւրից սերեաւ դիւցազն, որին ժողովուրդը պարտաւորէր անոյայման խոնարհել և երկրպագել: Արեւելոյցին չէր կարող հաշտել Իսլամի այն յայտնութեան հետ, թէ ժողովուրդն է իրեն առաջնորդ ընտրելու և այդ ընտրեալը պարտաւոր է ժողովուրդի խորհրդով կառավարելու պետութիւնը: Արեւելոյցիների հետ ունեցած շփումներից յետո, Ալին աւելի առաջ դնաց իր պահանջների մէջ և յայտարարեց, որ ինքն էլ Գերագոյնի հետ յարաբերութեան մեջ է, Անեստանելին skսնելու եւ անյայտը նկատելու ճնորհին ունի: Թէև Ալին շայտարարեց իր անձը նոր մարգարէ, նոր յայտնութիւն, այլ սոսկ օրէնսգրքի պարզութեամբ առաջնորդի (իմամ) իրաւունքն էր պահանջում, բայց նրա հետևողները երկրպագեցին և մինչև անգամ «Ալին-Ալլահ» կանչեցին: Իսլամի վարդապետութիւնը այնքան թարմ էր, Մահմէդի հետ զրոյց անողները այնքան բազմաթիւ էին, մարգարէի խօսքերը այնպէս տարածուած և հաստատուած էր ամբոխի սրբատում, հաւատի էական մասերը այնպէս իւրացրած էին հաւատացեալները, որ Ալին շահնդուրթեց և իրան Ալլահ անուանողներին զխատել տւեց: Չիա աստուածաբանները և առասպելիները հաւատացնում են, որ կարեւոր զրուխների լեզուներն անգամ—«Ալի-Ալլահ»-էին ազդարհում մինչև սառչիլը:

3. Էօմէրի մահից յետո, Իսլամ հաւատացեալների ժողովը Ալիից պահանջեց, որ խօսք տա սոսկ խալիֆ լինել, հետևել նախորդ երկու խալիֆի ընթացքին և ղեկավարել Ղու-

րանով: Բայց նա յամառած կրկնեց.—Ո՛չ, ես էլ որոշումս ունիմ» (Վէլիէ-բէյուէն): Ալին դարձեալ շնորհեց մի միայն այս պահանջի համար և ժողովը Օսմանին յանձնեց Իսլամի տիրած երկիրների վարչութիւնը: Ալին այլևս չկարողանալով համբերել, սկսեց ընտրեալ խալիֆին՝ Օսմանին տապալելու հնարքներ որոնել:

Այդ օրերը Աբուբէքրի որդուն՝ Մէհմէդին Օսմանը մի յանձնարարականով ուղարկեց Դամասկ այնտեղի ոստիկան Մուավլի մօտ: Այս Մէհմէդի և Օսմանի յարաբերութիւնը յարեւած լինելով, վերջինս ճանապարհին բացեց յանձնարարականը և կարդաց, որ խալիֆը հրամայել էր ոստիկանին նրան Դամասկ հասնելու պէս սպանել: Ուստի Մէհմէդը ճանապարհից ետ դարձաւ, բողոքեց, մեծ աղմուկ բարձրացրեց և վրէժը լուծեց՝ Օսմանին սպանելով: Այս խռովութեան ժամանակ Ալիին խալիֆ ընտրեցին, որի հետևողները պատուեցին իրանց քօղը, հրապարակով պահանջեցին, որ իրանց կառավարել, հրամայել, դատել, դատապարտել և առաջնորդել կարող է մի միայն հրաձիհ մարգարէի շառաւիղից սերեւած օրինական ժառանգը: Ալին Մէդինէից դնաց Քիւֆէ (Հին-Բարէյոնի մօտ, ներկայումս աւերակ քաղաք), սկսեց պատգամներ արձակել, ոստիկաններին փոփոխել և պաշտելի իրան «միրիդ» (անձնէր) Պարսիկներից և արեւելոյցիներից: Որովհետև Օսմանին սպանող Մէհմէդին Ամիր-իւլ-Միւմինինը (հաւատացեալների ամիրապետ—Ալին) դատաստանի շմտնեց, մարգարէի կինը Այիշէն Ալիին Օսմանի սպանութեան դատակից հրատարակելով, ժողովրդից պահանջեց հետանալ օրինազանց Ամիր-իւլ-Միւմինից: Այս ժամանակ Ալին էլ Դամասկի ոստիկան՝ Մուավլիին պաշտօնանկ անելով և նոր կառավարիչ նշանակելով, նրան բորբոքած էր իր դէմ. վերջինս

էլ միանալով Այրիչէին, հինգ տարի շարունակ ներքին կախ շարունակեց իր հակասակորդ Այրի դէմ: Իսլամի հետեզոյն-ը պարտաւորեցան առժամանակ գաղարեցնել իրանց աշխարհակալութիւնները, աւարառութիւնները և սրածութիւնները, ձեռնամուխ եղան ներքին երկպառակչական, առանին պատերազմներին և զարհուրելի արիւնահեղութիւնները: Այս պատերազմներից իսլամները այնչափ ճնշեցան, զղեցան պառակտումներից, որ մի քանի ժողովրդասէր մարդիկ ուխտեցին և սրտեցին մի օրւա ընթացքում տեւորի ենթարկել Այրին, Մուավիէին և Եգիպտոսի ոստիկան Էմրասին, որպէսզի հաւատացեալներին ազատեն զարհուրելի արիւնահեղութիւններից: Բայց բազմ Մուավիէին ազատեց տեւորի ճանկից, սրտաւած օրը մղկթ չգնալու պատճառով, որը, Այրի մահից յետո, ախրեց խալիֆական գահը և Գամասիկից սկսեց կառավարել իսլամ աշխարհը:

4. Այրի մահով վերածնեց Իմամութը (առաջնորդութիւն). քանի որ նա իւր կենդանութեանը՝ յատուկ յայտնութիւնով— հաղիսով Իմամական Գաւազանի յաջորդ, իսլամին առաջնորդ նշանակել էր իւր օրդուն՝ Հասանին, որը այդ ժամանակ ապրում էր Մէդինէում: Այրի մահից յետո, Մուավիէն նենդութիւններով կաշտեց և գրաւեց Հասանին շրջապատող զօրքերին և զօրականներին, սրտնք հեռոհեռէ Արաբիայից Մուրիա փոխադրուեցան: Երբ Հասանին զինուորական ոյժից զրկեց, Մուավիէն իր յիադօրների ձեռքով այնպէս նեղը դրեց մարդարէի թուին, որ նրանից հպատակութիւն էլ կորուցեց: Բայց և այնպէս, արևելքիների համար Ղուրանի իւրաքանչիւր բառի կօթանասունը երկու նշանակութիւնը ո՞վ կարող էր իմանալ և բացատրել, եթէ ոչ Այրի և Մահմէդի սիրելի դասեր Փաթիմէից շատաւիղած Հասանը: Ամբողջ Մի-

ջագետքի, Սուգանիայի, Գարսիաստանի և Մարաստանի հալեացքը ուղղւած էր այս շառաւիղի կողմը: Նրան էր ընդունում մարդարէի տոհմի ժառանգ, հաւատացեալների ամբարպետի յաջորդ: Մուավիէի նման քաղաքագէտ մարդը, որ շատ կարճ միջոցում կարողացել էր ձեռք բերել խալիֆական գաւազանը, չէր կարող չնկատել Հասանի կուսակիցների կողմից իր գահին սպառնացող վտանգը: Թէև Հասանը այնքան թոյլ մարդ էր, որ երբէք զէնք չէր կարող բարձրացրել Մուավիէի դէմ, բայց վերջինս իր օրդու յաջորդութիւնը բոլորովին ապահովելու համար, պատգամաւորներ ուղարկեց գաղանապէս Հասանի կնոջ մօտ և խոստացաւ նորան, իր սրդուն Եգիպին կնուծեան առնել, եթէ համաձայնի թիւնաւորել Հասանին: Խարեցաւ խեղճ կինը, Հասանին ազուեց, բայց Եգիպին կրնանալու էլ շարժանացաւ դաւաճանութեան համար:

5. Հասանը մեռնելու պէս, Փաթիմէի երկրորդ օրդուն՝ Հիւսէյնին իմամ ընդունեցին նրա հօր երկրպագուները: Հիւսէյնի կացութիւնը սոսկալի էր: Մէքքէ—Մէդինէյում նրան սպառնում էին. հալածում խալիֆ Եգիպի ոստիկանները, իսկ Քիւֆէցիք անվերջ նրան հրաւէր էին կարգում, որ գնա նրանց մօտ և հօր գահը բազմի: Մուավիէն և ապա սրա յաջորդ Եգիպը այնպէս կենդրոնացրին իսլամի իշխանութիւնը, այնպէս ժողովեցին կուսակալների և ոստիկանների սանձը իրանց օփի մէջ, այնպիսի վարչութիւն ստեղծեցին, որ կամ թէ ահամա Այրի երկրպագուները հեռացան նրա ժառանգից, կամ երկիւղից չէին կարողանում հրապարակով նրան մօտենալ: Հիւսէյնի և նրա հարազատների զրութիւնը անտանելի էր. սրանց սպառնում էր թոյնը, կամ յանկարծական դաշայնը: Ամէն բողէ նա սպասում էր մի այդպիսի սոսկալի հարաւածի: Եգիպի լրտեսները նրան հետեւում էին: Վերջապէս

զիջու չիւտէյնը, նախապատիւ համարեց քաջութեամբ մեռնել, ոչ թէ դաւաճանի ձեռքով սպանել: Նա իր ընտանիքով, հարազատներով, անձնէքներով—ընդամէնը եօթանասունը հինգ մարդով՝ կարեց արաբական անապատներն ու լեռները, արեւմուտքից դէպի արեւելք, եկաւ, հասաւ Եփրատի (Չաթէլ—արարի,) ամունքը: Մարդ ուղարկեց Քիւֆէ և իր պալուսար իմացրեց: Մեծ ուրախութեամբ սլաւաբաններին ընդունեցին քիւֆէցիները և ահաւոր բաղմութիւն նրան տարաւ մղկիթ աղօթելու: Այս միջոցին Եգիպտոսի ներկայացուցիչը՝ Իբնի Ջեազը մունեստիկ հանեց քաղաքի փողոցները և սպառնաց մահով պատժել այն բոլոր անձերին, որոնք կհետեւնէին չիւտէյնին և նրա լիազօրներին: Չիւտէյնի ներկայացուցիչը աղօթքը շաւարտած, քիւֆէցիները ահաբեկեւած, կիսատ թողին նամազը և դուրս եկան մղկիթից: Ներկայացուցիչը մենակ դուրս եկաւ մղկիթից և բօթը հասցրեց իր տիրոջը: Սա այնքան քաջութիւն ունեցաւ, որ պատրաստեց միայն իւրայիններով գիւմաղբել թշնամիներին: Դամասկոսից Եգիպտոսի ուղարկած հրամանատարը՝ Էօմէր Իբնի Սաադը համարձակեց մարգարէի արիւնից շառաւիղաւծի վրա ձեռք բարձրացնել, անցաւ իր գօրքով Ալիի ժառանգի կողմը, բայց քիւֆէցի Չիմբին անցաւ Եգիպտոսի բանակի գլուխը, կոտորեց եօթանասունը երկուսին: Այնքան դաղանացաւ Չիմբին, որ կանանց ու երեխաներին անգամ չթողեց ջուր խմել և ծարաւները կոտրել անապատի սոսկալի ջերմութեան մէջ: Ճակատամարտում սոսկալի՝ բայց անհաւասար կուէի մէջ ընկաւ հերոսաբար Չիւտէյնն էլ և իր արիւնով ներկելով «Քէրքէլան» (պատուհասի վայր), Չիմբիի վարդապետութեան գրօշը ծիրանացրեց և պոսակը բոլորեց: Եգիպտոսի սպանելու անց Չիւտէյնին, բայց չկարողացաւ ընկճել շիա վարդապետութիւնը, որն աւելի գօրա-

ցաւ շնորհիւ Քէրքէլայում կոտորւած մարտիրոսների: Քէրքէլայի անոջը ամէն տարի Մուհարէմի սկզբներին կատարելով Չիմբիները, նորանոր ոգևորութեամբ ամրապնդուում են իրանց վարդապետութեամբ, անիծելով Եգիպտոսի նրա նախորդ և յաջորդ խաչիֆները, որոնք բռնութեամբ յափշտակեցին մարգարէի ժառանգներից նրանց հասանելի իշխանութիւնը՝ Իմամութիւնը:

6. Չիւտէյնը արդէն կտակով իրան յաջորդ, Չիմբիներին իմամ էր նշանակել իր սրբին Չէյնալ-Արդինը: Այս իմամը աչքի առաջ ունենալով հօր և հօրեկրօր անցեալը, թէ և լուսնայն կառավարում էր շիա աղանդաւորներին և նախորդներից մնացած հաւատարիմ երկրպագուներին, բայց չկարողացաւ կեանքը փրկել խաչիֆների հալածանքից, որոնք չիմանային սրան էլ, թոյնով սպանելու անիւն իրանց մարգարէի այս ճեպին էլ: Համաձայն Չէյնալ Արդինի կտակին, նրան յաջորդեց սրբին՝ Բազը, որը Չիմբիների հինգերորդ իմամն է: Իսլամի քարոզչի մահից յետո, խաչիֆների օրերում մօտ չորս հարիւր հոգի մարգարէին տեսնողները և նրա զբոյցակիցները օրէնսդրից լսած առակները, առածները, աւանդութիւնները, հրամանները, պատելները, որոշումները, վճիռները և կարգադրութիւնները գրեցին և իրար կցելով կազմեցին սիւննիների հաղիսները (աւանդութիւն) կամ Սիւննան: Մարգարէի մահից հարիւր տարի յետո, այս բոլոր գրեւած աւանդութիւնները, Ղուրանի հետ համեմատութեամբ, դասաւորեց և կարգի բերեց նշանաւոր իսլամ ասուածաբան և յայտնի գիտնական Սարիթի սրբու նէմանի սրբին՝ Մէհմէդ Աբու Հանիֆին, կազմեց մի գիրք, որն անւանեց «Թաֆաուհ» (ըմբռնում): Այս գրքում սահմանուած է Իսլամ հաւատացեալի պարտականութիւնները և իրաւունքը ամբողջապէս: Այդ գիրքը սովորաց-

նում է Իսլամի հետևողին, թէ ինչպէս կատարելու է իր լա-
ցումը, աղօթքը, ծոմագահութիւնը, սղորմութիւնը, ընտա-
նեկան և դրացիական յարաբերութիւնները, առևտրական և
այլ դաշնագրերը, դէպի հասարակութիւնը և պետութիւնը
ունեցած պարտաւորութիւնը, պատերազմի գնալը, աւարից
ստանալիք մասը, հատուցանելիք տուրքը և հարկը, Իսլամի
բայանների հետ (հպատակ) ունենալիք վարակցողութիւնը և
խլամի գոյութեան համար կատարելիք դոհողութիւնները:
Արու-Հանիֆին այս գլըքով ուղում էր ամէն մի միւսլիմանի
ըմբռնել տալ իսլամի հաւատալիքը, դաւանանքի էական կէ-
տերը, պարտքն ու իրաւունքը: «Թաֆագուհ»-ն Արու-Հանի-
ֆէի հոշակը անշափ տարածեց Իսլամ աշխարհում, որ նրա
համբաւը հասաւ Ամիրապետի աղարանքից մինչև ամենայեա-
րնկաժ պարտիզպանի հիւղը: Իմամ Բաղըր և սրա մահից յե-
տո սրղին Իմամ Ջաֆէրը սիւննիների հաղիւնները և Արու-
Հանիֆէի «Թաֆագուհը», որպէս հասարակ մահկանացուների
աշխատութիւն, «զայիֆ» (վախ) հոշակեցին: Սրանք հետեւ-
յով իրանց նախորդներին պնդում էին, որ միայն գերագոյնի
հետ յարաբերութեան մեջ գտնուող եւ աներեւոյքը տեսնող
իմամները լիազօր են հաղիւններ գրելու, կարգեր սահմանե-
լու, դուրանի այաթները և մարգարէի աւանդածները պօր-
զաբանելու եւ բացատրելու: Հետեւաբար Իմամ Բաղըր և ապա
սրղին Իմամ Ջաֆէրը կազմեցին իրանց հաղիւնների հատու-
նները, որոնք շորս անգամ աւելի ճոխ են սիւննիների և Արու-
Հանիֆէի «Թաֆագուհ»-ից, որոնք շիա հասարակութեան հա-
մար, որպէս գերբնական զօրութիւնից բղխած թխողութիւններ,
հաւատքի մասն են կազմում և անպայման պար-
տաւորեցուցիչ են:

7. Իմամ Ջաֆէրը յատուկ Ասուածային յայանութիւնով,

իր նախորդներին հետեւելով, իրան յաջորդ հրատարակեց իր
անդրանիկ սրղին Իսմայիլը, բայց սրովհետև սա անձնատուր
եղաւ հարբեցութեան, չպահպանեց Ղուրանի պատախրանները,
մարգարէի աւանդութիւնները և նախորդ իմամների գիրքը:
Հայրը պարտաւորւած մի երկրորդ յայանութիւն ստացաւ
գերագոյն երկնքից, սրով հետապնեց իմամի յաջորդական
բաղմոցից Իսմայիլին, նրա տեղը նշանակելով Մուսային: Այս
Ալլահատուր պատգամի փոփոխութիւնը թէև մեծ պառակ-
տում ձգեց շիաների մէջ, (այդ մասին «աղանդաւորներին» մէջ
խօսելու ենք) բայց մեծամասնութիւնը խոնարհեցաւ երկնքի
հետ յարաբերութեան մեջ գտնուող Իմամի կամքի առաջ և
հետեւեց Մուսային: Չիաները այնպէս ցրելի և իմամներին հե-
տեւողները խալիֆաների ստրսափներից այնպէս ծածկուած, ու-
րանում էին իրանց ներքին համոզումները և գաւանանքը, որ
Դամասկի Օմէեան խալիֆաների ջնջելուց յետո, Բէնի-Աբրասի
(Աբրասան) խալիֆաները Բաղդադում թագաւորած շրջանում
մուտցել էին անգամ սրանց գոյութիւնը: Իմամ Բաղըր և Իմամ
Ջաֆէրը թէև սիւննի իւլէմների գիրքերի հակառակ շատ ծէ-
սերը փոփոխել էին, բայց խստիւ պատախրել էին իրանց ա-
շակերտողներին, որ եթէ հազարաւոր շիաներ մի տեղ գըր-
նուած ժամանակ, նրանց մէջ մի սիւննի յայանի, պարտաւոր
էին իրանց ծէսերը և կարգերը բոլորովին ծածկել և հետեւի
սիւննի սովորութիւններին, կեանքեր վսանգի շենթաւելելու
համար: Այսպէսով շիա վարդապետութիւնը խալիֆութեան
հզօր դարերում արծաժուում և տարածուում էր գաղտնարար,
ինչպէս իրանց գոյութիւնը ներկայումս պահպանում են ստա-
րովերցիները և ուրիշ աղանդաւորները Ռուսաստանում: Բէնի
Աբրասի խալիֆաները Բաղդադում իրանց փասքի գաղաթին
հասած շրջանում, Հարուն-էլ-Րաշիդը, որպէսզի կարողանա իր

վրա բարդած անասաւածի և անկրօնի կասկածները փարատել, յիշեց իր պապերի, պապի եղբոր ժառանգների գոյութիւնը, փնտռել աւելց Մահմէդի դասեր՝ Փաթիմէից և Ալիից սերած Իմամ Մուսային, հրաւիրեց արքունիք և պահում էր անշափ պատուով ու յարգանքով: Իմամ Մուսան միշտ բազմած էր Հարուն-էլ Բաշիդի աջ կողմը, թէ խորհուրդների ժամանակ և թէ խնճոյքներում: Իսլամի իշխանութեան այս վեհապանծ տէրը միշտ կրկնում էր Մուսային, թէ նա արդեօր որեւէ ցանկութիւն կամ պահանջ չունի, իսկ իմամից շարունակ բացտտական պատասխան էր ստանում: Հաւատացեալների ամիրապետը (Ալիի տիագորը իւրացրել էին Բէնի Սըրասի խալիֆները, որպէս իմամ և յաջորդ մարգարէի) մի օր զարթ ժամում նորից կրկնեց իր սովորական առաջարկը և թախանձագին Մուսայից պատասխան ուղեց: Իմամը ղիջանելով ամիրապետի ստիպմունքից խնդրեց, որ իրան վերադարձնեն Փաղագ կոչւած այն արմաւենիների այգին Մէլիմէի մօտ, որը Մուհամմէդից ժառանգութիւնն էր մնացել նրա գտեր՝ Փաթիմէին: Այս այգին Մարգարէինն էր, սրի մահից յետո Էօմէրը գրաւեց որպէս «Բէյթ-իւլ-Մալ» (հասարակական սեփականութիւն): Փաթիմէն շատ բողոքեց Էօմէրի որոշման դէմ, բայց խալիֆը անզրգելի մնաց, շլտեց բողոքը, աւարկելով որ Մարգարէի ամբողջ գոյքը պատկանում է հասարակական գանձին, ոչ թէ ժառանգներին: Իմամ Մուսան խորհրդաւոր մտքով էր պահանջում այս այգին: Հարուն-էլ-Բաշիդը, չմբռնելով Փաթիմէի ժառանգի նպատակը, ծիծաղեց և Փաղագի փոխարէն առաջարկեց Բաղդադի այգիներից ամենանշանուորը կամ Մուսայի սրտի ուղածը: Չիաների իմամը մերժեց խալիֆի առաջարկը՝ յամառելով իր պահանջի վրա: Հաւատացեալների ամիրապետը թուղթ ու գրիչ ներկայացնե-

ՓԱՂԱԳԻ ԶԿԵՐԻՆՆԻ

յով Մուսային առաջարկեց, որ այդ Փաղագ այգիի տեղը և սահմանները սրռէ, որպէսզի հրաման արձակէ Մէգինէի կառավարչին անմիջապէս այգիին ժառանգներին յանձնելու: Մուսան այգիի սահմանները գրեց, արևելքից՝ Ինդոս գետը, արևմուտքից՝ Էբրո գետը (Սպանիայում), հիւսիսից Կովկասի և Պիւսինեան լեռները, և հարաւից Կարմիր ծովն ու հնդկական Ովկիանօսը: Հարուն էլ-Բաշիզը զգալով որ իւր գահն է պահանջում Մուսան, նրան թունաւորել տւեց:

8 Հարուն էլ-Բաշիզը որդին Մամուն-էլ-Բաշիզը աւելի փառքով և աւելի պատուով էր պահում իր արքունիքում՝ Խորասանում Մուսայի որդուն՝ Իմամ Բզաթն-Ազատամիտ էլ-Մամունը այնպէս էր գրաւած, որ Բզային գահին ժառանգ էր հրատարակել, հեռացնելով իր դաւակները: Էլ-Մամունը հաւատացած էր, որ Իսլամի պետի աթոռը խկապէս պատկանում էր Ալիի ժառանգներին և ոչ թէ իրանց՝ Բէնի-Աբուսիններին: Յայց երկրում ծագած և էլ-Մամունի ղէմ զըրգուած ամբոխի յարուցած խռովութեան առաջն աննելու համար, նրա էլ կեանքին թոյնով վերջ տւին, թէև սխնդիրները չեն խոստովանում: Բզայի որդուն՝ Նազիի և նորա յաջորդ Թազիին շիաները թունաւորած են համարում նոյն արքունիքի ինտրիգներով: Տասնը մէկերորդ իմամ՝ Հասան Ասքերին աշխարհից հեռացած, մեկուսացած ապրում էր Բազղազի մօտերքը Սուրբէ-Մէրրա աւանում: Սրա կանաչքն ամուլ էին: Հասան Ասքերիի քոյրը՝ Հալիմէն նորանոր կոյսերի հետ էր ամուսնացնում եզբօրը, ջանալով ժառանգ-յաջորդ ունենալու Իմամի գահին, բայց զուր, նպատակին չէր հասնում: Վերջապէս մի օր Հասան-Ասքերին աւետաց քրոջը, թէ կինը յղի է և շուտով դուստկ կունենա: Քոյրը վննելով եղբոր կնոջը աւետած յոյսը՝ շհաւատաց: Մի քանի ժամանակից յետո, կըր

187
39

Հայրմէն կրկին եղբորն այցի էր եկել, Իմամը նորան արգիլեց, հաւատացնելով որ այդ իրիկուն ծնելու էր ժառանգը: Թերահաւատ քոյրը կրկին քննելով հարսի կողերը, զգում է եղբոր յուսախարութիւնը, բայց վերջինս նորան համոզում է սպասել և տեսնել: Գիշերը անցնելուց յետո, լուսադէմին պայծառ լոյսով ծածկւում է Հասան-Աքէրի տունը և նրա կինը ծնում է տղա, որին անւանում են Մէհթի: Քոյրը տարակուսելով նախնիթաց գիշերը կատարած քննութեան վրա, նորից դնում է ազոցկանին և դառնալով եղբորը պնդում է, որ երբէք իր հարսից չի ծնել այդ դաւակը:

— Սխալ ես, պատասխանում է Իմամը, նա է ծնել, բայց ոչ արգանդից, այլ արգրից, ծնկից...

Այս հանելուկից բան չհասկանալով քոյրը, վերադառնում է տուն: Մի ամիս յետո, կրկին եղբորը այցելելիս, նկատելով գաւթում խաղացող մի երեխա, հարցնում է, թէ— ո՞ւմն է այդ աղան:

— Ժառանգն է, նա է. պատասխանում է Իմամը, աղչեցնելով քրոջը:

Սրանից յետո, Հասան-Աքէրին իր ընտանիքով ամառանոց է գնում երեք ամսով: Վերադարձին երբ քոյրը «բարեկարի» է գնում և տեսնում է տանը մի դեռահաս պատանի, հարցնում է եղբորից, թէ— ո՞վ է այդ ջիւանը, երեսը ծածկելով:

— Ինչի՞ ես ծածկում, քոյրիկ, տոտւմ է Իմամը, չէս ճանաչում, նա է, մեր ժառանգը, որդիս:

Այս պատմութիւնը աւանդել է քոյրը՝ Հայրմէն շիա կղերին, Հասան-Աքէրի մահից յետո: Համաձայն շիա աստուածաբան պատմիչների խօսքին, Հասան-Աքէրին մեռել է 28 տարւան և այդ ժամանակ Մէհթին միայն վեց տարւան էր:

9. Մէհթին, հօր մահւանից յետո շորս հինգ տարի երեցաւ իւրայիններին: Օտարները պատմում են, որ նրան էլ սպանել տւին, հորը գցեցին, կամ թունաւորեցին խալիֆի գործակալները: Քայց միքեքէրի (չէրիահան—ուլղափառ) կամ իսկապէս Իսնա աւաւրի (տասներկու իմամներին Ալիի շառաւիղներին հաւատացողները) շիաները հաւատում և դաւանում են, որ այս անձնաւորութիւնը Ղուրանում իրանց խոստացած Մէհթին էր որը իր կեանք ամիրապետների հայածանքից փրկելու համար, Քաղաւաքի մօտերը, Քեաղիմէյից հիւսիս Սուրբէ Մէրբա կարածքում փակեց 73 տարի, որը կոչւում է Ղիյաքէրի սուլբա (փոքր աներեկոյթացում): Այդ եօթանասունը երեք տարւոյն թացքում Մէհթին կառավարում էր իր շիա հօտը նախնելով (փոխանորդ օգնականներ): Չորս հօգի իրար յաջորդեցին այդ ժամանակամիջոցում: Այս աներեկոյթացումը տարակուսանքի առիթ էր ժամանակին շիա հաւատացեալների համար, որոնցից շարունակաբար ուխտաւորներ էին գալիս, իրանց Իմամին ահագին նւէրներով և թէև խիստ փափագում էին անձամբ տեսնել, ցաւերը բացատրել, սրտումն ու վճիռը ստանալ և օրհնութիւնովը վերադառնալ, բայց նախները (օգնական) այլ և այլ պատճառաբանութիւններով, իրը Իմամի հրամանով՝ ոչ սքի շէին թողնում անձամբ ներկայանալու:

Համաձայն Իմամ Քաղրի և Ջաֆէրի աւած որոշումներին, մահկանացուները որքան որ առաքինի և արդարասէր լինէին, կարող էին դարձեալ մոլորել, սխալել, ինչպէս մոլորած էին և սխալած սխնի ամենանշանուոր իւլէմաները՝ Աբու-Հանիֆին և ուրիշները: Չիա իմամների Իսթիֆթաների համաձայն՝ մահկանացուն շի կարող արդար և ճշմարիտ վճիռ կայացնել, քանի որ ամենազիտուն մարդն էլ թէև համաձայն շէրիաթի, բայց դարձեալ իր խելով, դատողութեամբ է կզ-

բակացութեան հասնելու, որոշումներ ու վճիռներ արձակելու, ուստի կարող է և սխալուել: Այս հիման վրա, ամէն մի շիւս իր խնամած գործի արդար վճիռը իմամից պիտի ստանար, որ լաիզը կարողանար կասկածանքներէրից փարատել, քանի որ միայն գերագոյնի հետ յարաբերութեան մեջ գտնուող և անյայտը նկատող իմամը շէր կարող սխալուել:

Եթե անասնամեա թագոտի պատմութիւններից յուսահատուած, իմամի շրթունքից իրանց գործի վճիռը լսելու և խղճահարութիւնից ազատուելու փափագողները, Իրանի խորքերից ահագին ընծաներով եկել հասել էին Սուրբէ-Մէրրա և անպայման ցանկանում էին տեսնել իրանց իմամի գէմքը և երա շրթունքներից լսել նրա ձայնը և ցանկանալի հրամանները: Երբ այս պատգամաւորները յամառած, ուզում էին բռնութեամբ մտնել իմամի թագստարանը, նախը դուրս եկաւ յայտնեց, թէ իմամը նրանց բռնութիւնից զայրացած, թողեց Սուրբէ-Մէրրան, քնաց Ջաբուլգա և յանձնարարեց յայտարարել այս նրա գրած պատգամը իր հետևողներին:

«Նայեցէք այն մահկանացուի գէմքին, որ գիտնական է, որը կարող է կրքերը զսպել, արգելաւածները շարժողքել, սրն Ալլահի սուրբ գրքով պատելրածներին հպատակուում է, աշխարհային ճոխութիւններից և վայելչութիւններից խոյս է առիս, որովհետև նա իմ հոգուս բնակարանն է—«Ջաննիշին»:

Այս պատգամը գրած էր կանանչ գոյնով, երկաթաքարի լուծւածքով:

Այս աներևոյթանալը կոչուում է «դէլաբէրի սուբրա» (մեծ աներևոյթացում), որը շարունակուում է մինչև օրս: Համաձայն ուղղափառ շիաների իսնա աշարի (ասաներկու իմամամ ճանաչողների) վարդապետութեան՝ այս Մէշթին նա է, որի մասին ակնարկած է Ղուրանում, թէ պիտի աշխարհ

դա, որ մարդիկ ապականութիւնից փրկէ և ամբողջ մարդկութիւնը դարձնելով Իսլամի դէնին, մի հօտի և մի հովի վերածէ: Արա մէջ Աստուծութեան անդրադարձումն են դաւանում, որը աշխարհ գալիս՝ պիտի բերէ իրան հեա Յիսուն, որպէս օգնական, որը ջախջախելու է նեւի գլուխը:

10. Մահւանից ապառուած այս վերջին իմամի գրաւոր պատգամի համաձայն, շիա ժողովուրդը սպասելով նրա՝ Մէշթիի վերադարձին, իր ազօթքը կատարում է վերոյիշիալ առաւելութիւնը ռնեցող մի միւջթէհիգի հեակելով, որը քննում է նրա բոլոր դասն ու գատաստանը, գրում է, վաւերացնում դաշնագիրը, կապալադիրը, կալածադիրը, աճուհայիրը, ապահարգանի թուղթը, ստանում է եկամուտի տասանորդը, աղքատի մասը, ժառանգութեան երբորդական մասը, բաժանագիրը հոտատուում և որոշում է բոլոր կրօնական և քաղաքացիական գործերը: Այս միւջթէհիգը համաբուում է բացակա անմահ իմամ Մէշթիի տեղապահը աշխարհի վրա, որը արեւելու է միւսլիման շիաների ամբողջ երկրին և հսկելու է համաձայն Ղուրանի և հադիսների՝ շէրիաթի անպայման գործադրութեան վրա: Միայն այսպիսի միւջթէհիգի են հպատակելու շիաները, միայն սա կարող է հրամայել ժողովուրդին, «Ջհադ» (կրօնական պատերազմի) քնալ, կամ կուել և մաքաւել նոյն իսկ իրանց երկրում գտնուող բռնակալներին, հէնց շահերի դէմ էլ: Միւջթէհիգը կարող է հրամայել, որ ժողովուրդը շհնագանդի շահերի, կամ թագաւորների կրօնի հակառակ տուած կարգերին ու օրէնքներին, շթողնէ գործադրել այդպիսի հրովարտակները և օրէնսդրութիւնները: Ուստի Իրանի շահերը—պետերը ժողովրդին հպատակեցնելու համար՝ պարտաւոր են միշտ սիրաշահել այս միւջթէհիգներից ամենաշատ ժողովրդականացածներին, որոնք միյիծնաւոր

հետևողներ ունին, որպէսզի իրանց իշխանութեան գէժ որոգայթներ շարեն:

1890 թ. երբ նասրէդղին շահը անգլիացիներին կապալով տւեց Իրանում ծախուելիք ծխախոտը, Թաւրիզի միւշթէհիդ՝ Միրզա-Ջաւադ աղան հրամայեց բոլոր վիճակներին՝ փշրել կալիօնները, շիբուխները և դադարել ծխելուց—անգլիացիներէ ձեռքից գնելիք ծխախոտը հարամ—ապականւած հրատարակելով: Միրզա Ջաւադի որոշումը երբ հաստատեց Միրզա-Սղա-Չիրազին, որ այն ժամանակ ամենաժողովրդական միւշթէհիդն էր Քէրքէյսում, ամբողջ Իրանի կալիօնները փշրեցան մի օրւա մէջ՝ և ծխախոտները թափեցան ողբանոցները: Մինչև անգամ խանխաւանը՝ Իրանի ծառայող—ազնւականութիւնը շանդգնեց ծխել, վախենալով իրանց ծառաների մասնութիւններից և ամբոխի զբոսումից: Չահը նահանջեց, քանդեց անգլիացիներին տրւած դաշնագիրը և հազիւ խողողացրեց գրգռւած ամբոխը:

Քայց ինչպէս իմանալ, թէ ո՞րն է այն կատարեալ իւլէման, որն ունի այն բոլոր առաւելութիւնները, որոնք թւել է անմահ Իմամը՝ Ջարուլգա գնալուց առաջ: Ընդհանրապէս Քիւֆէի մօտ Մէշէդի-Այի նէջէֆ կոչւած վայրում և Քէրքէյսում են գտնուում շիաների ամենանշանաւոր կրօնականները:

Այդտեղ է գիմում շիա կղերը կատարելագործելու իր ուսումնասիրած Իսլամի ասուածաբանութիւնը և իրաւագիտութիւնը: Իմամ Մէհթի մեծ թաղատեան օրից մինչև այսօր շիրիմի նշանաւոր քարոզիչները, անձնէր հետևողները, այդտեղ են գիմում և հաստատուում: Այդտեղ է գիմում ուխտի քիշ թէ շաա կարողութիւն ունեցող քաղաքացին ու գիւղացին, զրանց հետ ծանօթանում, այդ կղերի նիստն ու կացը, վարքն ու բարքը, հաւկացողութիւնն ու ընթացքը քննում

է շիա հաւատացեալը և զրանցից որ մէկի մօտ որ նկատում է կարևոր առաւելութիւնները, նրան ընդունում է իրան միւշթէհիդ, նրա անձնաւորութիւնը դաւանում է անմահ Իմամի հոգու բնակարան—«Ջաննիշին»:

Չիա կրօնի հիմնաշան և էական օրէնքների համաձայն, իրանց առաջնորդը (Իմամ) կամ գատաւորը սահմանուում է նախախնամութիւնից, որին Ալլահը անյայտը տեսնելու կարողութիւն է տալիս: Այսպէս էին դաւանում շիաները իրանց տասներկու իմամների օրով, այս է Իմամ Բազրի և Իմամ Ջաֆէրի տւած պատգամը: Սիւննիների նման շիաները իրաւունք չունեն իրանց Իմամ—խալիֆ ընտրելու: Չիաների դաւանանքով Իմամի աստիճանը մի երկնային շնորհ է, որ բաշտանանքով Իմամի աստիճանը մի երկնային շնորհ է, որ բաշտանանքով էին սահմանում, հետևաբար Իմամի հօգին էլ ինքն է ընտրելու գիւնական և բարեպաշտ մարդկանց սիրտը իրան ընակարան, որպէսզի որանց միջոցով հովէ իր հօտը ճշմարտութեան ճանապարհով՝ մինչև իր աշխարհ վերագառնալը: Ուստի շիաները իրանց կրօնապետ կամ գործերի վերահասու լինող (միւշթէհիդ) չեն նշանակում, չեն ընտրում, այլ այնպիսի հեղինակաւորներին, որոնց քայլերից և գործերից նկատելի է լինում երկնային շնորհը, կուրաբար հետևում և նւիրում են:

11. Քանի որ մարդիկ տարբեր հայեացք ունին, տարբեր համոզում ու զգացում, միևնոյն անձնաւորութիւնը չի կարող ընդհանրութեան վրա համանման ներգործութիւն ունենալ: Մանաւանդ բարօրականութեան և առաքինութեան մասին մարդիկ անշափ տարբեր հայեացք ունին, շէրթաթն ու հագիսները անշափ առաձգական են: Որովհետև ամենազէտ

իմամ Մէհթին յայտնապէս շի որոշել իմամի հոգու բնական անձնաւորութիւնը, որպէսզի մրցման մղի առաքինիները, անշահասէրները, արդարասէրները, ժողովրդասէրները և զիտնականները, այլ թոյլ է աւել, որ շիաներն իրենք իրենց առողջ դատողութիւնով հետեան նրան, որի մէջ կնկատեն կատարելութիւնը: Պէտք է նկատի առնել, որ շիական աստուածաբանութեամբ, մարդու կամքը ազատ է ստեղծւած և թողնւած. մահկանացուն իւր դատողութեամբ է շարն ու բարին որոշելու և նրանց հետեւելու. նախասահմանութիւնից նրան շնորհւած ընդունակութեան և արժանաւորութեան համեմատ: Ուստի ամէն մի շիա-խնաաշարի ժիւլիման իւր հայեացքով այդպիսի կատարելատիպ իւլէմաներից մէկի վրա նկատելով, նրան է ընդունում Մէհթիի հոգու բնակարան, որը դառնում է իւր միջթէհիզը: Այս պատճառով Մէհթի Ալիում, Քէքբալայում, Նէջէֆում, Խորասանի Մէհթիում, Թէհրան, Խոֆահան, Թաւրիզ և ուրիշ տեղեր հարիւրաւոր միջթէհիզներէ կան, որոնք իրենց միւրիդների (անձնէրներէ) համոզումով Մէհթիի հոգու բնակարաններն են, ախրում են ժողովրդին, դատում են ազգաբնակչութիւնը, պաշտպանում իսլամի շէրիաթը և կառավարում ազգաբնակչութիւնը: Այսպէս է եղել Մէհթիի աներևոյթ անաբուց մինչև մեր օրերը:

Ամէն մի շիա գեաւհաս գեանական, որը իւր կանգիտատւորան դնում է ժողովրդի առաջ, որպէս պատրաստակամ նրա վարչութեան հոգածութիւնը յանձն առնելու, նա քարոզում է իւր տեսութիւնները, հրատարակում և ցրում է բրօշուր, որով իւր դարգացման աստիճանը և բարոյական տեսակէտը, շէրիաթի բացատրութիւնը և ժողովրդի պարտականութիւնը ցոյց է աւարիտ հաւատացեալներին: Իրանի և Թուրանի քաղաքների, աւանների և գիւղերի ախունդները (կրօնա-

կան—երէց) իրենց ազօթարան յաճախողներին հրապարակապէս կարդում և բացատրում են այդ բրօշուրները, որի իւրաքանչիւր նոր մտքը, բառը, սճը և դարձածները ամիտների քննութեան նիւթ է մատակարարում: Արժանաւորները ժողովրդի հետաքրքրութեան առարկա են դառնում երկար ժամանակ, իսկ թոյլերը ծաղրի են մատնում: Բայց միայն տէօրիտյով ոչ ոք չի կարող միջթէհիզ դառնալ: Երբ ժողովուրդը մի կանգիտատի աստուածաբանական, իրաւաբանական և բարոյական զիտական բարձր ընդունակութիւնների հետ ծանօթանում է, ըմբռնում է նրա քարոզած մտքերը և զրաւում է նրա հեղինակութիւնով, տասնեակ տարիներ քննութեան նիւթ է դարձնում այդպիսի գիտնականի վարչը: Մէհթիի պատգամի համաձայն միմիայն այնպիսի գիտնականի կողմը պիտի դարձնի ժողովուրդը իւր հայեացքը, որը «Կարող է զսպել իւր կրեեր, չկասարել արգիւլածը, հպասակել Ալլահի սուրբ կամով պատկերաճներին եւ խոյս տալ աշխարհային վայելչութիւններէ, նոխութիւններէ եւ ռալլութիւններէ»: Միջթէհիզացուն սչ միայն բարձր գիտնական պիտի լինի, սչ միայն ծանօթ պիտի լինի Ղուրանի վարդապետութեան, իմամներից դուրս հազիտներին, այլ կեանքում այդ բոլորը զործազրոյց, բարոյական, սակաւապետ, արդարասէր, անփառասէր, անշահասէր, անկաշառ և ժողովրդին ներշնչած մարդ պիտի լինի: Այս դարում այսպիսի յատկութիւններով մարդ կատկածելի է գտնել, բայց շիա կղերը անցեալ XIX դարում կարող է պարծենալ այդպիսի կղերականներով, որոնց առաջ թափում էր իւր գանձերը և երկրպագում: Հէյխ Մուրթուգա Ալին արժանացած էր երկրպագութեան իւր անպատմելի բարեգործութիւնների, առաքինութիւնների և անշահասիւթիւնների համար: Նրա ստրերի տակ թափւած

միլիոնները ետ էին գտնուում շիա ժողովրդի ամենաթշուա-
 ների տունը և դադարեցնուում արատուենքները: Միրզա-Ադա
 Ջիրազին, որ սրանից 7—8 տարի առաջ մեռաւ Քէրբէլա-
 յում, համարեա ամբողջ շիաներից պաշտուած մի անձնաու-
 բութիւն էր, որից սոսկում էր Նասր-էգ-զին շահը: Իրանի
 ժողովուրդը տարեկան երկուսից մինչև երեք միլիոն բուրլի
 փող էր ուղարկում նրան, որը առանց ձեռք տալու ետ էր
 դարձնում այդ գումարը Պարսկաստանի այնպիսի շքաւորնե-
 րին, որոնց արժան էր համարում: Այս մարդը որ 20—30
 տարի այսպիսի ահաւոր գումար էր ստացել, գուցէ աշխար-
 հի ամենասակաւագետ անձնաւորութիւնն էր: Հասցնելով այդ
 խոշոր գումարները թշուա ու կարօա հօտին, ինքը սոսկ ար-
 մատով էր կերակրուում, գիշերում էր Քէրբէլայի մղկէթի գաւ-
 թում խօրի վրա, որտեղից պատգամ էր տալիս թագաւոր-
 ներին, իշխաններին, կղերին ու բոլոր հաւատացեալներին: Մեանկիս նա միայն մի-երկու բուրլու գոյք թողեց իր ժա-
 ւանգներին այն ահագին միլիոններից. այն ինչ Աէն ժԳԻ.
 ժառանգները ահաւոր կապիտալ դիզեցին՝ շնորհիւ իրենց
 պապ ազգականի:

Ներկայիս միւջթէհիզներից նշանաւորներն են Չէլիս-Հա-
 գի Թէհրանցի, Մուլա Քեաղիմ Խորասանցի, Փաղըլի 2էլէ-
 րիանի Ղարադաղցի, Չէլիս Հասան Մամադանի, Հաջի Միրզա
 Հիւսէյն-Հաջի Խալիլի Թէհրանցի, Չէլիս Արդիւ Հիւսէյն—Մա-
 դրի Իսֆահանցի և ուրիշները: Թէև ամենից շատ հետևող
 սննի Չէլիս Հադի Թէհրանցին, բայց ամենից ազդեցիկն է Փա-
 դրի 2էլէրիանի Ղարադաղցին և Չէլիս-Հասան Մամադանցին,
 (մեռան սոյն տարուա ընթացքում) որովհետև սրանց հետևող
 Աարպատականի ժողովուրդը բոլորը բորբոքող թիւրքեր են և
 իրենց Միւջթէհիզների հրամաններին կազմ ու պատրաստ

անձնանէր զինւորներ: Այժմ Թէհրանի կենտրոնական վար-
 յութիւնը աւելի ակնածում է Փաղըլից, որը համարեա գե-
 րիշխող է միւջթէհիզների մէջ:

12. Համաձայն Ղուրանի այաթների և իմամների հադիս-
 ներին, ամէն մի հաւատացեալ շիա իւր տարեկան գումա
 վաստակի տասանորդը տալու է աղքատի, կարօտեալի և թշ-
 ւառի: Այս գումարը հին ժամանակ ժողովուրդը յանձնում էր
 Իմամին՝ Մարգարէի տեղապահին, իսկ Իմամ Մէջթիի բացա-
 կայութիւնից յետո՝ միւջթէհիզին, որպէսզի բաժանեն ար-
 ժանաւորներին: Իրանի շիա ազգաբնակութիւնը ամէն տար-
 ւա վերջին, պաշտօնեա թէ դործակալ, վաճառական թէ ար-
 հեստաւոր, երկրագործ թէ մշակ պարտաւոր է տարեկան
 հաշիւները քննել, ելեմուտքը ստուգել և իւր վաստակի գումա
 տաքը տոկոսը անմիջապէս փոխադրել այն միւջթէհիզին, ո-
 րին անձնատուր է եղած: Բացի այս, ամէն մի կարողութեան
 տէր հաւատացեալի մահից յետո, նրա ժառանգութեան եր-
 րորդ մասը նոյնպէս հասնում է միւջթէհիզին, որի ձեռքով
 բաժանելու է աղքատներին, թշուաոներին: Ամէն մի սուրախ
 բոպէին, հարսանիքին, որդէժննդեան, յաջորդ գործերին,
 ուխտով ամէն մարդ գարձեալ որոշ բաժին է ուղարկում Միւջ-
 թէհիզին՝ կարօտեալներին ցրելու:

Միւջթէհիզները ծառայելով ազգաբնակութեան, վարձ
 ստանալու իրաւունք չունին. այդ ծառայութիւնը կատարե-
 լու են անձնաիրարար: Արդարիցի Միրզա Ալէքպէր միւջթէ-
 հիզը տարին տասներկու ամիս իւր երկրպագուներից ողոր-
 մութիւն է հաւաքում և աղքատներին ցրում, կարօտեալնե-
 րին կերակրում ու հազցնում է: Նա զեռ կեանքում ժողովր-
 դից ոչ սքի սչ մի պատառ հացն է կերել և սչ էլ թէյն է
 խմել: Ոչ սքի տուն հիւր չի գնալ, ոչ սքի նւիրած հագուս-

տը շի հագնիլ, թէև ինքն էլ շատ շնչին, տարեկան 2—300
 րուրի եկամուտ ունի: Իսլամի միւջթէհիդները խոյս են տա-
 լիս վարձ ստանալուց, որը խստիւ արգելւած է, իսկ աղքա-
 տի բաժնից զեղջելուց մեծ յանցանք չկա:

Ամէն մի միւջթէհիդ իւր նաիրն է (փոխանորդ) կարգում
 Պարսկաստանի դանադան քաղաքներում, կամ աւաններում,
 իւր ժողովրդի ծէսերը կատարելու, քաղաքացիական, վաճա-
 ռականական թղթերը վաւերացնելու, հովելու, կառավարե-
 լու, քարոզելու, մխիթարելու և հոգևոր պէտքերը լրացնելու:
 Ինչպէս Քէրքէլայում շատ է միւջթէհիդների թիւը, ամէն քա-
 ղաքում էլ ազգաբնակութեան շատութեան և համարման տար-
 բերութեան համեմատ մեծ է և այսպիսի նաիրների թիւը:
 Այս փոխանորդները, որ ախոււնդ էլ են կոչուում, իրենց բոլոր
 գործավարութիւնը կատարում են իրենց լիազօրութիւն տուող
 միւջթէհիդի անունով, որը յիշատակում են մինչև անգամ վա-
 ւերացրած իւրաքանչիւր թղթի ճակատին: Այս նաիրներն
 ինչ տասանորդ, նէք, կամ որեւէ գումար որ ստանան իրենց
 գործավարութեան ընթացքում, ամբողջապէս սլարտաւոր են
 հասցնել իրենց լիազօրութիւն տուող միւջթէհիդին, որը յիշա-
 տակում են մինչև անգամ վաւերացրած իւրաքանչիւր թղթի
 ճակատին, կամ նրա որոշման համաձայն բաժանել ուր հարկն
 է, վեր առնելով միայն իրենց համար իշխանաւորից սահման-
 ւած բաժը, կամ ոտճիկը:

13. Ինչպէս վերև ասացի, թէև ամէն մի շիա սլարտաւոր
 է գէմքը, հայեացքը ուղղել զէպի մի միւջթէհիդ, բայց ոչ ս-
 քի շեն կարող բանադատել, որ առաջնորդ (Իմամ) ընդունի
 այս կամ այն միւջթէհիդին: Հաւատացեալը իւր համոզումով
 ազատ է հեռակու հաւանած մօլլաին, որին համարում է
 Մէհթիի ծրագրած սլու վրա կանգնած: Կան միւջթէհիդներ,

որոնք միլիոնաւոր հետեողներ ունին. կան այնպիսիները, որ
 տաս հազար, հինգ հազար, հինգ հարիւր ժողովուրդի տէր
 են և ձգտում են միլիոնի հասցնել իրենց ծխերի թիւը: Մի
 միւջթէհիդ մեռնելիս, նրա հետեողներից իւրաքանչիւրը ընտ-
 րում է իրեն նոր միւջթէհիդ, հետևում սրան: Ամէն մի ան-
 հատ կարող է իւր համոզումը փոխել, եթէ միւջթէհիդի գոր-
 ծի—կեանքի ընթացքում որեւէ գալթակղեցուցիչ, կամ միտք
 պղտորող բան նկատի: Այսպիսի զէպքերում գալթակուլութեան
 պատճառից շեւանալը յանցանք է շիա կղերի վարդապե-
 տութեան համաձայն:

Պարտաւորեցուցիչ չէ, որ միւջթէհիդը նոսրի Քէրքէլա,
 Քիւֆա, Մէշէզ, կամ մի ուրիշ տեղ. այդ կախւած է միւջթէ-
 հիդի կամքից. ժողովուրդը կապում է անձնաւորութեան,
 ոչ թէ բնակավայրի հետ: Բայց ընդհանրապէս շիաները անձ-
 նատուր են լինում Քէրքէլայի միւջթէհիդներին, քանի որ
 թիւրքիայի խորքերում գրանց կեանքի խորշերը թափանցե-
 լու, ուսումնասիրելու և ծանօթանալու հնարաւորութիւն քիչ
 ունին և վստահանում են համբաւներին: Մանուանդ Իմամ
 Հիւսէյնի նահատակութեան վայրը կապում է շիաների սիր-
 տը նրա գերեզմանի շուրջը սլատած ողբասացների հետ:

Միւջթէհիդների այսքան բազմութիւնը այնպիսի հակա-
 աակութիւններ չի ծնեցնում շիաների մէջ, որքան պոյութիւն
 ունին սլրիչ կղերի դասում: Թէև ամէն մի միւջթէհիդ ինք-
 նազլու է գործում, նա չի ճանաչում որեւէ հեղինակութիւն.
 համարելով իւր անձը ուղղակի Մէհթիի հոգու բնակարան,
 բայց երբէք չի խանգարում գործավարութիւնը շիաների մէջ
 Պարսկաստանում: Սրա պատճառն այն է, որ միւջթէհիդները
 ամէն ճիգ գործ են զնում հեղինակութիւնները սահպանե-
 լու, արդարաւէր, խաղաղասէր, համբերող, հեղ, համերաշխ,

անշահասէր և անփառասէր երևնալու, որպէսզի այս առաքի-
նի յատկութիւններով ազգաբնակչութեան համակրութիւնը
գրաւեն և պաշտւին: Մինչև անգամ, եթէ ժողովուրդը մի
միջթէհիզի թողնելով՝ միւսի կողմն անցնի, մերժած կղե-
քականը չի յանդգնի որևէ գործով անբաւականութիւնը ար-
տայայտել: Այսպիսի դէպքում անհամբերաբար իւրեան կը
զրկել թողը հեռուողներէ: Մանաւանդ որ մեծամեծ միջ-
թէհիզները երկրպագուները շատ դժարութեամբ են փո-
խում իրենց առաջնորդին, և եթէ դատաճանն էլ, միջթէ-
հիզները հազիւ թէ որևէ կորուստ ունենան: Իսկ դեռահաս
միջթէհիզները, փոքր թւով հեռաբազ ունեցողները, միշտ
խոնարհուում և համակերպուում են մեծամեծներին:

14. Անցեալ դարում, քաղաքներում ապրող շիա կղերը
այնպէս դուրս եկաւ իրեն պարտաւորութեան սուղուց, որ
պարսիկ քաղաքացուն և զիւղական ամբոխին ցնցեցին ու
արթնացրին իւր գարևոր թմբութիւնից: Հին ժամանակները
շիա կղերը շափաւորութեամբ ապրելով, իւր եկամտաւի մե-
ծագոյն մասը բաժանում էր շքաւորներին և կարիքներէ
ճնշածներին: Չիա կղերի նշանաբանն էր, ազգաբնակչութիւ-
նը չձանգրեռնել հարկերով եւ նրա կեանքը դառնութեամբ
չխեղդել: Մօլլաները սակաւապետութեան կենդանի օրինակ
դարձած, քաղաքում էին ամենաբազում բաւականակալ եւ չքու-
նաւորել անհասնելի տուրքերով հասարակութեան կեանքը:
Չիա քաղաքարնակ կղերը կանգնելով իւր պարտաւորութեան
սահմանի մէջ, վայելում էր թէ ժողովրդի, թէ պետութեան
վարիչները և պաշտօնակալները և թէ ամբոխի յարգանքը,
պահպանում էր իւր դիրքը և ստիպում Չահերի գործակալնե-
րին խոնարհելու իրենց ժողովրդական ոյժի առաջ: Չիա
կղերի գերիշխանութիւնը ժողովրդի վրա, ինչպէս վերեւ

սացի, անտահման է և ահաւոր, ուստի ամբոխին դեկավարող
և շարժող այս ոյժից ակնածում էին ոչ միայն իշխանաւոր-
ները, այլ մինչև անգամ միջթէհիզներէն ստեղծ էին ան-
հաւատ աւագակները, անգուսպ յափշտակիչները և բռնու-
թեամբ այս ու այն գաւառները, վիճակները, սարբն ու ձո-
րերը տիրող ինքնիշխանները: Անիրաւութիւն, բռնութիւն և
յափշտակութիւն կատարողները միշտ սարսափում էին կղերի
վրէժխնդրութիւնից:

Բայց երբ մօլլաները—միջթէհիզ անլանողները թողին
իրենց քարոզութիւնը, և ձգտեցին կալածատիրութեան, նը-
րանց վարկը ընկաւ թէ ամբոխի և թէ պաշտօնակալութեան
աչքում: Կղերը երբ կաշառակեր, կեղեքող, հարստահարող
խանխանից իրենց կալածական խնդիրներում պաշտպա-
նութեան կարօտ դարձաւ ամբոխը երես շուռ տուց իւրեանն
ուրից: Մանաւանդ որ ունեոր դասից նրանց վստահած ուղ-
քաւորներին, անանկներին, թշուառներին, սովածներին, մերկե-
րին, հիւանդներին ու զոտացածներին բաժանելի գումարնե-
րը, երբ կղերը ոչ միայն իւրացրեց, այլ այդ գումով իշխա-
նականների ձեռքից կալածները գնեց.—ժողովուրդը հիաս-
թափուց: Այսօր Իրանի քաղաքների ու աւանների մօլլաները
բոլորն էլ կալածատէր են դարձել և իրենց ճիզն ու ջանքը
գործ են դնում, որ կալածները ընդարձակեն, ճոխացնեն և
զարգարեն: Սրան հետևեց և շուրջութիւնը, սարսափելի ծախ-
սեր, փարթամ կեանք և ճոխութիւն:

Ազահութիւնը բուն գնելով այս կղերի հոգում, զինւած
չէրիսթով, ընկան կեանքի մրցման մէջ, պաշտպանելով իրենց
ոյժով, դիրքով և գիտութիւնով կողմնակի ոտնձգութիւննե-
րից: Մառախլադատ մութ կեանքում զիմպրելով պատահար-
ներին, կեղեքում են ազգաբնակչութիւնը և հաղաքներ գի-

դում, նորանորը գիւղեր, կայքեր գնելու և իրենց կալածները ընդարձակելու: Իսլամական օրէնքով, կալածատէրը կամ երկրագործը իրեն տան կարեւոր հացահատիկից աւելորդը պարտաւոր է անպայման քառասուն օրւա ընթացքում, իսկ սովի ժամանակ—չորս օրւա մէջ ծախել: Ամբարել զահելը ամենամեծ յանցանք է և սոսկալի մեղք, որի համար ներումն չկա: Կալածատէր մօլլաները իրենց դարեւոր քարոզութեան հակառակ սկսեցին ամբարել գիւղերից ստացւած մթերքը, արհեստական սով առաջացնել, որպէսզի հացը թանկ ծախեն: Երբ կառավարութիւնը նրանց շէրիաթն յիշեցնելով, պահանջեց բանալ ամբարները և ծախել ցորենը, գարին, ժողովրդին սովից ազատելու և երկիրը խռովութիւններից փրկելու համար, սրանից տասը տարի առաջ յայտնի Թաւրիզեցի միւշթէհիզ հաջի միրզա Ջաւադը Առաջինից մի նոր այաթ մատնացոյց արաւ, որը անսահման իրաւունք է տալիս տարանրատիրոջ իր գոյքի հետ կամքի համեմատ վարելու *): Այս շէրիաթական նենգամտութիւնը աւելի ուշաբերեց խոր քնի մէջ թմրածներին, որոնք սթափւած էլ հեռացան կղերական պարագիտներից:

15. Սրանից մօտ երեսուն տարի առաջ մեռնող միւշթէհիզ Միրզա Բադրը երեք-չորս գիւղ ունէր, իսկ այսօր նրա թողը՝ որ գիտութիւն բնաւ չունի, բայց քառասուն արշիննոց ապարօջ է փաթաթում, հարիւր յիսուն գիւղ ունի: Այս միւշթէհիզի եղբայրը՝ Միրզա Ջաւադը, որ հօրից մի, թէ երկու անյայտ գիւղ էր ժառանգել, քսան տարւա պաշտօնավարութեան ընթացքում երկու հարիւր գիւղ իւրացրեց և

*) Էննաս միւսալլութիւնէ էլա էնփալիհիմ, թէսալլիթիլ միւսաքֆի իմաքիհիմ, (տարածք իւր կայքի տէրն է, թնչպէս կալածատէրը իւր կայքի):

եօթը տարի առաջ մեռնելիս, այդ տհաւոր հարստութիւնը թողեց զաւակներին, որոնք ժառանգարար մօլլա էին: Քսան տարի հազիւ կա, որ այս միւշթէհիզի փոքր եղբայրը՝ Միրզա Հասանը պաշտօն է վարում և այսօր վաթսուն—եօթանասուն գիւղ ունի:

Տասնը հինգ տարի առաջ Թաւրիզ պարձած Միրզա Մէօհսինը այսօր քառասուն—յիսուն գիւղ ունի և այլն:

Առաջ միւշթէհիզները մրցում էին իրենց աւաքինութիւնով, բարեգործութիւնով, սահաւապեցութիւնով, արգարատիրութիւնով, ողորմածութիւնով և հեռուողների գնդերով, այսօր մրցում են գիւղերի թիւը շատացնելով, զանձեր գիւղելով, իրարից հոգ ու սայաթ (երկրագործ դաս) յափշտակելով: Թաւրիզի մօլլաները, Թէհրանի իւլէմները տարիներով իրար հետ կուում են, վիճում են զանազան կալածների, կայքերի սահմանների կամ ջրերի համար: Նորերս արտուած Միրզա Հասանը ռուսահպատակ Նաղիբին ճնշելու համար, սրբ յանդգնել էր նրա վարձում զանաւոր Քիւր գիւղը գնելու, իր հոգատակ Բախշէիշցիներին սովորացնում էր, գնալ հարւածել, աւարել, յափշտակել Քիւրի բնիկներին և նրանց գոյքը, որպէսզի Նաղիբը ընկճելի, յուսահատելի և աժան գնով նրան ծախէ այդ գիւղը: Կարելի է հարիւրաւոր փաստեր բերել կալածական վէճերից, թէ ինչպէս իրար դէմ թակարդներ են յարում մօլլաները, որ յափշտակեն իրար կալածները, բայց քանի որ Պարսկաստանում պետական հիմնարկութիւններ չկան, դատարաններ, արխիւներ, գրապրութիւններ գոյութիւն չունին, մարդ չի կարող կարգին ստատիստիկա պատրաստել և հետեանքները հրատարակել:

Մօլլաների իրար դէմ բացած այս վէճերը, հակառակութիւնները, կալածներ յափշտակելու համար կատարած նեն-

դուժիւնները, ոխակալութիւնները, վրէժխնդրութիւնները այնպէս է ստորացրել նրանց վարկը, պատիւը Իրանի ժողովուրդի աչքում, միւջթէհիդները այնպէս են թուլացել և այնքան են խղճացել, և ոտորացել, որ ոչ միայն ամբօխը, վարձական ծառայողները և անհատները նրանց արհամարհում են, այլ կասկած է ծնել և հաւատները խախտել է Մէշէզի, Քիւֆէի, Քէրքէլայի միւջթէհիդներէ մասին և օրից օր թեւեւ հաւատութիւնը տարածւում է:

16. Չիա կզերի քարոզած դաւանութեան համեմտա, ինչպէս ասացի, իմամ Մէշթիի ջաննիշինին է տրւած ամբողջ ժողովուրդը և երկիրը կառավարելու իշխանութիւնը: Սրանից հետեցնում են, որ իրանք՝ միւջթէհիդներն էլ պիտի կառավարեն պետութիւնը: Ինչպէս տասներկու Իմամները պահանջում էին ջնջել ընտրողական խալիֆութիւնը, իրենց՝ որպէս նախախնամութիւնից սահմանած Իմամի (առաջնորդի) հպատակել, այնպէս էլ ջաննիշինները միշտ պահանջել են, որ ջնջեն խոյամական Սուլթանները, իրենց՝ երկրի շէրիական իշխանաւորներին յանձնել պետութեան կառավարութեան ղեկը: Ինչպէս տասներկու Իմամները բողոքել են խալիֆների դէմ, այնպէս էլ միւջթէհիդ—ջաննիշինները բողոքել են սիւննի Աբրահամանների, Սէլջուքների, Ջինգիզխանի, Տուգրիի, Լանկիթէմուրի դէմ, նոյնպէս էլ բողոքել են շիա Սէֆէվի, կամ Աջար շահնշահերի իշխանութեան դէմ, համարելով բոլորին յափշտակիչներ, բռնակալ ուղորդատորներ:

Սէֆէվի շահերը, որ իրենց համարում էին Իմամ Մուսայի սերունդից, Մահմէդի Փաթմաս դասեր և Ալիի արիւնից աստճացած Սէիդներ, բանադրւած էին միւջթէհիդներից, ինչպէս Նազիր Չահը և Աջարները: Չիա թագաւորների, իշխանների լուծը այնքան գառն է շիայի համար, որքան

անտանելի է սիւննի, կամ քրիստոնեա թագաւորի գերիշխանութիւնը: Ահա, թէ ի՞նչ վիճ է բացել շիա կզերը ժողովրդի և նրա իշխանակալների մէջ, ահա, թէ ի՞նչ է պատճառը, որ Իրանի գահակալները այնքան խախտա գիրք են ունեցել, շնայելով որ ամէն միջոցի զիմել են, շէրիաթին հպատակել են, որ հաշուեն կզերի հետ և սիրելին հպատակներից: Ժողովրդի սէրը և համարումը զբաւելու համար, Նասրէզզին (պաշտպան կրօնի) շահը իրեն Կուլամ-Մէշէզի (Մէշէզին սպասուոր) և Իմամ Բզայի գերեզմանի փոշին աւելող էր անւանում: Այդ ուխտատեղի եկամուտից ստացւած ցօրենից նրա համար յատուկ հաց էին պատրաստում, որ ջերմեռանդ նկատւի հասարակութիւնից, բայց ժողովուրդին այնպիսի քարոզներ ու դասեր է կարգացել դարերի ընթացքում շիա կզերը, որ այդպիսի ցոյցերը նրա համոզումները չէին կարող փոխել:

Չիա հաւատացեալները երբէք և ոչ մի ղէպքում չի կարող հպատակել որեւէ աշխարհային իշխանութեան: Ջաննիշինից դատ, բոլոր իշխանութիւնները բռնակալութիւն է նկատում և ձգտում է ազատել այդ բռնակալներից: Բայց մինչև ազատելը, նա իւր կեանքը փրկելու (Թագիյէ) համար պարտաւոր է կեղծել, հպատակութիւն ձեռնել, հաւատարմութիւն որսալ, համաձայն Իմամ Ջաֆէրի հաղխանների: Բացի այս՝ պէտք է նկատի ունենալ, որ ինչպէս ամէն մի սոսկ շիա իրեն առաջնորդ, Իմամին ջաննիշին ընդունում է միւջթէհիդներից մէջին, Իրանի շահերն էլ որպէս շիա հաւատացեալներ, դաւանում են և ընդունում են միւջթէհիդներից ամենաժողովրդականին Իմամի հոգու բնակարան և հպատակում սրա արձակած վճիռներին: Այս պատճառով միւջթէհիդները ժողովրդին քարոզում են, թէ քանի որ համայնքը հօվի կարէք ունի և իրենք հնարք չեն գտնում բռնակալութիւնը ջըն-

ջերու, ուստի նախապատիւ համարել շիա հաւատացեալ Զահերին մնացեալ բռնակալներէից, քանի որ Ղուրանին անպայման հպատակուում են, կամ խոտտանում են հպատակելու Իմամներէի ջաննիչներէի վճիռներէին:

17. Թէև Իրանի ներքա շահնշահը ջերմ հաւատացեալ է, յարգում, խոնարհում է ջաննիչներէին, նրանց գծած կրօնական շաղկից հազիւ թէ դուրս գա, բայց Թէհրանում կատարած վերջին փոփոխութիւնը շի կարելի վերադրել միայն կղերի—Քէրբէլայի միւջթէհիդներէի ազդեցութեան: Ամբողջ Իրանի խանխաւանը (աղնւականութիւն, պաշտօնակալութիւն) շատ խոժոռ հայեացք է դրում Եւրոպացի պաշտօնականներէի դէմ, որոնք կտուովարում են պարսկական մաքսատուները և պոստը: Այս հիմնարկութիւններէի արդիւնքն մեծագոյն մասը առաջ կլանում էր այդ իշխանական դասը, որը այսօր անպաշտօն է մնացել: Մանաւանդ որ մինչև Եւրոպացիներէի երկնալը մաքսերը կապալով էր տրւում պարսիկ խաւան կարողութեան տէրերին, որոնք համարեա թէ կէսուկէս օգուում էին իրենց ձեռնարկութիւններէից:

Պարսպ մնացած իշխանական կապալաուու դասին միացան կղերը, սարբաֆները և կալածատէր խանխաւանը, քանի որ պաշտօնանկ Աթարէզը մտածում էր երկրի ֆինանսը ամբողջապէս յանձնել այդ եւրոպացիներին: Իրանի եկամուտի մեծագոյն մասը երկրի բուսականութեան տասնորդական, կալածական և ազգաբնակութիւնից ստացւած ծխական հարկերից է կազմւած: Ինչպէս յայտնի է, պետական այս հարկը մինչև օրս գանձում են և պետութեան սնուցիչ հասցնում են կալածատէրները, յայտնի բան է կլանելով պետական բաժնի երեք քառորդ մասը: Եթէ Աթարէզը կարողանար իւր ծրագիրը իրագործել, կալածատէր կղերը, խաւանը և

սարբաֆները պիտի զրկէին իրենց ահաւոր եկամուտից: Այս պատճառով կալածատէրները միացան կղերին, խաւաններին և զիմեցին Քէրբէլայի միւջթէհիդներին, որ խափանեն Աթարէզի ծրագիրը: Պարսիկ երկտասարգութիւնը անհետատեսութեամբ և նրա մամուլը, որ դժգոհ էր նոյնպէս Աթարէզի պոլիտիկայից, միացան կալածատէրներին, երկիրը կեղերոզ մաքսային կապալաուու խաւանին, միահամուռ ոյժով ճնշեցին կենդրոնական վարչութեան Աթարէզին:

Աթարէզին մեղադրում են գլխաւորաբար այն պետական պարտքի համար, որ նա առաւ ուստական ֆինանսիստներէից և այն էլ շատ անձեռնաու պայմաններով, այն էլ զբաւ դնելով երկրի մաքսային հասոյթը: Բացի այս, Աթարէզին յանցաւոր են համարում, որ նա երկաթուղային գծեր անցկացնելու կօնցէսեա տւեց: Այս պատրւակները դէնք շինելով, կալածատէրները կարողացան Քէրբէլայի միւջթէհիդներին իրենց կողմը գրաւել և այնքան ճնշեցին, որ շթողին երկրի ֆինանսները Բէլջիքացւոյ ձեռքն անցնի և իրենք զրկեն այն իւրախի պատառից՝ կալածաներից, պետութեան հասանելի բաժնի աւելորդը իւրացնելուց:

ፊ ደ ጊ ሂ ኮ ደ ፊ

Թ Ա Ղ Վ Ի Ա Թ

Ահա տարին մօտենում է, ինչ մեր հարևան շիա-թուրքերը մեզ հետ համբուրում, հաշտում և իրենց սուրբ գրքի՝ զուրանի վրա երդում և զարձեալ գրծում են: Գիտական աշխարհին, քննող և հետամտող հասարակութեան անշափ անբացատրելի է մնում, թէ ինչ պատճառով այդ մարդիկ այդքան զիւրութեամբ գրծում են իրենց երդումը և անատակ են տալիս այն խոստումները, որոնք արել էին իրենց սրբազնագոյն գրքի-զուրանի առաջ:

Այս հարցը մասամբ շոշափել է մեր և օտար մամուլը, որի որոշ եզրակացութեան շհամենյը ինձ սախեց մի քանի տողով բացատրել և պարզել ընթերցողներին իրերի ճշմարտութիւնը:

Ինչպէս մենք հարեաններս, նոյնպէս եւրոպացիները, շափութեամբ համոզած են, որ շիա-թուրքերը շհն կարող անկեղծ յարաբերութեան մէջ մտնել ոչ-շիաների հետ: Ըստ շափ գէպքերը ապացուցել են շիաների նենկամտութիւնը, խորհրդախութիւնը և կեղծիքը, որը նիւթ է տւել Հաջի-Բաբաների արկածների նկարագրութեան եւրոպայում, որոնց համար պարսիկ բառը համանիշ է զարձել—կեղծաւոր եւ նենգ բռտերին: Այն հին պարսիկները, որոնք պարծենում

էին ճշմարտասիրութեամբ, որոնց վէպերն ու առակները շքեղում էին անարատութեան և ճշմարտութեան շուրջը, այսօր դուրսէ նրանց հոգիները ցնցւում են, նկատելով իրենց յաջորդների այս ամօթալի կեանքը:

Ճշմարիտ է, անտեսական պայմանների ներգործութիւնն է, որ փոփոխում է յեղաշրջում է կեանքը, բայց այս խընդրում նպաստաւոր դեր է կատարել նոյնպէս կրօնական պատգամը:

Մահմէդից ոչ շատ ուշ յետո, իմամ Հանիֆին, Մահմէդի հետ աղբոզ երեք հարիւրից աւելի հասակաւոր կրօնակիցների գրաւոր, բերանացի պատմաւածքները հաւաքեց և զրանց կարգի բերելով կազմեց Սիւննի—Իսլամների օրէնսգիրքը—Սիւննան, որին այսօր հետևում է ամբողջ միւսիւլման աշխարհը, բացի շիաներից: Ճշմարիտ է, բացի իմամ-Հանիֆիի հետևողներից Մալիքի, Քէմբէլի, Չաֆի, աղանդաւորներ էլ կան, բայց սրանց տարբերութիւնը այնքան աննշան է, որ բոլորին էլ կարելի է անբաժան սիւննի համարել, այն ինչ Չիաները հիմնաւորապէս անջատած և հերձած են իսլամից, որի օրէնքները իմրազրեցին իմամ-Ջաֆէքը և իմամ Բազըը՝ իմամ Հանիֆիի հակառակ:

Գէտը է ասել, որ իմամ Հանիֆին ինքն անձամբ տեսել և լսել էր իսլամի հիմնադրին և ամենաբարեխիղճ կերպով հաւաքել ու գրել օրէնսգիրքը՝ Սիւննան, այն ինչ իմամ Ջաֆէքը ոչ միայն չէր տեսել օրէնսգրին, այլ չէր էլ ուզում լրտեսել ակառատների պատմաւածքները և զրուածքները:

Իմամ-Ջաֆէքը և իմամ Բազըը՝ Մարգարէի Քոռի՝ իմամ Հիւսէյնի թոռնու ծոռն էին և շիաների հինգերորդ և վեցերորդ իմամները: Իշպէսյայանի է, Ալին և սրա յաջորդները հրատարակեցին, թէ իրենք՝ օրպէս մարգարէի օրինական յաջորդներ, յարա-

բերութեան մէջ են Գերագոյնի հետ և տւած բոլոր պատգամները ամենազէտից է բղխած: Հետեաբար այս իմամների բոլոր հաղիաները—բացատրութիւնները համարւում է շիաների համար—Գերագոյն յայտնութիւն:

Իմամ Ջաֆէքի տւած բոլոր պատգամները հակառակ էին իմամ Հանիֆի պատգամներին, և խալիֆները Մուաւիա, Եզիզ և յաջորդները, այս հակալարդագետութեան համար, սկսեցին հալածել շիաներին: Հալածանքն այնտեղ հասաւ, որ շիաներին բանտարկում, տանջում և սպանում էին շարաշար կերպով:

Ճնշումը այն աստիճանի սաստկացաւ, որ իմամ Ջաֆէքը հետևողներին փրկելու համար ուղղակի հաղիւս—բացատրութիւն և պատգամ տեղ շիաներին, որ կեանքերը փրկելու համար պարտաւոր են Քադվիաք անելու, այսինքն կեղծելու, ծածկելու իրենց ներքին աշխարհը և միտումները իրենց հակառակորդներից:

Այս Քադվիաքի հաղիսներում առւած է, որ կթէ մի տեղ հարիւր շիա լինի և մի սիւննի, բոլոր շիաները թէ լացումը և աղօթքը պիտի կատարեն սիւննիների իմամի—Հանիֆիի պատւիրած ձևով: Եթէ մի տեղ հազար շիա լինի և մի սիւննի, շիաները պիտի ջստան սիւննի ձեանալ և կեղծել սիւննիի առաջ: Չիաները պարտաւոր են շատ ճարպիկ կերպով կեղծել և չթոյլ աւալ, որ սիւննին կասկածի և նրանց կեանքը վտանգի մասնի: Չիան նեղ ընկած պարագային պարտաւոր է միշտ կեղծել և ծածկել իւր ներքին աշխարհը հակառակորդներից: Այս հաղիսին հակառակ վարւողը դատապարտելի է, թէ իւրայինների շրջանում և թէ հանդերձալ կեանքում:

Չիաների այս ծպտեալ վիճակը ամբողջ դարեր տևեց,

մինչև որ կարողացան աղատ համարձակ դաւանել իրենց կրօնը: Այս դարերի ընթացքում այնպէս կեղծելու և ծպակու վարժեցան, որ կեղծելը դարձաւ սրբազան պարտականութիւն ամէն մի շիայի համար: Ոչ միայն սոսկ քաղաքացիները, այլ և պաշտօնականները և կղերը պարտաւորւած էին կեղծելու:

Իմամ-Ջաֆէրի անբնական հազիտները մէկն էլ այն է, որ ի հարկին, շիաները կեանքերը փրկելու համար, ոչ միայն կարող են կեղծել, այլ կարող են երգել և այդ երգումը սչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ, սչ մի յանցանք չի կարող համարել նրանց հետևողներին: Այս դրական բացարձակութիւններից և Գերագոյնից ներշնչւած իմամի օրէնքները իւրացնելուց յետո, ամբողջ տասը դար շիա աշխարհը ապրել է կեղծիքով, կեղծել է ամէն մի պարագային և կեղծում է մինչև օրս:

Մինչև անգամ շիա ամենամեծ կղերականները միջթէհիդները, որոնք իրենց անձը իմամի-Մէհթիի հոգու բնակարան են համարում, կեղծում են սիւննի կղերի առաջ, երբ Մէքքէ ուխտի են գնում և կատարում են իրենց կրօնական պարտականութիւնը: Այդտեղ գնացող բոլոր շիաները—նոյն իսկ միջթէհիդները կարող են մեծ հալածանքի ենթարկել, տանջել, եթէ չկեղծեն, թէ իրենք սիւննի—Ջաֆի ազանդլին են պատկանում:

Այսպէս կեղծիչը—կեղծելը կրօնական պարտականութիւն է դարձել շիա թուրքի համար և ով չատ ճարպիկ է կեղծում, նա ամենաօրինակելի հետևողն է համարւում և ամենքն էլ ջանք են գործ դնում իրար գերազանցելու:

Ես կարծում եմ, թէ պարզ է ընթերցողների համար, որ երգմնագանցութեան պատճառները, որտեղ պէտք է փնտռել:

Գ.

Բ Ա Բ Ի

Կ Ա Մ

Բ Ե Ն Ա Յ Ի

Արևսույամ «ԼՈՒՄՅՈՒՆ» ամսագրից 1905 թ. № 3

ԲԱՐԻ ԿԱՐ ԲԵՇԱՅԻ

Պատմական տետրիւն

Բովանդակութիւն: 1. Պարսկաստանի վիճակը XIX դարի սկզբներին. 2. Արտաքին աշխարհի ներգործութիւնը Իրանի վրա. 3. Ձիա—կզրի անկեալ վիճակը. 4. Քարի յայտնութիւնը. 5. Քարի ծնունդը և մանկութիւնը. 6. Սկզբնական քարոզութիւնները. 7. Ձիիզմի ազանդները և ընդհանուր արամադրութիւնը. 8. Չէլիսի վարդապետութեան նպատատուր պարագաները Քարի քարոզութեան. 9. 19 միջթիկներին դարձը և Քարէլ-բար. 10. Հալածանք և Քարի Մաքու արարը. 11. Ընդհանուր ըլՖօրմների կարիքները. 12. Քէրէքսի բերդում ապաստանած Քարիները. 13. Պատերազմների, արինահանգութիւնների ստտեկացումը. 14. Քարիների անձնատուր լինելը. 15. Նէյրիի Քարիների խոսովութիւնները. 16. Պարսից դօրքերի անգթութիւնները. 17. Չէնջանի խոսովութիւնը. 18. Չէնջանի կոտորածը. Ժաննա դ' արբ. 19. Չէնջանի Քարիների գերեզմարութիւնը. 20. Քարին փոխադրում են Սարմաստի Չէնրիքի բերդը. 21. Քարի գործի քննութիւնը Քարիդում. 22. Քարի հուշակը և նրա այցելող ուխտաւորները. 23. Քարի խաշիւթիւնը և զնդակահարութիւնը. 24. Քարի ոսկերաւիքի Քարմել լեռան գագաթը փոխադրելը և Տաճարը. 25. Քարի ընտուրութիւնը և ընտուր ձիբքերը. 26. Քահիրէ-խանումի քարոզութիւնները. 27. Քահիրէի ազգականներից հալածուիլը և ընկերակիցների մահը. 28. Քահիրէի հուշակը.— Քէհրանի ժողովները. 29. Եօթը Քարիների զլիատութիւնը Քէհրանում. 30. Սիւլէյման—Խանի շարշարանքը—մահը. 31. 370. բարիների վարհուրելի ասնջանքներով սպանուելը Քէհրանում. 32. Բէհայի կալանավորումը. 33. Բէհայն Բաղդադում. 34. Բէհայն Սիւլէյմանէ. 35. Բէհայի բա-

բողոքիւնները խաղաղում. 36. Բէհային կանչում են Կ. Պոլիս. 37. Բէհայի յայանութիւնը. 38. Բէհայի արտորը Ազրիանուղոլիս. 39. Բէհայի և Էզէլի հակառակութիւնը և արտոր Եքքէա—Կիպրոս. 40. Բէհայի քարոզութիւնները.— զինաթափութիւն. 41. Բէհայի սկզբունքները. 42. Ռամկավարութիւնը. 43. Ժողովրդական ընտրութեամբ ժողովները. 44. Ինքնապաշտպանութեան արգելք. 45. Քաղաքացիական օրէնսդիր ժողով. 46. Բէհայի կեանքը Եքքէաում. 47. Բէհայի դաւանանքի հանգանակը. 48. Կարիւր-Բողջի և ընդունելութիւնները. 49. Քարոզութեան վախճանը. 50. Կտակը. 51. Բէհայի դաւանները. 52. Արբասի յուսկնութիւնները. 53. Բէհայի քարոզութեան դէմ Ազէմի ընթացքը. 54. Աքքէրի բողոքը. 55. Ազէմիների փաստերը. 56. Աքքէրիների ազատացնելը. 57. Աքքէրի հակառակութիւնները. 58. Ազէմի շրջապատողները. 59. Միրզա Աղաջան—քարտուղարը. 60. Ազէմի ճնշումները.— Բիզէհ և Նէքիլը. 61. Ազէմի կեղծումները. 62. Ազէմի հօր գրքերի ազատութեան դէմ բռնած ընթացքը. 63. Բարիզմի դէվիլը. 64. Բարիների թիւը. 65. Բարիների հերձուածները:

ԲԱՐԻ ԿԱՄ ԲԵՀԱՅԻ Ա. ԲԱՐԻ

1. Ինչպէս Իսլամի վարդապետութեան սկզբնական շրջանում, Մահմէդի մահից անմիջապէս յետո, կազմակերպուեց Զիա աղանդը զբաղաչական կրօնի սերունդի ձեւքով, որն այնքան նորանոր ազանդների ծագման պատճառ գարձաւ. ինչպէս Պարսիկի վառ երեւակայութիւնը իսլամի օրէնսդրին, սրա արիւնակից Ալիին և սրանից սերուած տասներկու յաջորդներին զիւցաղնացրեց Աքէմէնեան Արշակունի և Սասանեան թագաւորների նման և այդ սերունդը գերբնականի հեռախարհութեան մէջ գնելով մի ֆանտաստիքական դիւցարանութիւն յօրինեց, սրանց ծագումը նախասահմանական հրից արատազրուիլը դաւանեցրեց, միևնոյն բանը դարէգար շարունակեցին բուռն երեւակայութիւններով յափշտակուած «կրակի-սր-կիրը»— «արևի զաւակները», որոնք հաղարաւոր կերպարանափոխութիւններով ընդարձակեցին, բազմացրին և տարածեցին այն անթիւ ազանդները, որոնք ներկայիս գոյութիւն ունին ամբողջ Պարսկաստանում: Եթէ ամէն մի պարսիկ անհատ, որպէս մի հիւլէ այն գերբնականութեան, որին գաւանում ու պատկանում է, իւր մտաւոր աշխարհով չի կազմում մի ինքնուրոյն ազանդ, գոնէ ամէն մի զբաղէտ, ամէն մի

դէրվիշ, ամէն մի մտածող, փելիտոփա այնպիսի ինքնուրոյն ներքին դաւանանք ունեցել է և ունի, որ բոլորովին անկախ շիա աղանդ է կազմում, լիովին մնացեալներից տարբեր հայեացքով: Չքեզ բնութեան սքանչելիքներից հիպոստած պարսկի երեակայութիւնը ի՛նչեր չէ գուշակել, մակարերել և այդ երազանքներով հրապուրուած ի՛նչ առասպելներ չէ արծարծել տարածել գարերի ընթացքում, որոնք զիսթել ու թմբեցրել են ժողովրդի միաքը և խոր քնով քնացրել են նրբան: Այս անուրջների մէջ կաշկանդուած պարսիկը, լեթարզիական քնով թմբած, չէր էլ զգացել, թէ ինքը որքան կտէր ընկել, քաղաքակրթութիւնը ի՛նչ հսկայական քայլեր էր գործել և թէ ի՛նչ էր նրան սպանում:

2. XIX դարի շոգեշարժ մեքենաների զրդիւնը, երկաթուղիների շոգենաւանների սուլիշների որսաը, մեքենաներով պատարասուած կիսաքաղաքակիրթ և վայրենի ազգերի մէջ սփռուած աղբանքները, միջազգային յարաբերութիւնների դիւրութիւնները և մտքերի շփումները չէին կարող իրենց ներգործութիւնը շունենալ Պարսկաստանի վրա: Այս երկրում ապրող Արիական ցեղի ընդունակ զաւակներին ցնցեց ու յանկարծակի սթափեցրեց երոտական կուլտուրան: Մանաւանդ Ռուս-Պարսկական 1800—1828 թ. պատերազմները, արծուի յաղթանակները առիւծի դէմ, Կովկասի անջատումը անակընկալ կերպով զգաստացրին գոսող շիաներին, որոնք երեակայում էին, թէ իրենց է պատկանում ամենավեր կրօնը, ամենավսեմ գիտութիւնը, ամենահոգ գորական ոյժը, զեղարուեստական սքանչելիքներ արտագրիւու հանճարը, ապակ, յաղճապակ և սէֆլէ-մէթալիք զանգուածներ յարգարելու, յօրինելու ձիրքը, բրդի, բամբակի, քաթանի, մետաքսի և ոսկեթել կերպասներ գործելու արհեստը: Պարսկական առաս-

պիւնները, վէպերը՝ բարին, գեղեցիկը, սքանչելին, ազնիւն ու տնկինը կենտրոնացրել էին իրենց հայրենիքում, խոսանն ու բիրտը թողել աշխարհի մնացեալ ազգերին: Յանկարծ այս բոլորի հակառակ կատարուածը շօշափեցին: Երբ նկատեցին երոտական գործուածներ յառաւելութիւնը, իրենց գարեորքնէածութիւնը, զգացին իրենց սխալը: Նրանք նախ ենթադրում էին, որ ամբողջ աշխարհը շուու է եկել, նախաոահմանական կարգերը այլանդակուել են և ամէն բան իրենց հակառակ է թւում: Նրանց անշափ գժուար էր տեսնել, թէ ի՛նչպէս պարսկական գործարանները օրէցօր փոխում էին, արհեստաւորների ձեւագործները չէին ծախուու, հեաղհեաէ վաճառանոցները քայքայում էին, ապրանքի ազոտրանքը նւաղում, իսկ բանւորները կարիքից տանջւում, պանդխտում... Այս սթափումը կարեկից սրտերի մէջ արհամարհանք ծնեցրեց զէպի իրենց տիրող անշարժութիւնը, և ձգտում՝ զէպի առաջադիմութիւն: Յայանի բան է զարգացածն ու ամբոխը չէին կարող միեւնոյն հայեացքով զննել շուրջը կատարուածները, ամէնքը միեւնոյն տեսակէտով չէին կարող քննել անցքերը, բայց բոլորի համար զգալի էր իրենց սղորմիլի թմբած ու ետ մնացած վիճակը, ամէնքն էլ ըմբռնում էին, թէ ի՛նչ էին կորցրել և բոլորի սրտի մէջ եռում էր մի ձրգաում, որը նրանց մղում էր առաջ, որոնելու, գտնելու մի բան, որը կարողանար կորուստը փոխարինել: Բայց երկրին տիրած մառախուղը, տգիտութիւնը նրանց մոլորեցրել էր, չէին իմանում ուր զիմել, նրանք մի հովուի, մի ուժեղ առաջնորդի պէտք էին զգում, բայց երկիրը չէր կարող խաւարից մեծ մարդ ծնեցնել:

3. Այս անկումը չէր կարող խոր ներգործութիւն շունենալ նոյնպէս շիա կրօնի վրա, որի պատգամատունները ոչ

միայն առաջւան նման խօր խօւղում էին իրենց ոչխարները, այլ դարի ոգու համեմատ հետամտում էին ժողովրդին մաշկել, ճարպն էլ պոկել, մեծամեծ դրամագլուխ դիզել, կալւածները խրացնելու, եկամուտները ճօխացնելու, իրենց փարթամ կեանքի շոյալուծիւններին յազուրդ տալու համար: Չիա կրօնի ազանդաւորները իրենց առածիզ վարդապետութիւններով մշանջնաւորապէս իրար զէմ կուլ էին մղում, մրցում և մէկը միւսի արաանները մերկացնելով, ծաղրի նիւթ էին գարձրել կրօնի էական դաւանութիւնները և գաշթակղեցրել ամբոխին անգամ: Կղերը վաղուց պարզութիւնը մոռացել, անձնաւար էր եղել փարթամութեան, անձնուրացութեան յաջորդել էր զեղխութիւնը, պօրտաբուծութիւնը, սակաւագետութեան՝ ազահութիւնը, ժողովրդասիրութեան՝ ցոփութիւնը, արդարագատութեան՝ կաշառակերութիւնը, աշառութիւնը: Ժողովուրդը զուել էր միջթէհիզներէց, նորա նոր ազանդաւոր քարոզիչներէց, որոնք ձգտում էին իրար ձեռքից յափշտակել ամբոխը: Չիական վարդապետութիւնը այնքան էր մաշուել: Մեհթիի, Ջարուզաի տասայնները այնպէս էին թուլացել, որ ոչ միայն կրիտիքայի չէին դիմանում, այլ այնպէս ծաղրւած էին, որ ամենքը սպասում էին որեւէ հիմնական վերանորոգչի:

4. Պարսիկ ժողովուրդի զարգացած աննշան դասը արտաքին—երօպական վերանորոգութեան կարիք էր զգում, իսկ ամբոխը սպասում էր հազար տարիից իվեր անյայտացած Մէհթիին (Աստուածայայտնութեան), յուսալով որ նա վերադառնալով Ջարուզայից կառաջացնէ աշխարհի վրա այն երանելի վիճակը, որ բոլոր ազգերը մի հօտի վերածած, մի հօվուի հովանիի տակ բարեբաղդութեան մէջ կապրեն և աշխարհը մշանջնատար դրախտի կվերածուի, իրենք էլ դար-

ձեալ իրենց առաջնակարգ դիրքը կգրաւեն: Այն խառնաշփոթութեան մէջ առաջացաւ Բաբիականութիւնը, որն ապա առաջնորդողի անունով Բեհականութիւնը կոչուեցաւ: 1844 թ. Չիրագցի Սէիդ-Ալի Մէհմէդ երիտասարդը, որ հասարակ վաճառական էր, ոչ այնքան մտաւոր և նիւթական կարողութեան տէր, Մէքքէի ուխտագնութիւնից ծննդավայր վերադառնալով, քարոզից թէ ինքը Գիտութեան—ձշմարտութեան դուռն է (բար), Աստուածաշնչի, և դուրանի որոշ ցուցումների համեմատ ինքն այն մարգարէն է, որ եկել է կարապետելու, աւետելու աշխարհին շուտով երկնայիք «Ասուածայայտնութեան» մասին, ազգերին պատրաստելու ընդառաջելու Գերագոյնին և ժողովուրդներին ուղղել դէպի ձշմարտութեան դուռը (բար): Նա քարոզում էր համարձակ, համոզւած, դիւթում ու գրաւում էր լսողներին. կապում էր իրեն հետ ոչ միայն ժողովուրդի, այլ Իսլամի գիտնականների սիրտը: Գարձ ժամանակամիջոցում այնքան շատ հետնողներ ունեցաւ, այնպիսի նշանաւոր շիա—իւլէմներ, միջթէհիզներ նրա վարդապետութիւնը գաւանցին, նրա քարոզութիւնից այնպիսի նշանաւոր հակառակորդներ պատանձուեցան, որ մեծ զարմանք ու խրատում առաջացաւ «Արև-Առիւծի» աշխարհում:

5. Բարը ծնել է 1819 թւականի հոկտեմբերի 5-ին (1 Մուհարէմ 1235 թ. հիջրիբի): Նրա հայրը Սէիդ-Քան Չիրագում հասարակ կտաւի վաճառական էր, փոքր դրամագլխի տէր և հազիւ ընտանիքը կերակրող: Հայրը մեռնելիս մանուկ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը եօթը տարւան չկար, նա մեծացաւ քեռիի՝ Հաջի-Սէիդ-Ալիի խնամակալութեան տակ: Ընդհանրապէս Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը սակաւախօս, լուսկեաց, համեստ և հանդարտ տղա էր: Մայրը պատմում էր, որ դաւակը երբէք փողոցում երեխաների հետ խաղով չի գրադուել, նա

տանը մի անկիւն քաշուած՝ անվերջ խորատուզած է եղել իւր խոհերով: Եօթը տարեկան հասակից նա անձնատուր է լինում աղօթքի, բացի օրական սովորական հինգ ժամերի աղօթքը, նա շարունակ կարդացել է դուրանից ալիալլ ալօթքներն և ընկզմել է այդ փառաբանութիւնների ներգործութեան տակ: Երբ առաջին անգամ վարժապետը նրան յանձնեց այրենարանը և ասաց, — «Կարդա վերնագիրը, «ՆԱ է բանալին գիտութեան», «Երեսան հարցրեց արեւնդ վարժապետից — «Իսկ այս «ՆԱ»ն ո՞վ է: Մանուկեան փոսին շառքի տեղեկութիւն կա, այն էլ կտակածելի, նրա կենսագիրները լուծեամբ են անցկացրել Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի կեանքի այս շրջանը: Տասնութ տարեկան հասակում նա գնաց Քէրբէլա ուխտի, իմամ Հիւսէյնի գերեզմանին, ուր երկու ամիս բնակուեցաւ և ծանօթացաւ յայտնի Հաջի-Սէիդ Քուպիմ Բէշտիյի վարդապետութեան և աշակերտների հետ: Այս քարոզութիւնները — Զէյլի վարդապետութիւնը նրա հոգու վրա մեծ ներգործութիւն ունեցաւ, այնպէս որ Զէրազ գառնալով նրա մտածութիւնները կենտրոնացած էր այդ վարդապետութեան շուրջը:

6. Բարի քարոզները այնքան հետաքրքրում է, այնպէս հրապուրում է, որ ամէն մի քիչ թէ շատ գրագէտ պարսիկ — շիա հետամտում է նրա քարոզութեան, ձեռք է բերում գրածները, լսում է ներքնատներում գաղտագողի նրա քարոզները, յաճախում է ժողովներին, և, առանց վախենալու ուրացող միւսլիմանի մասին սահմանուած դարհուրելի պանդամներից՝ քարկոծելուց, եթէ ոչ յայտնի, համարձակ, գունէ գաղտնապէս իրեն բաբի է համարում, երեսը շուր է տալիս իւր աւանդական կրօնից, որը նրան յուսախարել և կործանման դուռն էր հասցրել: Զէրազում այնպէս տարածուեց,

այնքան բաղմոյցան բարի հետեւողները, որ կառավարչատեղը անճարացած կալանաւորեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին, սաստիկ գանակոծեց, բայց զուր. սրանով աւելի բորբոքեց նորագանդներին: Բարիգմի յաջորդութեան և շուտափոյթ տարածման գլխաւոր պատճառն այն էր, որ Սէիդ-Ալի, Մէհմէդը իւր բուրքարոզութիւնները հիմնում էր զուրանի որոշ այսթների վրա, Ստուածաշնչից հատուածներ էր բերում և իւր ճարտար լեզուով գիւթում էր լսողներին: Մանաւանդ նա իւր գրածներով աւելի գրաւում էր գիտնականներին, որոնք դարձանում էին, թէ ինչպէս այդ թերուսը այդպիսի սքանչելի սնով արարեբէն էր գրում: Բարի քարոզած Ալլահն էլ Մովսէսի, Մահմէդի դաւանած Եհովան էր: Նա ասում էր, որ մարգարէների, առաքեալների գործերի լրացման, օրէնքները կարգաւորելու, պատուիրանները հաստատելու համար Աստուածութիւնը յայտնելու է աշխարհին, որպէսզի ամբողջ մարդկութիւնը միացնէ, կղբայրացնէ, խղարդութեան թագաւորութիւնը երկրի վրա տարածէ: Ղուրանի «Լիզա» այսթի համաձայն իսլամն սպասում է մի այդպիսի յայտնութեան, որի մասին ահաւոր գրականութիւն և անվերջ վէճեր են ունեցել սիւննիները շիաների հետ, որոնք իրարից բոլորովին տարբեր դաւանանք ունին այդ գալուցի մասին:

7. Բարը աներկիւզ սկսեց քարոզել. թէ — Ընա, որին գիտութեան, անյայտի, գերբնական գաղտնիքների աղբիւրն ու ալն է և համարում, նա, որին Մէհթի (Մահդի) անուան տակ սպասում էր, որը իրը թէ գալու է Ջարուլգաից, այդ ԵՍ եմ: Ջարուլգա քաղաք կամ երկիր չկա, այդ առասպելական անունը երևակայութեան ծնունդ է, որով Քէաղիմէն կամ Սուրբէ-Մէրա (Բաղդադի մօտ) նստող չորս նայիրները (իմամի փոխանորդները — Մէհթիի օգնականները) խաբեցին ժողովը:

զին աթուռն տարի և այն թւականից մինչև օրս հազար տարի ևս: Այդ շորս նայիրենքի տւած բոլոր հազիրաները առասպելներ են, զբանք բոլորը ճշմարտութեան և դուրանի հակառակ են, զբանք հաւատացողները միւշրիք (Ստածուն ընկերակից յաակացողներ-բազմասուածեան) են, մոլորուած են, պէտք է զգաստանալ և պատրաստուել այն աստուածայայտութիւնը ընդունելու, որը շուտով երեւալու է աշխարհին և ջնջելու մարդապաշտութիւնը:

Այս քարոզութիւնը մի յանդուգն քայլ էր ՉԻԱ ԻՍՆԱԱ-ՉԱՐԻ—ՄԻԻԹԵՉԷՐԻ կղերի դէմ, որոնք արուսմ են Պարսկաստանին: Միւթէշերինները սրբապղծութիւն հրատարակեցին Բարի վարդապետութիւնը, իրան էլ մտհապարտ: Քայց Բարն արհամարհելով միւշթէշիդներին (զենպեա) սպառնալիքները, շարունակում էր իւր քարոզներով հրապուրել անհամար ունկընդիրներին, որոնք ոգևորուած, գիւթւած խոտտովանում էին, դաւանում նրա վարդապետութիւնը:

Բարի քարոզութիւնից քառասուն—յիսուն տարի առաջ, յայտնի Չէյխ-Ահմէդ Բահրէինին հիմնել էր Չիաների «Չէյխի» ազանդը, որը միւթէշերինների վարդապետութեան բոլորովին հակառակ հայեացք ունէր Մէհթիի մասին: Միւթէշերինները համաձայն իրենց հազիրաների դաւանումն, թէ Մէհթիին—տասներկուերորդ իմամը ծննդով մի գերագոյն Աստուածայայտութիւն էր, կատարեալ Աստուած, որի համար մահ չէ նախասահմանուած յաւիտեան: Նա Զարուզա հեռացել է, ուր ընտանիք, գաւակներ և ահաւոր սերունդ ունի, (յայտնի բան է գարձեալ անմահ), որոնց հետ մի օր վերագառնալու է Միջագետք, որ արքէ երկրին և հիմնէ երկրային յաւիտենական հաւատարմութեան և եզրայրութեան դրախտը: Չէյխ Ահմէդը հերքեց այս վարդապետութիւնը, հիմնելով

դուրանի վրա, Աստուածութիւնը երբէք չի կարող մարմնանալ. նա աննիւթ է: Ամէն մարմին փթութեան-նեխման, քայքայման ենթակա լինելով, երբէք մարմնացած Մէհթիին հազարաւոր տարի ապրել չէր կարող: Չէյխի դաւանանքով Մէհթիի հոգին միշտ աշխարհի վրա է եղել, միշտ իրեն ընտանացան է ունեցել որեւէ բարեկրօն գիտնականի սիրար, որի շրթունքներով քարոզել է Աստուածութեանը աշխարհին: Այս քարոզութեան համար այնպէս սխալակեցան միւթէշերինները, որ Չէյխ—Ահմէդը պարտաւորուած հեռացաւ Քէրքէլայից: Սրա աշակերտ հաջի Սէիդ—Քեռզիմը մեռնելիս կտակեց աշակերտներին, թէ շուտով երևելու է աշխարհին Մէհթիի հոգին, պէտք է հետամտել նրան գտնելու: Աշակերտները իրենց ուսուցչի մահից յետո, քառասուն օր ծոմ պահեցին, աղօթեցին և ցրտեցին զանազան կողմեր հետամտելու, գտնելու Աստուծային հոգով ներշնչուած հոգեարականի, Սէիդ-Քէազիմին յաջորդ անանելու համար:

Երբ իրար ետեկից «Չէյխի» ազանդի նշանաւոր աաննութիւնները (գիտնականներ) խոտտովանեցին և դաւանեցին Բարի վարդապետութիւնը. Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին յաջորդ ընտանեցին Չէյխ-Ահմէդին, Սէիդ-Քէազիմին, ամբողջ Պարսկաստանում այնպիսի հռչակ ստացաւ Բարը, որ Մէհմէդ-Չահր այս շփոթութիւններից վախենալով, եզիզի հռչակաւոր ազա Սէիդ-Չաֆէր Քէաշի սրբուն—ազա Սէիդ-Չահային ուղարկեց Չիրագ, որ շիաներին Բարի մոլորութիւններից ետ դարձնի և նրա խարէութիւնը բացատրելով խայտառակի: Երբ Սէիդ-Չահան մօտեցաւ Չիրազին, հանապարհորդութեան վերջին գիշերը մի երագ տեսաւ: Այս տեսիլը մեծ ներգործութիւն ունեցաւ Չահան, որպէս ներշնչման հաւատացող շիա, ընկաւ խոր մտքերի մէջ: Սէիդ-Չահային երազում թուում էր,

Թէ ինքն արդէն հասիլ էր Ձիրազ, մտիլ էր Բարբի բնակարանը, որի հետ երկար վիճելիս, Բարբը իւր խմած Թէյի կիսատ բաժակը նրան մեկնելով առաջարկել էր խմել և նա երազում հնազանդուել ու կատարել էր Բարբի խնդիրը: Այս երազի ներգործութեան տակ, երբ Սէիդ-Եասեան Ձիրազ հասնելուց յետո, ներկայացաւ Բարբին, վերջինս ձեռքի կիսատ բաժակով Թէյը նրան առաջարկեց, ասելով—«խմիր այս կիսատ բաժակի մնացորդ Թէյը, որը գիշերս դարձեալ միասին խմեցինք»: Բարբի այս խօսքերը, ձայնը, դէմքը, կողմը և շարժումները այնքան նման էին տեսիլքին, որ Եասեան շուարած առաւ բաժակը, խմեց և շարունակեցին իրենց «անուրջներում» թերատ թողած վիճարանութիւնը: Ձիւ կղերի և ամբոխի համար մի սոսկալի պարտութիւն էր, երբ ամբողջ Պարսկաստանուր արաւածուեց, շրջաբերականներ ցրուեցին, թէ Բարբի դէմ հակաճառելու և նրան խայտառակելու համար ուղարկուած յայտնի միւլթէհիդը պարտեց, խոստովանեց և դաւանեց Բարբի վարդապետութիւնը:

Գայթակղութիւնը հասաւ գաղաթնակէտին:

8, Բարբի քարոզութիւնները դաւանող և հետևողները խոստովանում էին, թէ Միրզա-Սէյիդ Ալի-Մէհմէդը ինքը Մէհթին էր, որին սպասում էին պարսիկները, այն ինչ իսնա աշարի-միւթէշէրինների դաւանութեան համաձայն, Մէհթին չպէտք է որեւէ կնոջից ծնէր, այլ սրպէս «գերբնական կատարելութիւն» պիտի վերագառնար երկիր: Հետեաբար Բարբը իւր քարոզութիւնով սչ միայն հակասում էր շիանիրի հաղիմներին, սչ միայն աւանդութիւններն էր եզոժում, այլ դաւանանքը, հաւատի էական մասն էր հերքում, այնպէս որ, մի ահաւոր ըսպանալիք էր այդ քայլը, որ կարող էր իսպառ ջնջել շիական կրօնը: Ամբողջ Ձիրազի ազգաբնակչութիւնը ճանաչում

էր Աղա Սէիդ-Քա Վաճառականի որդուն, որբին, ամէնքը տեսել էին նրա ծնունդը, հետեաբար ամբողջ տասը դար Ջարուզայից Մէհթիի վերագարձին սպասող շիաները ինչպէս կարող էին գիշել և դաւանել, թէ այս երեխայից մեծացած Բարբը նոյն ինքը Մէհթին է: Դրութիւնը այնտեղ հառաւ, որ հարկ եղաւ կառավարութեան խիստ միջամտութեան, որը մինչ այդ տատանում էր: Կառավարութիւնը դանդաղելու էլ իրաւունք ունէր, քանի որ Մէհթիի վարդապետութիւնն գինաւորի գոյութեան հաշտակ ներշնչումներ էր տարածում ժողովրդի ամէն դասում, որոնք հաւատացած էին, թէ Մէհթիի վերագարձը պիտի ջնջէ սչ միայն պարսկական, այլ ամբողջ հողագնդի թագաւորութիւնները: Չէյխ-Ահմէդ-Բահրէինի Արաբացիի քարոզութիւնները և վարդապետութիւնը բոլորովին տարբեր հիմունք ունենալով իսնա աշարի—միւթէշէրինների դաւանանքից, բաւական խախտել էր շիաների դաւանանքը՝ Մէհթիի մեծագոյր գալստեան մասին, որով ամբապնդել էր արքունական տան դրութիւնը: Կառավարութիւնը չէր կարող իրեն նպաստաւոր վարդապետութեան աշակերտողներին հալածել, քանի որ Չէյխ-Ահմէդի, Հաջի Սէիդ Բեհագիմի բոլոր նշանաւոր աշակերտները շրջապատել էին Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին՝ Բարբին, իսկ սրանք իրենց վարդապետութեամբ արդէն տիրել էին Պարսկաստանի շիա հասարակութեան կէսից աւելի մասը: Չէյխ-Ահմէդի վարդապետութեան համաձայն, ինչպէս Աստուած երբէք չի կարող մարմնանալ, նոյնպէս որեւէ մարմին չի կարող աստուածանալ, այլ աստուածային ոգին անդրադառնալով որեւէ մարդը մարդկային սրտում, նրան ներշնչէ Աստուծո բանը—Երկնաւորի պատուիրանը խօսելու մարդկային ցեղին: Մինչև անգամ նա պիղում էր, որ աշխարհիս վերջին էլ մարդկային մեռած, փթած գիականները

չպիտի կենդանանան, չպիտի վերստանան իրենց հոգիները, այլ այդ հոգիները պիտի նոր-թարմ մարմին հագնեն, ինչպէս ծիրանի կորիզից աճած ու հասած ծառը ապիտ է, արտադրում է ճիշտ իւր նման ծիրան, ասնձի սերմից աճած ծառը՝ տանձ է շալիտ, նոյնպէս նոյն հոգի մէջ փթած մարմինները պիտի իրենց համանմանները ծնեցնեն, որոնք իրենց հոգիներով պիտի վերակենդանան: Այս վարդապետութիւնը աւելի ազաւազեց Հաջի Քէրիմ-խան Ղաջարը, որ քարոզում էր, թէ իւր կուրծքը բնակարան է Մէհթիի հոգուն և պատգամներ էր տալիս: Բայց, երբ արքայական տանից արիւնակիցները քննութիւն բացին, Աստուծաբե՛ան բանը խօսելու յաւակնող այդ արքայազնը քաջութիւն չունեցաւ պաշտպանելու իւր հրատարակութիւնները և նրան սլատափանաւորութեան ենթարկեցին:

9. Աէյսի վարդապետութիւնը անշափ նպաստեց Բարի վարդապետութեան տարածման, իսկ շէյխի ազանդաւորների տասնութ նշանաւոր կղերականների Բարին յարիլը, բոլորովին հաստատեց Բարիական ազանդը Պարսկաստանում: Այս տասնութ աշակերտները իրենց քարոզութիւնների մէջ ամէն տեղ մասնանիշ էին անում Աէյս-Ահմէդի և Սէիդ-Քեազիմի այն գրուածները, այն քարոզութիւնները, որոնք ակնարկում էին Բարի գալուստը, սրա յայտնութիւնը և այդ քարոզութիւններով, այս առանձնութ աշակերտների ձեռքով Իրանի ամէն կողմ կատարուած պրօպագանդան տարաւ յողթանակը, Բարիզմը բուն դրեց Պարսկաստանի նշանաւոր քաղաքներում, աւաններում, նոյն իսկ գիւղերում: Այս տասնութ ուլէմների աւած գաւանութիւնը, կատարած քարոզութիւնը այնպիսի սգևորութիւն ներշնչեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի վրա, որ սա Բարը իր անունն էլ աւելացնելով—կցելով նրանց թիւն, հրաշա-

ղործ տասնիկները թիւը կազմեց, տարին բաժանեց տասնիկներ ամսի, ամիսը տասնիկները օրուան: Այս տասն և իննը անձերը համարուեցան նոր կրօնի սիւները և Բարիական շատ թւեր տասն և իննի վերածուեցան: Հարկը 19-րդ բաժին է հաւաքելու, տուրքերը 19-րդ մասն է գանձելու, ժառանգութեան տասնիկները զը պիտի տրուի հասարակական գանձարանին, քաղաքական, արդարութեան ժողովի անդամները 19-ից է բաղկանալու, կայն, կայն:

Բիշրօյէցի Մօլլա Հիւսէյն Միւջթէհիզը, երբ Քէրէլայից բաժանեց իր ընկերակիցներից, իրենց հանգուցեալ վարժապետին՝ Սէիդ Քեազիմին մի արժանաւոր յաջորդ գտնելու յոյսով, նա սրոշեց ուղղակի Չիրազ գալ և իջնել իւր մտերիմ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի տունը, տասը-քսան օր հանգստանալ, կազմուել: Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը մեծ յարգանքով ընդունեց բարեկամին և շատ սիրալիր անցկացրին: Գիշերը երկար խօսակցութիւնից յետո, տան տէր երիտասարդը հարցրեց Բիշրօյէցից, թէ—«Արդեօք շէյխների պարագլխին վայել արժանաւորութիւնները ինքը չէ իւրացրած, ինքը արժանի չէ այդ կոչման»: Բիշրօյէցին ժպտալով ասաց,—«Երբէք: Ուղիղ է վարքով, բարքով, խելքով դուք շատ արժանաւորութիւն ունիք», բայց Սէիդ-Քեազիմին յաջորդելու համար անհրաժեշտ է բարձր գիտութիւն ունենալ, անսահման մատուր հայեացք, հետադարձան ձիրք, բնատուր տաղանդ, որոնցից բարեկամս, դուք զուրկ էք»: Այս խօսքերից շուտահաստեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը, բայց երիտասարդի յանդուգն երևակայութիւնը փութորիկ բարձրացրեց Բիշրօյէցիի գանկում: Մտքի ալեկոծման առաջն առնելու նպատակով, հիւրը սենեակի թախճաից մի գիւրը վերցրեց կարգալու, սրի ճակատին դրուած էր «Բէգաւրա—Սուրբէի «մեհնութիւնը» (զուրանի բ. գլխի), որը լաբեց

Բիշրօյէցիի հետաքրքրութիւնը: Այդ արարական գրուածքից մի քանի կրիս կարգալով, նրա թարմութեամբ բոլորովին յափշտակուեց հիւրը և հարցրեց, թէ—սո՛վ է գրել այս (մեկնութիւնը):—Մի յաւակնութիւն ունեցող երիտասարդ, պատասխանեց տանտէրը: Բայց այնքան հմտութեամբ և այնպիսի ճարտար ոճով էր գրուած այդ «Մեկնութիւնը», որ Բիշրօյեցին տարակուսելով հիւրընկալի վրա, նրան մեկնեց զիրքը և ասաց,—«ես յոգնեի եմ, խնդրում եմ դուք կարգաք, ես քիչ տարածւած լսեմ»: Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը կարգում էր դանդաղ և վատ առօգանութեամբ, որից հիւրը եղբակացրեց, թէ դա նրա գործը չէր կարող լինել: Հետեւեալ օրը Բիշրօյէցիին տարան մղկիթ քարողելու, բայց նա կարկամեց և յոգնածութիւնը պատրակ բերելով՝ տուն դարձաւ: Երբորդ, շորորդ օրերն էլ չկարողացաւ քարողել, այնպէս որ նրա մտքում գամւած էր հիւրընկալի առաջարկը, կարգում էր նրա գրած «մեկնութիւնը» և մտածում: Այդ գիշեր նորից կրկնեց տանտէրը իւր հարցը, թէ—«արդեօք ինքը արժանի չէ՞ Սէիդ-Քեաղիմին յաջորդելու»: Այս անգամ Բիշրօյեցին մի խրատական խօսեց, երիտասարդին մոլորութիւնից և մանիայից ազատելու և իր միտքն էլ խաղաղացնելու դիտմամբ՝ նրան մի քանի շատ խրթին հարցեր տուեց: Երբ Բիշրօյէցիի հարցերի դէմ տանաէր երիտասարդը սկսեց արաբական ընտիր ոճով ինքնարուզիս այաթներ կարգալ, բացառել իրեն տըրւած հարցերը, Բիշրօյեցին շարեց: Այս անգամ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին բոլորովին ընկճելու համար հարցրեց, թէ «—ինչ է պատճառը, որ դուքանի «Յոլսէփ Սուրիէն» համարում է պատմութիւնների սքանչելիքը: Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը պատասխանեց, թէ—«այդ հարցը տուել էիք Սէիդ-Քեաղիմին, նա պատասխանել էր, թէ զրո ժամանակը զեռ չէ հասել: Իսկ

ես ասում եմ, ասո՛ւ այսօր լրացաւ այն ժամանակը» և իրար կտեից երեք շորս հարիւր այաթով արաբերէն լեզուով մի ճառ արտասանեց, որից Բիշրօյեցին մոլորւած, արձանացած մնաց: Տանտէրը թողեց հիւրին հանգստանալու, մտաւ կանանցը, սրտեղից մի-երկու ժամ յետո վերադարձաւ Բիշրօյէցիի մօտ, նրա համար մի բաժակ թէյ բերեց, առաջարկեց և սթափեցրեց միջթէհիզին խորասուզած մտքերից: Այս սթափումից յետո խստովանեց հիւրը, թէ ճշմարիտ որ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը ասուածայայտնութիւն է, որի առաջին դաւանողը, ամենայայնի քարողիչը և մարանշողը դարձաւ, որի համար էլ նրան կանչեցին Բար-էլ-բար (Գոան-գուուր):

10. Զիրազի կառավարչապետը՝ Սահաբի Իթիաբը նորադանդներին սանձելու համար, Բարի հետեորդներից նշանաւորներին կալանաւորեց, մօրուքները կարել տուեց, ազաւրօշները բացեց, հրեաները մրտայեց, էջերի վրա նստացնելով պոշերը ձեռքերը տւած ման ածեց քաղաքի փողոցները, Զիրազի թաղերը, մուսնտիկները միջոցով խայտառակեց և սպառնաց քաղաքացիներին նոյն խայտառակութեամբ պատժել, ով որ յանդգնի հետեւելու ազանդաւորներին: Բայց այս հալածանքը աւելի բորբոքեց Բարի հետեոյներին, որոնք աւելի զրգուած՝ էլ համարձակ քարողեցին Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի վարդապետութիւնը: Իսֆահանի կառավարչապետ՝ Մուլթէմէդ—Գօլլէն Մանուչէհր խանը, որ ազգով վրացի էր և փոքր հասակից գերւած, ներքինիացած ծառայում էր արքունիքում, հալածուի մօտ հրաւիրեց Բարին Զիրազից, որը կրկար հակաճառութիւն ունեցաւ Իսֆահանի միջթէհիզները հետ, բայց որեւէ եղբակացութեան չհասան: Մանուչէհր-խանի մահից յետո, սրա եղբորորդին՝ Գէորգին-խանը յաջորդելով, մեծ-վէզիբի հրամանի համաձայն կալանաւորեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին

և ուղղակի ճանապարհնեց Թաւրիդ: Կենդրոնական վարչութեան կարգադրութեան համաձայն, Թաւրիդից էլ մի քանի օր յետո սղարկեցին Մաքու, ուր բանաւարկուած մնաց բերդում երկար ժամանակ, Մաքուի իշխան Ալի խանի մօտ, սրից անշափ յարգւած էր: Պարսից կառավարութիւնը կալանաւորեց Բաբին, բայց շկարտացաւ շղթայել, կապկպել նրա քարոզութիւնը, որը հսկայական քայլերով մտնում էր Պարսկաստանի նշանաւոր քաղաքները, աւանները, ժողովուրդը, պաշտօնականները, զօրքը, մինչև անգամ կղերը խոնարհում և հպատակում էին այն կալանաւորին, որը Մասիսի լանջերից աչքերը յառած գէպի արեւելք, այդ ժողովրդի վիճակով էր առջուրում և գրիչը սրտի արիւնի մէջ թաթախելով, նրանց յորդօր էր գրում սթափւելու իրենց դարևոր լեռարգելական քնից: Բաբի քարոզութեան երրորդ տարին, երբ նրան տարան Մաքուի բերդը, արդէն եզդ, Քիրման, Իսֆահան, Թէհրան, Բէշա, Մազանդարան, Ղազուին, Ջէնջան, Թաւրիդ աստուոր հեռակողներ ունէր Քարիականութիւնը, այն էլ երկրի հասկացող դասից, նշանաւոր կղերից և Սէիդ Ալի-Մէհմէդի նամակները, բրօշուրները, գրքերը նրա աշակերտները անխափան Մաքուից տանում էին, տարածում էին Իրանի ամէն կողմը. ամէն տեղ արտագրւում և սփռւում էին ժողովրդի բոլոր խաւերում: Զատ կարճ ժամանակամիջոց քարոզեց Բաբը, եօթը տարի, որից շորս տարին բանտարկուած էր և այդ եօթը տարուան ընթացքում անշափ գրուածներ թողեց, որոնցից նշանաւորներն են, 1. Քէյանը Աբաբի (մեկնութիւնսուրիէի-բէգարա), նոյնը Փարսի, 2. Ահսան էլ Գասա (պատմութիւնների սքանչելիքը), 3. Թաֆսիրի սիրիէի Քէֆսէր (Քէֆսէրի բացատրութիւնը), 4. Գեյաիի Սէբէա (եօթը փաստեր), 5. նամակներ Հաջի-Միրզա-Ազասի մեծ վէդիրին և ու-

րիշներին, 6. Ղայում-էլ-խամէա (անունների հաստատութիւնը), 7. Միւթէֆէրիքա (այլ և այլք), 8. Նուրուլէթի-խասսէ (խակահան-մարգարէութիւն), 9. Թաֆսիրի Սիրիէի-վկալիէս (բացատրութիւն) և ուրիշները: Այս գրուածներից մեծ մասը նա Մաքուի բերդում շարադրեց և տարածեց: Այս գրուածները ձեռքէ ձեռք խլում, ընդօրինակում, տարածում էին և ամէն մի պարսիկ իրեն մեծ փառք էր համարում, եթէ կարողանում էր այս նոր մարգարէի գրուածներից մի քանի տող ձեռք բերել, կամ գոնէ պատճէնը գանել: Ամբողջ Պարսկաստանի քաղաքներում և աւաններում գաղտագողի հաւաքւում էին ներքնատներում ZERZEMIN (շէրջէմի), մեծ հրճանքով կարդում, բացատրում էին այդ գրուածները և անհասկանալի կէտերի մասին նորանոր մեկնութիւններ էին խնդրում Սէիդ Ալի-Մէհմէդից, որ ամենայն սիրով բոլոր հարցերին պատասխանում և շրջարերականներով տարածում էր, հեռակողների— սիրելիների շրջանում: Բաբը կալանաւորուած էր, բայց նրա դրիչը քարոզում էր ամբողջ երկրում: Որքան խստացնում էին հսկողութիւնը, այնքան շատ սաստկանում էր թղթակցութիւնը:

11. Ինչպէս յայտնի է, Իսլամի հեռակողների աշխարհահայեացքով որեւէ կրօնական բէֆօրմ, պետական—քաղաքական վերանորոգութեան նշանակութիւն ունի, քանի որ Իսլամի վարդապետաբանը—Ղուրանը և հադիսները միասուլմանների համար մի կրօնաքաղաքական—կանոնական և օրէնսդրական կօդէքս է. մի սահմանադրութիւն է Ալլահից նախատահմանաւ ժողովրդի իրար մէջ, համայնքի, կղերի և առաջնորդի մէջ, ընտանեկան, հասարակական, գաղափարական, քրէական, անհատական և առեւտրական բոլոր գործողութիւնների համար: Հեռակարար Իրանի բնակիչները այն

յոյսն էին տաժում, թէ Բարի նոր—կողէքսը պիտի հիմնիվեր տապալէր շիաների շէրիաթը և պիտի հիմնէր մի նորագոյն օրէնսդրութիւն՝ ժամանակի ոգու և կարիքների համեմատ: Բարը ասում էր, թէ—«Ինքն է այն դուռը (Բար) որից խօսում է ամէնազէար, Ամենակալը, և երկնային պատէրները մարդիկներին տրում է այդ դոնից»: Առաջ նա ասում էր, թէ ինքն է Ջարուլգա հեռացածի դուռը, որից նա ստանում է պատգամները, ապա նա քարոզեց, թէ նա ինքն է Ջարուլգայից սպասւածը և ապա, թէ Ջարուլգան առասպել է, իսկ իր մէջ է բնակւում այն գերագոյն հօգին, որ քարոզում է ճշմարտութիւնը և աւետում է աշխարհին շուտով գալիք աստուածայայտնութիւնը: Այս պատճառով կղերը—շիա միւջթէ-հիգները կասկածում էին, թէ կարող էին իրենց դիւրը կորցնել, կառավարութիւնը մտածում էր շփոթութիւնների առաջն առնել, երկուստարդ քէֆորմիսաները լեռնում էին Բարիականների ոյթից օգուել, երկրում վերանորոգութիւն մըացնել զրկւած, կեղեքւած, անարգւածները ջանում էին կործանել հին կարգերը, զրանց պահպանողներին ու գործադրողներին, երկրագործը երևակայում էր օձիքն ազատել անկուշտ խաներից—կալւածատէրերից, ուստի բոլոր դժգոհները, բողոքողները ամէն տեղ շրջապատում էին Բարի աշակերտներին, և երազում էին երկրից անիրաւութիւնը վերցնել, համաձայն քարոզչի, նոր մարզարէի խոստացած աւետիաներին:

12. Բիշրօյէցին, երբ լսեց Բարի Մաքու աքսորելը և բանտարկելը, նա գնաց Մաքու իւր պաշտելի վարդապետին այցելելու: Վերադարձին թէև Բարը նրան յայանեց իրան պատահելիք փորձանքները, արիւնահեղութիւնները և սպանւելը, բայց Բիշրօյէցին աներկիւղ՝ ընկերակիցների հետ դի-

մեց Խօբասան: Ճանապարհին երբ լսեցին Մէհմէդ շահի մահը, վաանգից զերծ մնալու համար մտածեցին մի առժա մանակ մնալ Մազանդարան, մինչև նոր շահի Թաւրիզից Թէհրան հասնելը, դահ բարձրանալը, երկրում կարգերի վերահաստատւելը և խաղաղւելը: Երբ ուղեցին Սարի քաղաքը մըանել, այնակի միւջթէհիգ՝ Սայիդ-իւլ-իւլէման, որ թէ Բիշրօյէցիի և թէ Մուլա Գուրգուսի մեծ հակառակորդն էր, հրաման ուղարկեց, որ այդ քեաֆիք (հայհոյող) Բարիները շահամար ռաւալին ապականել իրենց քաղաքը: Քաղաքի գոներում սրանց գնդակներով հալածելիս, Բարի վարդապետութեան համար առաջին անգամ երեք գոհ ընկան Սարիի պարսպանների տակ, որի պատճառով սուր բարձրացրին Բիշրօյէցին և ընկերները պաշտպանւելու համար և բռնութեամբ քաղաք մտան, Մաքղա մէլդանի վրա մի քարվանսարայում տպատանեցան: Քարվանսարայի կտրից ազան կարգացող երեք Բարիներին իբար յետեից դարձեալ գնդակահար արին Սարիցիները, այնպէս որ Բարիները պարտաւորւած ամբացրին քարվանսարայի գոները, պաշտպանւեցան, որոնց պաշարեցին Սայիդ-իւլ-իւլէմի հետեորդները: Հինգ-վեց օր տեց կուր, երկու կողմից էլ դոհեր ընկան: Երբ կառավարչական պաշտօնակալները միջամտեցան և ձգտում էին խաղաղացնել, միանգամայն կողոպտել Բարիներին, Բիշրօյէցին զարկեց սպանեց կառավարութեան ներկայացուցչին, քաղաքում և շրջանեց կառավարութեան ներկայացուցչին, քաղաքում և մօտ 360 հօգի, դուրս եկան Սարիից, գնացին մօտակա Զէյլ-Թէրէրսի աւերակ բերդը մտան, նորոգեցին, ամրացան և ամբողջ ինն ամիս կուեցան պարսկական բանակների դէմ:

13. Ամբողջ գիւղական ազգաբնակչութիւնը, նախապաշարւած գառը անցաւ Բիշրօյէցիի կողմը, ամէնքը ընդունեցին

Բարի վարդապետութիւնը և ամէն մարդ իւր կարողութեան շափով օգնում էր, թէ բերդի շինութեան, նորոգութեան, ատաղձով, մթերքով, պաշարով, զէնքով, այնպէս որ կառավարութիւնը պարտաւորւած ահաւոր բանակ ուղարկեց Բաբիների գէմ: Յաճախ կողմերը իրար դէմ յարձակուում, արինահեղ կոտորածներ էին անում, բարիները դուրս գալով բերդից կոտորում էին հակառակորդներին, ցրում նրանց ոյժը, կրակ տալիս զօրանոցներին. մթերանոցներին: Այնքան ծանրացաւ զօրքի ու շիաների վիճակը, որ Սայիդ-իւլ-իւլէման Ջհազ (կրօնական պատերազմ) հրատարակեց: Բայց զ՛ւր, քանի որ պարսիկները երբ տեսնում էին Բաբիների հերոսական կռիւը, մի բուռը մարդիկներ յայտնուեցին անբեկիւղ գիմադրութիւնը, իրենց ծանօթների և հարազատների մարմիններից անջատւած և ցիցերի վրա բարձրացրած գլուխները, որոնք անկած էին Թէրեքսի բերդի շուրջը. յուսահատ վերագառնում էին իրենց բնակարանները: Այս յարձակումների ժամանակ Բաբիները մտան Բարֆրուշ, աւերեցին, այրեցին Չահազգէի ապարանքը, որի բոցերի մէջ խանձեցին շահազէները: Գառավարութիւնը անձարացած օրից օր աւելացնում էր զօրքի և թնդանօթների թիւը, որոնք գիշեր-ցերեկ արքնում էին տապալել Թէրեքսի բերդը և Բաբիներին: Որպէսզի գիշերները հնարաւոր լինի գործելու, զօրքերը կրակ էին տալիս շրջակա անառններին, որոնց յուսով յարձակում թշնամիների վրա: Մի գիշեր Աբբաս-Ղուլի խանը՝ Մագանդարանի զօրքերի հրամանակալը կարողացաւ գնդակահար տապալել Մուլա չիւսէյն Բիշրօյեցիին, որին յաջողեց Մուլա Գուզուսը: Բիշրօյեցիին թաղեցին Չէյխ-Թէրեքսի բերդում, բայց բերդին տիրելուց յետո պարսիկները նրա գլխը հանեցին, մանրեցին և թափեցին շներին:

14. Պարսիկները 7000 զօրքով, թնդանօթներով և ձիւտրներով պաշարել էին Թէրեքսի բերդը, իսկ Բաբիները թէև անզէն, առանց մթերքի, քաղցած, խոնաւութիւնից թուլացած, դարձեալ հերոսաբար գիմադրում էին մինչ այն աստիճան, որ Չահազա Մէհթի-Ղուլի-Միրզան ընկճւած, զիջաւ գաշնակցելու Բաբիների հետ և պայմանաւորեց նրանց ազատ թողնելու, անցնել Պարսկաստանի միջով, գնալ Բաղդադ: Դաշնագիրը գրեցին. Ղուրանով երգւեցին պարսիկները, յանձնեցին Գուզուսին: Բաբիները անձնատուր եղան, երբ զէնքը, մթերքը յանձնեցին, երբ պատրաստուում էին ճանապարհ ընկնելու, երբ նստած սեղանի ընթրում էին անզէն ընկճածները, շիաները—զօրքերը վրա պըծան, դնդակահար արին բուլիին: Անձնատուր եղած 350 մարդուց միայն 16 հոգի կարողացան ազատել, որոնք պատերազմի մանրամասնութիւնները տարածեցին ամբողջ Պարսկաստանում, Չահազա կառավարչապետը մուլա Գուզուսին հազար թումանով ծախեց նրա հակառակորդ մուլա Սայիդ-իւլ-իւլէմային, որը շարաշար տանջանքով կարտել տւեց Գուզուսին իւր թալարաների ձեռքով և մարմինը թափեցին շների առաջ, 1849 թւականի աշնանը:

15. Սէիդ-Միրզա Եահա Դարբին, Բարի վարդապետութիւնը ընդունելուց յետո, խիստ հալածանքի ենթարկեց: Իօֆանից, Եղդից, Չիրաղից ամէն տեղից նա պարտաւորւած էր խոյս տալու, այնպէս որ նա մի խուլ անկիւն քաշեց՝ Նէյրիզ քաղաքը, իւր ընտանիքի մօտ: Ուր որ գնում էր Եահան, նրա վրա յարձակում էին շիա կղերք, որպէս ուրացողի՝ հալածում էին, տանջում էին առանց միջոցների մէջ խարութիւն գնելու, նոյն իսկ ձգտում էին նրան սպանել, Գուլութիւնը ջնջել աշխարհի երեսից: Հալածւածը կրկնում էր

ամէն տեղ.— 25 սր ես այն միջի էհիղն եմ, որին ամբողջ
 Իրանը երկրագլուխ էր, հրամանները դորձագրում, ինչի
 այժմ ինձ այսպէս հալածում էր, մինչև անգամ չէր թողնում,
 որ բնառակրթս մօտ քիչ ժամանակ էլ է խողագեմ: Սէիգ
 Եահեան նէյրիզում բաւական հեռուողներ ունէր, այնպէս որ
 ո՛չ բնիկ հակառակորդները, ո՛չ կղերը, ո՛չ էլ կառավարչական
 գործակալները չէին յանդգնում նրա վրա ձեռք բարձրացնե-
 լու իսկ տանուլթիւնը օրից օր սասականում էր, կենսաբոնա-
 կան վարչութիւնը Մաղանդարանի արկածներից սարսափած,
 ուզում էր Բարիականներին ամէն տեղ բնաջինջ անել: Իբր
 խոտուլթիւններին վերջ տալու նպատակով, երկրի կառավա-
 րիչը հրաւէր սարքից, կանչեց տեղական միջթէհիղներին,
 իւլէմներին և Սէիգ-Եահեալին, որ բացատրեն, պարզեն խըն-
 գիրը, վերջ տան քինականգրութեան և վէճերին: Եբբ Սէիգ-
 Եահեան աւանձնացաւ, կառավարիչը նրան կալանաւորեց:
 Բարիները եբբ յոցին, թէ իրենց առաջնորդը կառավարչի
 բնակարանում արգելած է, իսկոյն շրջադատեցին այդ տու-
 նը և ձգտում էին հանել, ասնել Եահեալին: Ամբոխի աղմու-
 կից և նրանց բազմութիւնից սոսկալով կառավարիչը, երդու-
 մով խոտացաւ արձակել բոլորին, այնպէս որ Եահեան պար-
 տաւորեց իւրայիններին հրամայել՝ ցրել, վերադառնալ բը-
 նակարանները: Այս նենգութիւնով ժողովրդին ցրելուց յե-
 տո, Եահեալին գնդակահար արին և գիշերով մէկ մէկ մտան
 ազանդաւորների աները, գլխաւորներին կալանաւորեցին,
 սպանեցին, կին, աղջիկ, աղա՛ գեղեցին և աւարի աւին նը-
 բանց գոչքը, կարողութիւնը: Այս բարբարոսական լուսութիւն-
 ներից սարսափած Բարիները իրենց ընտանիքով, մանր ու
 խոջորով ապաստանեցան լեռները, անտառները և այրերը,
 որտեղներից ամբողջ երկու տարի քաջութեամբ կուեցան

պտրակակամ զինւորների և տնկուշտ պաշտօնակալների հետ,
 որոնք կեղերում, կողոպտում էին պատահածին և զուր դըր-
 պարտութիւններով տանջում էին նոյն իսկ ոչ Բարիներին:
 Պաշտօնականները և շիտ-կղերը զուր մասնութիւններով,
 դրպարտութիւններով կեղերում էին ամբողջ նահանգը և սղրաց
 նում թշուա ազգաբնակութիւնը:

16. Կաբին այնտեղ հասաւ, որ կառավարութիւնը տասը
 հազար զօրք ուզարկեց, թնդանթներով և հեծելազօրքով,
 որոնք սմբակոծում էին ապառաժները, այրերն ու անտառ-
 ները: Յուսահատութիւնից բարբոբւած Բարիները անվերջ
 իջնում էին լեռներից, հարածում, կատրում. ցրում էին
 զինւորական գնդերը, սրանց վառօղը, զէնքերը, ուսկիքը
 յափշտակելով՝ վերադառնում էին իրենց ապաստանները:
 Մինչև անգամ պարսիկ զինւորների ձեռքից թնդանթները
 խրեցին, լեռները տարան Բարիները և դրանցով հալածեցին
 զօրքին: Կուսոյ Բարիների թիւը թէև եօթը-ութը հարիւրից
 աւելի չէր, լայց նրանց սարսափը գողացնում էր բանակի
 սղարապետ Զահագա Փլքման-Փէրմային, սրը չէր իմանում,
 թէ ի՛նչ հնարքով խորի սպտամբներին և նրանց ջնջէ:
 Բայց և այնպէս քաղցը, ցուրտը մթերքի պակասութիւնը,
 կանանց, երեխաների տանջանքը, երկու տարւան անվերջ
 յողնածութիւնը, ջղերի դրգունմները թուլացրին և ստիպե-
 ցին Բարիներին զիջանելու, հաւատալու պարսիկ զօրականին,
 անձնատուր լինելու իրենց գահիճներին: Հրամանատարը Բա-
 րիների գլխաւորներին կոտորել տւեց, նշանաւորներին ու-
 զարկեց Փարսիստանի դանդան քաղաքները և տւանները
 խայտառակութեամբ տանջելու և սղանելու, երեխաներին,
 կանանց և աղջիկներին գերի վարեցին Չիրաղ զորհուրի
 տեսարաններով: Զօրքերը իրենց նիզակների ծայրերին ցցած

տանում էին քաջ Բարինների զուխները, կամ նրանց բախարհիկները: Բարինների զեռահաս աղջիկներն ու կանաչ Նրապարակով պիտի յագեցում տային իրենց թշնամիների լպլըշ կրքերին. .: Գեռ մինչև այսօր Փարսիստանի բնիկները սարսափում են, երբ նկարագրում է նրանց Բարինների կեանքից որևէ արկած, զեռ մինչ այսօր Ձիրաղի բնիկների ականջներին չէ հեռացել այն ողբի, կոծի ձայնը, որոնք բաղխել են նրանց ականջներին կէս դար առաջ: Ամբողջ տասը-քսան տարի ամէն մի պարսիկ պաշտօնականի, մոլլաի, թալարայի համար անսպառ աղբիւր էր Բարիններին մատնելու և կեղեքելու արհեստը: Ամէն մի սոված, ամէն մի վրէժխնդիր թշուառացում էր հակառակորդին՝ նրան Բարի Նրատարակելով և ազահ կառավարիչները իրենց անհետատես ընթացքով քայքայեցին երկիրը:

Եւ որքան հետամտում էին որքան տանջում էին, այնքան բազմանում էին Բարինները:

17. Բարի անձնէր քարոզիչներից և տասնութը աշակերտողներից մէկն էլ Ձէնջանցի Մօլլա-Մէհմէդ-Ալի միջթէհիդն էր, որին անւանում են Հէօջաթ: Սրա հայրը Քէյլա-Ահմէդ-Բահրէլինի աշակերտներից էր, իսկ ինքը Սէիդ-Քէազիմի և ապա եռանգով մարտնչող Բարիզմի: Հայր ու որդի մեծահամբաւ տանից էին, ահաւոր հետևողներ ունէին իրենց ծննդավայրում և վիճակում, այնպէս որ Հէօջաթը շատ կարճ միջոցում տարածեց նոր վարդապետութիւնը Ձէնջանում: Ձէյիսի ժողովուրդը այնպէս կապեց Բարի կեղեքու հետ, Հէօջաթի թալարանները (ուսանող) այնպէս իւրացրին նոր վարդապետութիւնը, որ աներկիւղ ամէն տեղ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին քարոզում էին Մէհթի և զրացիներին հրաւէր էին կարգում յառել իրենց դաւանանքին: Որովհետև քաղաքի ժո-

ղովրդի հասկացող, ապահով դատակարար Հէօջաթին էր յառած, միւս կղերը նախանձից անվերջ բողոքներ էին սւգարկում արքունիք, պահանջում էին սանձել նորագանգներին: Երկու անգամ Հէօջաթը Թէհրան կանչեցաւ, որտեղ նա աներկիւղ պաշտպանեց իւր դաւանանքը և վերջին անգամ բանախից փախաւ ծննդավայրը, Մէհմէդ-Չահի մեռնելուց յետո, երբ ժառանգը դեռ չէր հասել մայրաքաղաք: Բայց Մագանդարանի, Նէքրեդի կուխների պաաճառով տարբեր ընթացք ստացու Բարինների հալածանքը: Մինչ այս՝ Բարի քարոզութիւնը, Ձէյիսի շարունակութիւնը կամ մի նոր աղանդի յաւելումը համարելով, կառավարութիւնը այնքան էլ նշանակութիւն չէր տալիս, բայց երբ նկատեց, որ աղանդաւորները հիմնովին ուղում են փոփոխել երկրի կազմը, կարգերը, որոնց աջակցում էին «Թանդիմաթի» երազողները, կենտրոնական վարչութիւնը տակտիկան հիմնովին փոխեց:

18. 1850 թւականի մայիսին Ձէնջանի կառավարիչ Ամիր Ատան իսնը մուսնետիկով հրաման արձակեց, որ Միւթէշէրիները ջոկեն Բարիններից, որով քաղաքը երկու մօտի բաժանեց. գետի մի կողմը հաւաքեցան Ձիաները, միւսում՝ Բարինները: Սոսկալի էր ճգնաժամը, հայրը՝ որդուց, քոյրը՝ եղբորից, եղբայրը՝ եղբորից, կինը՝ մարդուց, աղջիկը՝ ծնողներից բաժանուում և իրար հակառակ զինուում էին: Երբ թշնամական դիրք բռնեց կառավարիչը, Բարինները մասն իրենց թաղին կից աչերակ «Ալի-Մարգան-խանի» բերդը, իսկոյն նորոգեցին, ամրացրին, փոքրիկ մարակոցներ շինեցին կառավարչական ոյժին դիմադրելու համար: Այստեղ էլ շիա միւջթէհիդները «Ջհադ» հրատարակեցին, այնպէս որ ամբոխն էլ միացած գօրքին մարանշում էր իւր կզբայր-քոյր Բարինների դէմ: Թէև դօրքն ու գօրականները անվերջ բողո-

քում էին, երբ նկատեցին հակառակորդների հերոսական դիմադրութիւնը, թէ չեն ցանկանում իրենց հարազատները դահիճները դառնալ, թէ իրենց հաճելի չէ անմեղների արիւնը թափել և հաւատացեալներին, մարգարէի շառաւիղից սերւածներին Չիմբիի նման կոտորել, բայց կառավարութիւնը փոփոխում էր զօրականներին էլ, զօրքերին էլ, որ ջնջէ նորադանգներին: Ամէնից դաժան դահիճներ դարձան Գերուսի զնդի զօրականներն ու զօրքերը, սրունք դաժանաբար կոտորում, կողոպտում էին թշւառներին, անխտիր ծերերն էլ, մանուկին էլ, էգին էլ, օրձին էլ: Բարիները համոզած լինելով, որ պիտի աւարէին իրենց գոյքը, գերի պիտի վարէին իրենց կիներն ու աղջիկները, անխնա պիտի կոտորէին իրենց ամենավերջին զինակրին, միասիրտ, միահոգի, իբրար թնութիւնը դարձած ինն ամիս դիմադրեցին: Բոլորի գոյքը, մթերքը զիզել—հաւաքել էին մի տեղ, ամէն մարդ օգտուում էր ընդհանուրի հարստութիւնից, ամէն բան հասարակական էր և ամենքը միայն մտածում էին ընդհանուրի շահի և իրենց զազափարի իրագործման համար, կիներն անգամ չէին ուզում ետ մնալ իրենց այրերից, ոչ միայն պատրաստում էին կուռղիների պէտքերը, այլ կարեօր դէպքերում յարձակում էին թշնամիների վրա:

Ջէնջանի ժաննա Գ'Աբբը—աղամարդի շորեր հագած և Ռուսթէմ Ալի անունն ընդունած այնպիսի հերոսական կուրսեր մղեց Պարսիկների դէմ, այնպէս անվահեր կերպով մարտնչում էր շիաների, մանաւանդ Գերուսների դէմ և կոտորում էր նրանց, որ այդ դեռահաս կինը երեսը թը սարսափ էր սփռում, շանթահարում էր բոլորին և ցրում: Այս քաջասիրտ կինը իւր խիզախ յարձակումներով այնպէս էր բորբոքել բանակի զօրականներին, որ թակարդ մտած, մի անգամ

յարձակման ժամանակ, նորան զնդակահար արին:

19. Թէև կառավարութիւնը հետզհետէ զօրքի թիւը հասցրեց երեսուն հազարի, տասնը իննը թիւդանութով, բայց արիարար մարտնչող Բարիները անխնա նրանց կոտորում և ցրում էին: Բաղմաթիւ Ղարազադցի և Աֆշար ձիաւորներն անգամ երես էին չուռ տալիս, փախչում Բարիների յուսահատական կուրսերից: Եօթը-ութը ամսի կուրս վերջապէս սպառեց Բարիների սլոքը, որնայ թիւը 1800 հոգիից աւելի չէր, իսկ զրանց կիսից աւելին էլ արդէն քաջութեամբ ընկել էր, ահաւոր զոհ տանելով հակառակորդներից: Իսկ երբ մի ուսմբից վիրաւորեց, մեռաւ Տէօջաթը, Բարիներին տիրեց յուսահատութիւնը: Ջէնջանի կառավարիչը և զօրքի հրամանատարը Ղարանի վրա երդեցան, կնքեցին և ուղարկեցին Բարիներին, հաւատացնելով որ կառավարութեան նպատակը Տէօջաթին կալանաւորելն էր, ժողովրդի հետ գործ չունի: Նրանք երդումով խոստացան, որ ժողովրդին, մարտնչողներին ոչ մի վնաս չեն հասցնի, եթէ անձնատուր լինեն և զէնքերը յանձնեն: Թէև Բարիները համոզած էին, որ շիաները չէին յարգելու իրենց երդումը, բայց անվերջ անձրևների նեղութիւնը, վերահաս ձմեռա ցուրտը, մթերքի սպառումը, մանուկների մրմունջները նրանց գլորեցին իրենց թշնամու գիրկը, որն անխնա կոտորելու աւելցրեցին, յափշտակեցին գոյքի մնացորդը, մինչև անգամ աների ծածկը քանդեցին, տարան, մանուկներին օտարների աւակ սըրբեցին, ծծկերներին սրերի ցցեցին, մանկահաս աղջիկներին, տղաներին, կիներին գերեցին, զարհուրելի տանջանքների ենթարկելուց յետո, սրբերին, այրիներին և անպէտքներին վարեցին Չիբոգ: Միւջ-թէհիդի տանը ապաստանած հարիւրաւոր մանկահաս աղջիկներին, կիներին զարհուրելի տանջանքների մատնելուց, հա-

գի արժեքաւոր հագուստներն անգամ հանելուց յիտո, ցըն-
ցոտիներէ մէջ պլլած ճանապարհեցին, ցրեցին...:

20. Մաղանդարանի, Նէյրիդի կատորածներէից բորբորած
Հաջի-Միրզա Աղասին՝ Իրանի սարսափներէ հրամանակալ վէ-
ղիբը հրաման ուղարկեց Թաւրիզ, որ Մաքից 2էհրիք տեղա-
փոխեն Բաբին, քուրդ բէգերին յանձնեն, խօսիւ հսկեն նրան,
քանի որ այդ խիդախ քարոզչի ձեռագիրները հասնում էին
մինչև անգամ Իրանի շահնշահի պալատը և պղտորում մտքե-
րը: Բայց Բաբի լեզուն, վաբըր, քարոզութիւններն ու աւե-
տիաները դիւթում էին շրջապատողներին: Արեւիկան բռնա-
կալներէ ճնշումներէից ընկճւած ամէն մի սլաշտօնակալ, թէ
ստորագրեալ հոգւով պաշտում էր այդ վերանորոգչին, որը
սէր, միաբանութիւն, համերաշխութիւն, հաւատարութիւն,
տնկախութիւն, կարեկցութիւն և որ ամենագլխաւորն է ազա-
տաբիւն էր քարոզում և հաւատացնում էր, թէ շուտով ամե-
նակալի դօրութիւնը երևելու է աշխարհին, որ հաստատէ
կարգերը և գործադրէ այդ բոլորը: Աւրմիտ կառավարիչն էլ,
2էհրիքի բերդապահն էլ, ղինտորն էլ, ժողովուրդն էլ մեծ
հոճոյքով ուղում էին ծառայել այդ մարգարէին, փափագելով
օր առաջ հասնել քարոզութեան կատարւածին և զազոնա-
պէս կարեւորն շափ նրան օգնում: Բաբի հռչակն հասել էր
մինչև Հնդկաստան, սրտեղից անգամ այցելուներ էին գալիս
նրան տեսութեան, իսկապէս նրա շրթունքից լսելու այդ քա-
րոզները: Բայց կառավարութեան լրտեսներէ հսկողութիւնն
էլ այնքան սաստիկ էր, սոված պաշտօնեաներէ, մանաւանդ
ստորին ծառայողներէ ընշաքաղցութիւնը այնքան մեծ էր,
որ մի անգամ Բաբին այցելող մի հնդիկի, մի ղէվրիչի և մի
սէրդի կարանաւորեցին, կողոպտեցին, ձեռի տակ մէկին սպա-
նեցին, միւսներն էլ հագլու կարողացան ճողոպրել գահիճների

ճանկից: Հաջի-Միրզա-Աղասին այնքան սարսափում էր Բաբի
անունից, որ ամէն պոսափ նորանոր հրամաններ էր արձա-
կում Ատրպատականի կուսակալին, 2էհրիքի հրամանակալին,
խիստ հսկելու Բաբի վրա, նրան կտրել աշխարհից, խզել յա-
ւարներութիւնները:

21. Վերջապէս գործն այնտեղ հասաւ, որ Հաջի-Միրզա-
Աղասին մինոր հրամանագրով հրամայեց Ատրպատականի կու-
սակալին, 2էհրիքից Թաւրիզ փոխադրել Բաբին և դատաստա-
նի մասնելով գոյութիւնը ջնջել: Բաբին բերին Թաւրիզ, բայց
կոռավարութիւնը առանց կրիքի միջամտութեան չէր կարող
այդպիսի մի նշանաւոր Սէրդի սպանել, իսկ միւթէշարի կղե-
բը ձեռնագրահ մնաց, շուղեցան մի այդպիսի անձնաւորու-
թեան դատապարտութեան մասնակցի: Գուսակալը մնացել
էր շտարած, նա անճարացած դիմեց Չէյխի միւթէհիդներին,
սրտնք բորբորել էին: Թէ ինչպէս այդ երիտասարդը կարո-
ղացել էր իրենց ընկերակից այնքան նշանաւոր իւլէմաների
դիւթել և իրեն կողմը դարձնել: Թաւրիզում Միր-Ալի-Ասկէր
Չէյխ-Իւլ-Իսլամը նրան դատի կանչեց իւր բնակարանում, որ-
տեղ հաւաքւած էին բոլոր շէյխի իւլէմաները: Երբ դանից
ներս մտաւ, դահլիճում նրա համար տեղ շէին թողել, այն-
պէս որ Բաբը պարտաւորւած «Սէլամ»-ը տեց և նստեց շէ-
մի վրա: Չէյխ-Իւլ-Իսլամի հարցերին աներկիւղ պատասխա-
նելով նա կրկնեց, թէ ինքն է այն գուռը, որտեղից աշխար-
հին պատգամներ է դալիս, ինքն է այն հօգին, որին սպա-
սում են միւլթիմները: Չէյխ-Իւլ-Իսլամը հրամայեց, որ բերու-
նին-շրթունքներին խփեն և լուեցնեն, բայց ոչ ոք չյանդգնե-
ցաւ պաշտօնակալներէից, թէ ֆարրաշներից այդ հրամանը
կատարել: Չէյխ-Իւլ-Իսլամը անճարացած ինքը վեր կլաւ, թա-
կեց և մի ուրեմի կողիւլով սաստիկ ձողկեց կարանաւորին:

Այնպէս սարսափ էր սփռել, այնպիսի ակնածութիւն ունէին պարսիկները Քարի մասին, որ ոչ ոք չյանդգնեց Չէյս-Իւ-Իսլամին աջակցել, կառավարչական պաշտօնակալներն էլ սարսափած նրան ետ ուղարկեցին 2էհրէք:

22. Քարի հռչակն այնպէս էր տարածւած ամբոխի մէջ, ամբողջ Պարսկաստանում նրա մասին այնպիսի առասպելական պատմութիւններ էր տարածւած, ժողովուրդը այնպիսի հաւատքով էր դիմում և վերաբերում, որ մարդ դժւար թէ կարողանա հաւատալ, եթէ աչքով չտեսնի և ականջով չլսէ ժողովրդից զրանց մանրամասնութիւնները: Թէև կենտրոնական վարչութեան կարգադրութեան համաձայն Սէյդ-Ալի-Մէհմէդին ծպտեալ բերին Իսֆահանից Թարիք-Մարու, բայց ամէն տեղ ժողովուրդը նրան ընդառաջ էր դուրս գալիս, հիւանդներ էին բերում, որ բուժէ, ցաւագարներն համար աղօթք էին խնդրում և ամէն մարդ կարողացածի շափով աշխատում էր նրան հաճելի դառնալ: Ոմանք ուտելիք էին բերում, ուրիշը խմելիք, հագնելիք և բոլորն էլ ջանում էին նրան տանող պաշտօնակալներին զբաւել, որ արժանաւոր յարգանքով նրան հասցնեն արսորավայրը: Քանի քանի անգամ աշխատեցան նրան յափշտակել, պաշտօնեաների ձեռքից ազատել, բայց նա շոթարեց դիմադրել իշխանութեան, որը նրան տանջանքի էր մատնել: Դեռ մինչև այսօր 2օրս գիւղում, Մարուի մօտերքը, շիշերի մէջ պահում են Քարի երեսը լւացած ջուրը, որը որպէս «հրաշալի-ղեղ» տալիս են վտանգաւոր հիւանդներին կաթիլներով: Տան գանձը, անդրանիկներին այնքան խնամքով շին պահում, ինչպէս այդ շիշերի ջուրն են պահում, որը տրւում է ամենակարեօր զէպքերում մի մի կաթիլ: Խոյի մօտերից անցած ժամանակ Քարին դիմաւորեց մի թշուա հայր, խնդրելով որ իր մինուճար

հիւանդ աղջկան փրկէ: Քարը խղճալով ծերունի հօրը աղօթեց և աղբերակից մի գաւաթ ջուր վերցնելով կէսը խմեց, կէսն էլ տւեց հօրը, որ տանի աղջկան ասելով.— Ես խնդրեցի ամենազթածից, որ օգնէ քո աղջկան, տար այս ջուրը, թո՛ղ խմէ ու վեր կենա: Հաւատացնում են, որ աղջիկը գաւաթի ջուրը խմել և ստքի է ելել անկողնից: Այսպիսի անթիւ դէպքեր են պատմում, բայց սրանց քարոզութիւնը թէ Քարից և թէ Քէհայից խօսիւ արգելած լինելով բարիներին, չի կարելի ամբողջութեամբ հաւաքել: Խոյի միւջթէհլիլ Մոլլա-Իսքէնդէրի աղջիկը թորալուծով վարակած մահաւան անկողնում տառազած ժամանակը, կողմնակի ճանապարհով դիմում են բերդի բանտարկեալին՝ Քարին և խնդրում, որ աղօթէ և մի նշան տա աղջկան փրկելու: Կալանաւորը աղօթում է և ուրիշ բան չունենալով՝ արախչիճը (գտակ) տալիս է, որ գնեն աղջկա գլխին: Աղջիկը առողջանում է, կազդուրւում և զրանից յետո երեսուն երկու տարի ապրելով դառնում է Քարի եռանդուն քարոզիչը իւր սեռի շրջանում: Մինչ այսօր որպէս մի նշանաւոր «հրաշալիք» պահում է այդ գրտակը և դրւում է ծանր հիւանդներին: 2էհրէք կղած ժամանակ, խաներից չորս հուլի որոշում են հետի գնալ «հաղբաթի-Սահարին» (քրդերը այսպէս էին կանչում Քարին), սեսնելու և ճանապարհ են ընկնում: 2օրս-հինգ փարսախ ճանապարհ կտրելու վարժւած չլինելով, իջնում են մի քարվանստրոս հանգստանալու: Այստեղ նրանք խօսում են, թէ այդքան յոգնածութիւնից յետո, ինչպէս կարող են մնացեալ 3 փարսախ ճանապարհը շարունակել-հասնել 2էհրէք: Մինչև նրանք թէյերը խմելը, երեք քուրդ են գալիս և չորս ձի բերելով ներկայացնում են ուխտաւորներին և առում են.— «հաղբաթը—Սահարը» զրկից ձեզ, ասաց, որ դուք հէլթէթ չէք

կարող սարսիլ այսչափ ճանապարհ կտրել: Ուխտաւորները շարած հեծան ձիերը և դնացին երկրպագելու «Հազրաթը—Սահարին»: Քայց հաւաքածներիցս ամենադարձանալին այս է. մի օր Մաքուի խանը առաւօտ վաղ գնում է տեսնելու իւր կալանաւորին, սրը բերդում, ապառաժի գլխի դօրանոցում էր բանտարկած: Յանկարծ ճանապարհի կիսին զոռիվայրի վրա աղչած, անշարժանում է Ալի խանը, երբ նկատում է Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին առաւելի մօտ լւացելիս:—Մի վախենալ, Ալի—խան, ասում է Քարը, ինձնից քեզ մնաս չի կարող հասնել: Ուղեցի այսօր քեզ ապացուցանել, որ ես ո՛չ քո, ո՛չ էլ քո իշխանաւորի կալանաւորը եմ, այլ այստեղ մնում եմ միայն Տիրոջս կամքը կատարելու համար: Քարձրացիր բերդը և պիտի համոզուիս: Ալի-խանը դողալով բարձրանում է, տեսնում է, որ զինւորները նստած են պահակսեռոցի առաջը, փականքով էլ կապած է Քարի բանտի դուռը: Զինւորները բացում են դուռը և մնում են շարած:

Համանման արկածներից և բժշկութիւններից Սէիդ—Միրզա—Մէհմէդին արձանագրում է երեք հազար դէպք և ներկայացնում է Քարին բանտում: Պալանաւորը հրամայում է մէկ մէկ բոլորը կարդալ: Երբ Սէիդ-Մէհմէդին աւարտում է ընթերցումը, ասում է:

—Ափս՛ս, շատ ես տանջւել, անշնձի ես յոգնել, մինչև այդ բոլորը հաւարել ու արձանագրել ես: Քայց ցաւում եմ, որ քեզ մեծ ահաճութիւն պիտի պատճառեն: Տնք, այդ բոլոր գրածդ լւան, գրանց հետքն անգամ չմնա այդ թղթի վրա: Ես հրաշք գործելու ո՛չ իրաւունք ունիմ, ո՛չ էլ կարողութիւն, այդ բոլորը Տիրոջ ողորմութեամբ կատարած գէպքեր են: Այգպիտի գրւածները և պատմածները ընթերցողներին և հաւատացեալներին կարող են մոլորութիւնների մէջ մղել և

ԲԱԲ

ՔՅՈՒՄԱ

տարակուսանքներ տուճացնել, գայթակղեցնել: Իմ իրաւունքս միայն շրթուներնբոց թուած խօսքն է, Աստուծո քանն է. իսկ հետեորդներս պիտի հաւատան քարոզութեանս միմիայն զըշիցս արտադրածններով: Հրաշքի գարն անցու, մտքի դարը պիտի թագաւորէ, գաղափարը պիտի յաղթանակէ: Այնպէս մաքուր լա այդ գիրքդ, որ թուղթը գտնէ քեզ պէտք գա:

23. Նոսր-էզդին շահը գահ բարձրանալուց յետ, երկրի շփութութիւնները գաղաղեցնելու նպատակով, խիստ հրաման ուղարկեց Թաւրիզ յատուկ պաշտօնակալներով, որպէս զի գատեն և մահւան գատապարտելով վերջ ասն Բարի քարոզութիւններին, որը տարւան ընթացքում այնքան կոտորածների, ծախսերի և խռովութիւնների պատճառ էր գարձել: Բարին կրկին Թաւրիզ բերին: Միւթէշարի կղերը յամառած շուղեցին կառավարութեան ձեռքին գործիք գառնալ ու Ալիի ու Փաթիմէի սերնդից շառաւիղած այդ քարոզչին մահի ենթարկել: Ատրպատականի կաւսակալ Հանգաղա-Համգա Միրզան Պիղատոսի նման ձեռները լաաց, կրկնելով թէ.— «Ինքը ոչ մի յանցանք չի տեսնում այդ մարդու ընթացքի մէջ»: Չէլիսի կղերի աւագագոյնը՝ Մամազանցի Մուլա-Մէհմէդը, որպէս զի հաճոյանա կառավարութեան, միւթէշէրիների հալածանքից աղատուի, կառավարութեան հաւատարմութեան և համարումին արժանանալով որոչ զիրք ստեղծի իւր և հետեորդների համար, վճիռ տուեց, թէ «Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը, որ ժողովրդից պահանջում է իրեն Մէհթի դաւանել, ճշմարտութեան դուռնդունել, իւր զրքին հետեւել, խօսած այդ սուտերի և հայհոյութեան համար մահապարտ է, սպանութեան արժանի»:

1850 թւականի յուլիսի 27-ին (28 Չարան 1265 թ.) կէսօրից առաջ Թաւրիզի Ջարախանայում Բարին և նորա տշակերտին Միրզա-Մէհմէդ-Ալի Թարրիզցիին պատից շանսով կապ

կպած կախեցին. վերեր Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին, սրա ըտերի տակ աշակերտին: Ասորի գնդից արձակւած գնդակներէն ոչ մէկը չգիտաւ սրանց մարմինն, այլ շւանները կարտելով վար ընկան: Գահիճները մօտեցան մի քանի հարւած աւին և զլսի կանաչ ապարօշը վար գլորեցին տօելով. թէ—«Այս ապարօշները (սէիդական) փրկեցին ձեր կեանքը և կրկին կապեցին երկուսին էլ, կախեցին նոյն պատից: Խոստա գնդի զինուորներին հրամայեցին կրակել, որոնց գնդակներէն երեքը խրեցան Բարի սիրտը, մի քանիսն էլ աշակերտի կուրծքը, ընկան գետին՝ քարոզութեան եօթերորդ տարում: Նոյն իրիկունը Ռուսական կօնսուլը՝ Խանիկովը գիտակներէն (ակւարել) ջրանկարեց սպանւածներէ պատկերը:

24. Երկու օր գիտակները մնացին հրապարակում և երկրորդ գիշերը պայտապան սենեկատան չաջի Սիւլէյման խանի օլնութեամբ Բարի հետեղները նրանց գիտակները վերցրին, յատուկ սնդուկներէ մէջ ամփոփեցին և հեռացրին քաղաքից: Այդ սակերտախրը ապահովութեան համար երկար ժամանակ պահուցան իրանի զանազան քաղաքներում և աւաններում, վերջապէս 1900 թ. փոխադրեցին Աքէա, ուր թաղեցին Կարմէլ լեւան լանջին, յատկապէս նրա համար կառուցւած տաճարում, որը դեռ աւարտած չէ: Բարի հետ կալանաւորւած նրա միւս երկու աշակերտները, որ իրենց վարդապետի յատուկ հրամանի համաձայն նրան ուրացել էին դատարանների առաջ, ազատեցան կապանքներից և իրենց օրէնսդրի գրւածների սնդուկները, իրենց բովանդակած կարեւոր թղթերով և գրւածներով, նրանց արւած յատուկ հրամանի համաձայն տարան Թէհրան յանձնեցին Բէհային: Այս թղթերը ապա փոխադրեցան Բաղդադ, այնտեղից Կ. Պօլիս, Աղբիւնապօլիս և Աքէա: Բէհայի փոքր եղբայրը Կիպրոս

արտուրւած ժամանակ հղբորից պահանջեց այդ թղթերը: Բէհան հրամայեց արկղները բոլոր պարագաներով յանձնել եղբորը՝ Էղէլիի պատգամաւորին, որոնք տարան Կիպրոս, որտեղ և մինչև այսօր պահուում է: Բարի շրթները դադարեցին քարոզելուց, նրա մատներէն ընկաւ գրիշը, բայց այս գրւածները ցրելով Իրանի և Թուրանի ամէն կողմը, նրա սպանութիւնից յետո, աւելի մեծ թւով հետեղներ գտան, որոնք սփուած ամէն կողմը, մահուան դէմ կռւելով տարածեցին իրենց վարդապետութեան թագաւորութիւնը ճնշւածներին, թշուառացածներին և դառնացածներին շրջանում:

25. Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը՝ Բարը մեղացիութիւն ընաւորութիւն ունէր. նա անշափ սրամիտ և սաստիկ խորաքննին տեսողութիւն ունէր: Պատմում էր մայրը, քեռին, որ նա Սոկրատի նման առանձնացած, ժամերով հայեացքը մի կէտի վրա յառած մտածում էր անթարթ, անշարժ և յանկարծակի սթապուկիտ, չէր էլ զգում. թէ ինքը ժամերով անզգա վիճակ է ունեցել: Մանուկ հասակից նա ենթակա է եղել այսպիսի խորասուզումների և անվերջ, մինչև կեանքի վերջը, շարունակել է այս մտադրադումները, երեակայութեամբ մի տար աշխարհ տեղափոխուած: Երկար ժամանակ նա մտքով թափառել է գանելու, տեսնելու այն անշարժը, ուր իրը ժամանակով առանձնացել է, ապրում է, ըստ շրկան վարդապետութեան, իրենց վերջին իմամ Մէհթին, որտեղից վերադառնալու է ահաւոր սերունդով: Ինչպէս երևում է Քէրէլայի օլտապահացութիւնը, չաջի—Սէիդ—Քեազիմ Միւջթէհիդը, սրա աշակերտների հետ ծանօթութիւնը շատ բարերար ներգործութիւն է ունեցել Բարի մտաւոր աշխարհի վրա, որը առասպելական—վերացական աշխարհից անդրադարձել է բնական աշխարհը: Աւելի ևս գրականապէս փոխեց Բարի աշխար-

հայեացքը Մէքքէի Սեքարի ուխտից դառնալուց յետո, այնպէս որ նա սրտեց Իսլամի պարզութիւնից նախապաշարունակներէ և մարդապաշարութիւններէ մէջ խրաւած ժողովրդին իր անդպաշարութիւնից սթափեցնել և մի դարկտալ ղէպի առաջադիմութիւն: Նա իր այս կոչումի մասին մեծ հաւատ ունէր, նա համոզուած էր, որ ինքը աշխարհ էր եկել, որ մարդկութիւնը սթափեցնէ և առաջնորդէ այն երանելի խաղաղութեան վայրը, որին ձգտել և շին հասել նախորդ մարդարէներն ու առաքեալները և մեծ յոյսով սկսեց քարոզութիւնները, որը անշափ աջողութիւնով առաջ տարաւ: Անշափ փաստեր կան, որ Բարը իր խօսակցի, ընկերակցի մաքերը կարգալու և յայտնելու մեծ ընդունակութիւն ունէր, սանաւանդ դիւթելու, կաշկանդելու: Այս բնատուր կարողութիւնը Առուածաին շնորհի մի հիւլէն համարելով, (Նուզգէի-Ուլահը) Առուածութեան մի կէտը դաւանելով, նա վստահ քարոզեց և նրան դաւանեցին հազարաւորներ: Բար-էլ-Բար Բիշթօյեցին երբ երեք շորս օր կաշկանդեց, շկարողացաւ մղկիթում շուրթիւր շարժել և դաս—քարոզ խօսել, նա մինչև մահ այդ պարտական բացատրում էր. իբր թէ մղկիթում իրենից բարձր հասկացողի, մտածողի և բացատրողի ներկայութիւնը նրան կարկամեցրել էր: Բարի ազդու խօսքը այնքան մեծ հաւատ էր ներշնչում, որ նրա հետ վիճող իւլէմները ոչ միայն անողայման դաւանում էին նրա ասուածայայտութիւնը, այլ մինչև անգամ բուժում էին իրենց ախտերից: Այնքան վստահ և ուժեղ կամք ունէր Բարը, որ նրա առաջ ընկճեցին, լուցին ամենանշանաւոր գիտնական պարսիկները, նրան պաշտեցին իւր դարի մաքի ու գրչի ներկայացուցիչ հայրենակիցները Եփրատից մինչև Գանդէս: Նրա հայեացքը այնքան զօրաւոր էր, որ կաշկանդել էր Նպարոհական ամենախիզախ մեծամեծ-

ներին, որոնք իսպառ մերժեցին Հաջի-Միրզա-Աղափի—մեծ վէզիրի հրամանները և շյանդգնեցան ձեռք բարձրացնելու անմեղի վրա: Նա մի հայեացքով այնպէս-դիւթեց արքունի սենեկապան Սիւլէյման խանին, որ նա իւր պաշտելի Բարին շուրանալու համար, աներեւակայելի քաջութեամբ մահի հետ կուեցաւ: Բայց այս պարագաները դեռ ևս աւելի խոր ուսումնասիրութեան կարօտ լինելով, մինք շեք համարձակում պնդելու, թողնելով ապագային նրանց ուսումնասիրութիւնը, մեր պատմութեան շարունակութեանն անցնենք:

26. Թէև Բարը մեռաւ, բայց բարիների զլսից օրէցօր նորանոր փորձանքներն անողակաս էր և ամբողջ Պարսկաստանում ամէն մի շարագործութեան հեղինակն ու դարանագործը բարիներն էին հաւաւում, կաշաւակուրծ պաշտօնակալների, ազահ կղերի համար սրտից աւելի նպաստաւոր աւիթ շէր կարող լինել: Ամէն ոճիր, ամէն յանցանք ներքնի նման վերադրում էին նորագանդներին և օրէցօր տանջանքները, գաժանութիւնները սաստկացնում: Հաջի-Սէլու-Բեհագիմ Միւլթէհիգի ամսանշանաւոր աշակերտուհին էր Ջահրէ խանումը սրին շէրիների վարդապետը «Նուրէթ-ուլ-էյն» (աշքի լոյս) տիտղոսն էր աւել. նորա անշափ տաղանդի, սուր յիշողութեան և պայծառ դատողութեան ու տեսութեան համար: Ջահրէ խանումը իւր գիտութիւնով և ասուածաբանական մեկնութիւններով ամբողջ շիա կղերի համարումն էր վայելում, ինչպէս Իրանում, նոյնպէս Իրակ-Արաբում: Հետեւելով իւր բարունակաւորին նա ասուածաբանական լէկցիաներ էր կարդում Քէրքէլայում հարիւրաւոր ունկնդիր ուսանողներին (թաւարա), որի համար վերջինների երկրպագութեանն էր արժանացած: Ջահրէ-խանումը զբաւած համարումի, դիրքի պատճառով մտանել էր և Օսմանեան Բ. Գանից հրաման էր

արձակել, նորան պիտուի թեան սահմաններէց հեռացնելու:

Երբ Ջահրէ-խանուժը Քէրբէլայից Թէհրան էր գնում լէկցիանները շարունակելու, նորա հայրը՝ Մուլա-Սալէհ-Ղազվի-նի միջթէհրը շթողեց, որ աղջիկը ուղղակի նպատակին դիմէ, ճանապարհից տուն դարձրեց: Հայրական յարկի տակ, Ջահրէ խանուժը անվերջ ընդհարում էր հօր, հօրեղբօր և կողայրների հետ, որոնք բոլորը մօլի միթէլէրի էին. իսկ ինքը միակ շէյխի: Նա, որ ամուսնացած էր մանուկ հասակից հօրեղբօր որդու հետ, չէր սիրում, չէր համակրում ամուսնին և բաժան էին ապրում: Այս վիճակում հայրական յարկը դժոխքից ծանր ներգործութիւն ունէր նորա հոգու վրա, որի մաքի թոխչքները սաւառնում էին լեռների ամպերի վրայով...: Այս տխրութեան օրերին Ջահրէի միթարութիւնը միայն ընթերցանութեան մէջն էր, նա ընթերցանութեան նիւթ չառ էր ստանում իւր լեկերակիցներից, աշակերտներից և համակրողներից, որոնք սիրուած էին Իրանում, Թուրանում և Տիգրիսի ափերի սրբալայրերում: Այս գրութիւններով նա ծանօթացաւ Բարի վարդապետութեան հետ, ձեռք բերեց նորա բոլոր գրութիւնները, ուսումնասիրեց և դարձաւ Բարի անձնէր կրկրպագողը: Ջահրէ խանուժը ահսել էր Քէրբէլայում այդ երիտասարդ քարոզչին, բայց այնքան չէին մտերմացել: Երբ Բիշրօյէցին Մագանդարանից գնում էր Չիրազ Բարին այցելելու, Ջահրէ-խանուժը նրան յանձնեց իւր գրաւոր դաւանանքը, որ ամսի հասցնի նոր մարգարէին և ինքը սկսեց կռանդով քարոզել Բարի վարդապետութիւնը: Նա շուտով նամակի պատասխանը Բարից ստացաւ, որով նորա անունը փոխում «Թահիրէ» (Մաքրուհի-ճոխուհի) է կանչում, որից յետո այնպէս մտերմացան, որ շարունակ թղթակցում էին: Թահիրէի գրութիւնները, մանա-

ւանդ շափական բանաստեղծական երկերը մինչև այսօր մեծ հաճոյքով կարդում են ոչ միայն Բարիները, նոյն իսկ շիաները, նրանք հիպնոսում են ընթերցողին, սքանչացնում և նրան մաքով կրկրային գրախոսն առաջնորդում:

27. Այս քարոզութիւնները Թահիրէի արիւնակիցների հետ ունեցած յարաբերութիւնը բոլորովին լարեցին այնպէս որ նրանք բորբուրած հերոսուհիի դէմ, այնպէս սխալալած նորան հայհոյում էին որ թշուա Թահիրէն չէր իմանում ինչ հնարքով գլուխը վրկիլ հայրական որջից: Թահիրէի հայրը այնպէս էր բորբուրած աղջկա դէմ, որ ամէն առթիւ կըրճնում էր.—Միթէ թո ստախճանդ այդտեղ է, որ դու, թո այդ հատկացողութեամբ ու կատարելութեամբ այնքան ստորանաս, որ գնաս խարուես մի տղէտի լեզուից, նրան գերագոյն յայտնութիւն դաւանես, խոստովանես, որ նա նախասահմանաւ Մէհթին է. : Այդ դու ոչքան մտքով կուրացար, որ ի որ անդունդը գլորեցար: Եթէ դու ինքդ մարգարէանալու ձգտելիր, թո անձը Մէհթի հրատարակելիր, ես խոնարհած քեզ կըրպագութեան կզայի սիրով և թո մունետիկը կզառնայի, աշխարհին կքարոզէի թո մտքերը: Իսկ դու, առանց ստախճանդ կշռելու, կրկրպագում ես մի տղէտ ստախոսի, գրպարաշի, որը թո աշակերտների ձեռքերին ջուր տալու արժանաւորութիւն չունի:

Այդ միջոցներին մի օր քարոզի մէջ Մուլա-Թաղին, Թահիրէի հօրեղբայր—սկեսարը հայհոյեց յայանի Չէյխ Ահմէդ Բահրէինին: Քարոզին ներկա է լինում մի Չիրազցի որ առանձնութեան մէջ բացատրութիւն է պահանջում հայհոյողից: Երբ վերջինս առանց բացատրութեան կրկին հայհոյեց, Չիրազցի երիտասարդը դարան մտնելով սպանեց Մուլա-Թաղին: Չարագործութիւնը վերագրելով Թահիրէին ու նորա մտե-

ընթացումը, Գաղվինի դատաւորին ստիպեցին որանց կալանաւորել, տանջելով խոտաովանեցնել: Ոճրագործը նկատելով, որ իւր փոխարէն անմեղներին են տանջում, ներկայանում է դատաւորին, անձնատուր է լինում, խոտաովանելով մեղքը, փաստելով էլ ապացուցանում է, թէ ինքն է շարագործը և բացատրում է պատճառները: Գաղվինի կառավարչը միջթէհիդի և մեհնողի որդիներն թախանձանքից ստիպւած ոճրագործին, Թահիրէի և երեք մտերիմ իւլէմներն հետ ուղարկում է Թէհրան, Հաջի-Միրզա-Աղասի վէզիրին: Այդտեղ շարագործը բանտից փախչում է, երեք իւլէմները դո՛ս են գնում զրուգատոհների մեքենայութիւններին, քանի որ շին զիջանում Բաբին ուրանալ, իսկ Թահիրէին յանձնում են Քալանթար—թաղապետին իւր տան մէջ արգելելու:

28. Թահիրէն իւր քարոզութիւններով այնպէս համբաւ վաստակեց, որ ամբողջ Թէհրանի մաքրի և գրչի ներկայացուցիչները, նշանաւոր պաշտօնականները հիանում ու յափշտակւում էին նորա տաղանդով: Թահիրէն հետեւելով Բաբին՝ քարտում էր միակնութիւն, հաւատարութիւն երկու սեռի մէջ, քօզի ջնջում, սիրտ ամուսնութիւն, կրքերի սանձում, ազգերի, ցեղերի, կրօնների անխարութիւն և եղբայրութիւն համայն մարդկութեան: Նա առաջինն էր, որ եղծից ծոմը, աւելորդ ծէսերը, օրական հինգ անգամի աղօթքը, աւելորդապաշտութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն իսլամի վարդապետութիւնով և քաջողեց համարձակ իրեն հետեւել: Նա որ մի ժամանակ Քէրէլայում վարագոյրի ետեւից էր խօսում իւր ճառերը թալարաներին, քօզն ու շարսաւը պատռելով համարձակ բարձրանում էր ամբիոն, հերարձակ և բաց կրծքով, քարտում էր հաւաքւած երկսեռ Բաբիներին իւր խրոխտ և հուժկու սրտով, ազգու ոճով, քաղցր ձայնով և գրաւիչ շար-

ժումներով, որ սթափուին դարեւոր քնէածութիւնից, պատուեն խաւարի վարագոյրը և դիմեն յառաջագիմութեան: Նա առանց յոգնելու ժամերով խօսում էր, համեմելով իւր քարոզները սեփական բանաստեղծական ոտանաւորներով, որոնք այնտեղ անգիր էին անում, գրի տնցնում և տարածում: Իսկ ունկնդիրները հիացմունքից արձանացած, առանց ծաղտունի, ջանում էին լսել, ըմբռնել և իւրացնել այդ լոյսի քարոզչութիւնը: Գաղափարները: Դարե՛ր և անչափ դարեր էր անցել Արիտական աշխարհի վրայից, մարդիկ կնոջ դէմքը միայն կանանոցում էին անսել և յանկարծ բեմի վրայից Թահիրէի նման մի շքնաղից, բայց աւելի սքանչելի ճարտասանի խօսքերից ու մտքերից թողւած, կեանքերը վտանդի մատնած շրջապատում էին նորան, որպէսզի իրենց հոգեկան ծարաւը յագեցնեն, մխիթարուին և յուսադրուին մի այնպիսի երանելի սպասքով, որը նրանց անշափ մօտ էր թւում: Բայց տարապտարար երկու տարի էլ շտեպ Թահիրէի քարոզութիւնները, յանկարծ մթնեց Թէհրանի հորիզօնը և զարհուրելի անսարանները ահարեկեցին ու ցրուեցին այս ժողովներին յաճախողներից շատերին:

29. Բաբի շարաշար նահատակութիւնից անշափ բորբոքուած ու դգածուած նրա ծառան, Իսկուեցի մի թուրք՝ Սաղըզ անունով, վրէժխնդիր եղաւ և Թէհրանում նասրէղդին Չահրի վրայ ատրճանակ արձակեց 1852 թ.: Թէև շահր թեթև վնասուեց, քանի որ ցնորամիտ Սաղըզը միայն զնդիկներով ու վասօղով էր լցրել իւր ատրճանակը, բայց երբ ըմբռնեցին, որ շարագործը Բաբի է և վրէժխնդրութեան հոգով էր կատարել այդ սճիրը, սկսեցին սարսափելի կերպով հալածել նորաղանդներին: Այս միջոցին մի ինչ որ խոհարարի քաշաւաշկերտի մատնութիւններով ու ցուցումներով Թէհրանի ու-

տիկանուլթիւնը սկսեց կալանաւորել պտտահած մարդուն և լքցրին բանաւորը: Մայրաքաղաքի խորքերը, ներքնաանկրը թագնուած Բարիններին խումբ խումբ կալանաւորում և տանջում էին, սը խոստովանեն ու մատնեն իրենց առաջնորդներին: Տանջանքից ազատուում էին միայն նրանք, որոնք հայհոյում էին Բարին և նրա վարդապետաւթիւնը, կամ նրանք, որոնք լքցնում էին դահիճների դատաւորները զրգանները, իսկ մնացեալներին ենթարկում էին զարհուրելի տանջանքները: Առաջին օրերին մի ժողովում ձերբակալուած 38 հագուց միայն կօթը մարդ շուրացան Բարին ու հաստատ մնացին իրենց դաւանանքի վրայ, մերժելով թախանձանք, խոստում, սպառնալիք, հերոսաբար վզերը մեկնեցին դահիճներին: Սրանցից մին Բարի խնամակալ քեւին՝ Սէիդ Ալին էր, 70 տարուան ալիւր, որին ազատելու համար թէև 300 թուման խոստացան շիա վաճառականները, որպէսզի Սէիդի արիւնը չըմնայ իրենց վզին, բայց որովհետև հաստատամիտ ծերուկը շուրացաւ հաւատքը, զարհուրելի տանջանքով գլխատուեցաւ: Երկրորդը Թուրշիճի միջթէհիզն էր, երրորդը Ղումի միջթէհիզը, չորրորդը Քիրմանի միջթէհիզը, հինգերորդը մայրթագուհիի աղօթարարը, վեցերորդը Թաւրիզեցի յայանի վաճառական, որոնք բոլորը հերոսաբար զոհուեցան իրենց գազափարի համար: Եօթերորդը մե՛ գեւահատ և շատ գեղեցիկ երիտասարդ էր, Մարաղացի սէիդ, որին ի՛նչ խոստամներ արին, փնճ, թոշակ, պաշտօն, պալատի մինիստրը: աղջիկը, բայց չկարողացան համոզել, նա անվրդով կարգաց Բարի անունը, նրա աղօթքը և ուրախութեամբ գլուխը յանձնեց դահիճին:

30. Զարհուրելի, արեւելքին յատուկ ինկվիզիցիական տանջանքներ տուին Հաջի Սիւլէյման-խանին: Երբ այս պա-

լատական սենեկապտոնը համարձակ խոստովանեց իւր դաւանանքը, հերոսաբար արհամարհեց դահիճների սպառնալիքը, ծաղրեց բռնութեան ոյժը, հակառակորդները զօրութիւնը, առարկեց, թէ ո՛չ սը իրաւունք չունի բռնանալու իւր հոգեկան զգացումների, կրօնական հայեացքների դէմ, նրան մերկացրին, ձաղկեցին, մբտեցին ամբողջ մարմինը, ծակտուեցին խշտիկներով մկանները, ծակերը մէջ մոմեր խրեցին և վառեցին, իշի վրայ նստեցրած Թէհրանի փողոցներում մանածեցին, մունետիկով և դահուլ-զուրնայով: Այս հրէշային տանջանքներին մատնուած Հաջի Սիւլէյման խանը առանց հառաչելու, առանց արանջալու, առանց վհատելու, սոսկալու առաջ էր գնում, երբեմն երբեմն իշից ցած գալով, մարմնից վար թափուած մոմերը կրկին խրում էր մտի մէջ արիւնժեւ վէրքերում, պարելով, ցատկոտելով անցնում հրապարակները հարսանեկան թագուորի նման հրճուանքով ու բերկրալի: Ամբողջ Թէհրանը փողոցները դուրս թափուած դիտում էր տեսարանը, մարդիկ շէին ըմբռնում, թէ ի՛նչն էր տարւում Հաջի-Սիւլէյման-խանին արհամարհել փառքը, հարսութիւնը, կարողութիւնը, աստիճանը, գիրքը, թոշակը, ընտանիքը և գաւակները, և յանձն առնել այս զարհուրելի կսկիծներն ու մորմոքները, մի ինչոր նոր վարդապետի դառանցանքների համար: Վերջապէս Հաջի-Սիւլէյման խանը ինքը համարձակ պարղեց իւր թևերը, սրունքները դահիճներին, որոնք անգութ սպանդների նման մաս մաս կարտեցին-թափեցին նրա անդամները և ապա կարտեցին գլուխը...:

Հաջի-Սուլէյման-խանի ընթացքը օրինակելի գարձաւ Բարիններին, որոնք աւելի անվեհեր անձնատուր էին լինում գազափարի կռուին:

Այս տխուր օրերին շահի յատուկ հրամանով դահիճները

ներկայացան Թահիրէին խեղդելու: Հերոսուհին աւանց տա-
տանելու դահճից շուանը առաւ, հանգուտեց, գցից վիզը
և ծայրերը նրբանցքում սպասող դահիճներին տալով հրամա-
յից որ քաշին..... մինչև որ խեղդուած Թաւալուեց....:

31. Մի ուրիշ խմբի Բարիններին, մօտ 370 հոգու, դա-
տաւորները բաժանեցին Թէհրանի ժողովրդին՝ էսնաֆի ամեն
մի դասին, մտազործներին, դարբիններին, գերձակներին,
հիւաններինը, սափրիչներին, բաղնիսպաններին, որմնագիր-
ներին, քանքաններին, բէղաղներին, սեղանաւորներին, ոսկե-
րիչներին, ածխավաճառներին, կազմարարներին, ներկարար-
ներին, մոլլաներին, Թալարաններին, ֆարաշներին, ներքինի-
ներին, մինչև անգամ պալատական աղախիններին, որպէսզի
ամէն մի արհեստաւորի դասը խորհուրդ անեն իրենց մէջ,
իրենց արհեստին յատուկ գործիքներով տանջանքներ խորհին,
տանջեն, շարշարեն և սպանեն այդ ուրացողներին: Ամբողջ
մի շաբաթ Թէհրանի Թաղերին տիրել էր վայնասունը, փո-
ղսցները ողողուել էր անմեղների արիւնով, ապականութեան
հոտը ամբողջ ամսով շշմեցըել էր ամբոխին, դահիճները ու-
ժաստաւ էին եղել, իսկ Բարինները նորանոր ոգևորութեամբ
շարունակում էին իրենց քարոզութիւնները, դահիճներին վը-
ղերը պարզելով...: Այն պարսիկները, որոնց համար մարդա-
սպանութիւնից մեծ ոճիր չկայ աշխարհում, որոնք մարդու
մահուան պատճառ դարձողին, դահիճներին և մարդասպան-
ներին «պոռնկորդի» են կանչում, բթացել էին, զգացմունք-
ները քարացել էին, չէին խնայում ո՛չ ծերին, ո՛չ մանուկին,
ո՛չ արուին, ո՛չ էգին, ո՛չ էլ բալուլի ծծկերին, հարազատին
թէ խորդին, հեղեղում էին. արիւնը հոսեցնու՞ շաբաւանի
նման և հրճոււմ...: Իսկ թէ ի՞նչպէս էին կեցեքում, կոտոր-
աւում Բարիններին. կամ որպէս Բարի մատնուածներին, չի
կարելի նկարագրել...:

ԲԱՐԻ ԿԱՄ ԲԵՀԱՅԻ

Բ. ԲԵՀԱ

32. Նահանգական վարչութիւններից ամէն օր նորանոր
խումբեր էին հասնում Թէհրան, ամէն մի կառավարիչ, պաշ-
տօնական, ֆարաշ շատ ընդարձակ արտօնութիւններով էր
օգտոււմ կայանաւորելու, կոգոպակուլու, տանջելու իրաւունքից
և վայն ու կոծը տարածել էին Իրանի ամէն կողմը: Այս կա-
լանաւորների խմբերի հետ Աֆշէ գիւղից Չիմրան ամառանո-
ցի բանակին հասաւ նախկին վէզիրի Մարիէ (Ֆինանսի-մինիս-
տրը) Աղա-Բուզուրգի-Աբասի երկրորդ որդին՝ Միրզա Հիւսէին-
Ալին, որն ամբողջ Թէհրանի նորագանդներին յայտնի էր,
որպէս Բարի նախանձախնդիր հեռեղ: Աղա Բուզուրգը Մա-
ղանդարանի նուր գիւղիցն էր, որը գտնոււմ է Դիմուէնդի
լանջերի վրայ և այս կալուածքը ժառանգել էր ծնողներից:
Տոհմով սրանք ազնուական էին, անուանի գերգաստան ամ-
բողջ Պարսկաստանում: Աղա Բուզուրգը Զիրի-Սուլթանի ապըս-
տամբութեան և Ռուսաստան փախստեան ժամանակ ընկե-
րակցելով, վերջը անցել էր Տաճկաստան և Բաղդադ էր ա-
պաստանել, որտեղ էլ մեռաւ: Թէքէրսի կառի ժամանակ,
երբ Բարինները խմբով գնում էին Բարֆրուշից Բարէլ-բարին

օգնելու, Հիւսէյն-Ալին առաջին անգամ այնտեղ գործնալ կալանաւորուած էր, բայց շնորհիւ իւր ծագման ազատ էր թողնուած: Իսկ այս անգամ արդէն զիրքն ու առհմը նրան չէին փրկել խտտագահանջ և ընշաքաղց դահիճներէ ճանկից, որին Չիմբանուս քննելուց յետոյ, տարին և Թէհրանուս գլորեցին արքունի խոնաւ զնգանը:

Երբ ամէն կողմ կալանաւորումներն սկսուել էին, Հիւսէյն-Ալիի փոքր եղբայրը՝ Միրզա Եահեան, որին Բարը «Սուփ-էգ-էլ» էր անուանել, որը մեծացել էր մեծ եղբոր հովանու տակ և նրա հետ յաճախել էր միշտ Բարիօական ժողովներն ու միտնիները, զէրվիշի տարազ հագաւ, քէշքիւլը ձեռքը Արադստանից թափառելով գնաց Բէշտ, գլուխը փրկեց: Այդ տարազով նա աներկիւզ թափառում, մտնում էր ժողովրդի բուր խաւերը և քարոզում նոր վարդապետութիւնը բնաւորերէր քթի տակ, նրանց ներկայութեան, որոնք առանց մի բան ըմբռնելու դեռ ողորմութիւն էլ էին տալիս և զիւրացնում, որ նա տարածի իւր քարոզութիւնները:

Սաղըզի գործի քննութիւնը երիտասարդ շահը իւր ներկայութեանն էր կատարել տալիս, շատ մանրամասնութիւնների էր հետամտում և անմեղներին ազատում էր տանջանքից: Միրզա-Հիւսէյն-Ալին շահի ներկայութեան այնպէս համարձակ և այնպիսի ազդու սճով պաշտպանեց, որ շահը համոզեց, թէ նա մասնակցութիւն չի ունեցել շարագործի անմիտ արարքում: Մանաւանդ Ռուսական դեսպանի թախանձանքից էլ զիջած, ազատեց և թոյլատրեց Բաղդադ ուխտի գնալու: Պարսիկ պաշտօնեաներ Ռուսական դեսպանատան սպասաւորների հետ Հիւսէյն-Ալիին տարին Բաղդադ. բայց սրանից յափշտակուած գոյրը, կալուածքները, կարողութիւնը կուլ սուլին պաշտօնեաները:

33. Էղէլին երբ լսեց եղբոր Բաղդադ գնալը, շտապեց նրան գտաւ, որտեղ միասին տպրում էին շրջապատուած Բարի երկրպագուներով, որոնք հալածուած Պարսկաստանի այլ և այլ գաւառներից խմբուում էին սրանց շուրջը, 1853 թ.: Հիւսէյն-Ալին դեռէս ծածկուած էր պահում իւր անձնաւորութիւնը, մաքերը եղբոր միջոցով էր արտայայտում հետաւորդներին, կամ նրա անունից էր խօսում մտերմներին, սրանց թիւը օրէցօր աճում էր: Էղէլին յափշտակուած Բարի նրա հասցէին տուած պատգամներով, ամփոփուած երեակայայտիւմ, իր անձը համարում էր նոր մարգարէի «Մէրաթը» (հայելին) և նրա աւանդութեան «վէսին» (խնամակալը): Սա շունհնարով ոչ ճարտար լեզու, ոչ էլ համարձակութիւն, դուրկ լինելով բարձր կրթութիւնից, մտաւոր կարողութիւնից, ծրար տել էր համեստութեան շապիկով, բաւականացել էր զէրվիշական տարազով, թափառում էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր և քարոզում բարի մաքերը: Բայց և այնպէս չէր էլ կարողանում Բարի հետևողներին առաջնորդելու յաւակնութիւնից ձեռք քաշել, թէև այս բանը չէր էլ համարձակում զրականապէս արտայայտել: Այս տենչանքով, երբ Էղէլին, գինովցած իւր երեակայութիւններով, ամուսնացաւ Բարի այրիի հետ, անշափ վրդովեց Հիւսէյն-Ալիին, որը չկարողանալով զայրոյթը դսպիլ շարաշար նախատեց եղբորը ասելով.— «Միթէ դաւակը կարող է ամուսնանալ հօր կնոջ հետ: Եթէ դա քու հարազատ, քեզ ծնող մայրդ չէր, քս հօր, ամբողջ համայնքի հօր կողակիյն էր, ինչպէս յանդգնեցար նրան կին առնելու...: Դեռ Թէհրան եղած միջոցին, երբ դեռ չէին կատարուել Թէհրանի, Պարսկաստանի անգթութիւններն ու կտորածները, Հիւսէյն-Ալին թղթակցութիւն և խիստ մտերմութիւն ունէր Բարի հետ, բայց չմասնուելու և շուտեկու

նպատակով այնպէս էին կարգադրել, որ բոլոր յարարերու-
թիւնները կատարուի Միբղա Եանեաի՝ Էղէլի անունով, որը
դեռ շատ դեռահաս էր և շէր կարող կատկածանքի առիթ
դառնալ: Բարը իւր թղթերն ու կտակն անգամ երկու աշա-
կերաների ձեռքով հասցրեց Հիւսէյն-Ալիին, որը սշ միայն
աւանդապահ էր Բարիզմի այդ գանձին, այլ պիտի դեկավա-
րէր համայնքը:

34. Հիւսէյն-Ալին Բաղդադում մի քանի տարի ապրեց
խրախնիների շրջանում: քարոզեց, կառավարեց և յարարերու
թիւն հաստատեց ամբողջ Իրանում սիրուած համայնքի հետ,
որոնք սարսափները անցնելուց յետոյ, նորից կազմակերպու-
թիւնները հաստատեցին և շարունակեցին իրենց քարոզու-
թիւնները: Այստեղ 1854 թ. Հիւսէյն-Ալին Բարի քեռիի ա-
ռաջարկութեամբ գրեց իւր առաջին երկը «Իգան», որով բա-
ցատրում էր Բարի վարդապետութեան շարքում կէտերը:
Բայց որովհետև նա շրջապատւած էր ահաւոր հեանողներով,
որոնք նրան միջոց չէին տալիս լրջութեամբ զբաղելու,
վարդապետութեան ոգին խրացնելու և հիմնաւորելու, Հիւ-
սէյն-Ալին ծպտեալ հեռացաւ Բաղդադից, անհետացաւ խրա-
խնիների համար, դիմեց զէպի հիւսիս, Կորդուաց երկրի Սու-
լէյմանիէ քաղաքի մօտերը մի լեռնային աւան քաշուեց, Սեր-
գելու, ուր ամբողջ երկու տարի առանձնութեան մէջ անց-
կացրեց օրերը: Վերջապէս Սուլէյմանիէի բնիկները ծանօթա-
նալով նրա գործերի, քարոզութիւնների, վաւրքի, բարքի հետ,
հկան Սերգելու շրջապատեցին և տարան Սուլէյմանիէ, որ-
տեղ Սիւննի կղերը յափշտակուած էր նրա աստուածաբանա-
կան հմտութեան, ճարտար լեզուի, սքանչելի սճով արտա-
յայտութիւնների վրայ: Այս լուրը Բաղդադ հասնելու պէս,
բարիները պատգամաւորներ ուղարկեցին և նրան վերադարձ-

ձրին Աբրատիները աւերակ մայրաքաղաքը:

Մինչ այս՝ Բարի Բէյանների պատուիրանները պահպանուած
էին Բարիները, եռանդով ուսումնասիրում նրա գրածները,
ջանում էին խրացնել նրա քարոզները, բայց դեռ որոշ կար-
գեր չէին սահմանուած, ժողովրդի պարտականութիւնները
չէր բացատրուած ու գործադրուած: Պարզ չէր, թէ Իսլամի
վարդապետութիւնից որը պիտի պահպանէր, և որը պիտի
եղծէր: Բարը, Բիշրոյէցին, Հէօջաթը, Թահիրէն ջնջել էին
ծոմը, հինգ անգամի ազօթքը, քօղը, բազմակնութիւնը, թըլ-
փատութիւնը, լացումը, բայց դեռ շատ բաներ անորոշ էր,
իսկ Բէյանների մէջ, կամ ուրիշ գրածներում որոշ բաներ
չէին գտնուած: Հիւսէյն-Ալին սկսեց բացատրել և բարեկարգել
կարեւորները: Բայց նա դարձեալ իւր անձնաւորութիւնը չը-
վտանգելու համար խօսում էր կորօր անունով, կամ նրա բե-
րանով: Բարի վարդապետութիւնը ամբողջապէս սահմանաւոր-
ուած էր մարդկային մաքի ազատութեան, զարգացման, բա-
թափման, զազափարի արծարծման և տարածման շուրջը,
բայց այնքան անորոշ, այնպիսի սաղմային վիճակում, որ
Հիւսէյն-Ալիի նման մի հմուտ մտքի կարիքը կար, որ զբանք
որոշ զիբք առնէին, պարզէին, զիւրմբոնելի գաւնային
ժողովրդի ամէն մի գտնի համար: Բարի գրածները ամփո-
փում էին հանրամարդկային սիրոյ, համերաշխութեան, կը-
բայութեան, հաւատարմութեան, պատերազմների, արիւնահե-
ղութիւնների զազարման, զինուորականութեան ջնջման, բըւ-
նութեան սահման, հոգեկան զղացումների—խօսքի, մտքի,
գրածքի կաշկանդումների անհետացման, մարդկային ազա-
տութեան և անհատի անկախութեան անհրաժեշտութիւննե-
րը: Նա հերքում էր իսլամի պարզութեան մէջ մացրած բո-
լոր սնտախապաշտութիւնները, որոնք «հաղիսներով» (մեկնու-

թիւն-գերբնական ներշնչումով յաւելւած) ներմուծել և աւելորդապաշտութիւններով շրջանակաւորել էին հեռուորդների մտաւար աշխարհը, ուղեւորակներ էին սահմանել մտքի տարածումների, սլացումների առաջ: Հեռակեղծ Բարին, Հիւսէյն-Ալին հերքում էր այն բոլոր միութիւնքական աւատակները, որոնցով Իմամ-Ալին և սրա ժառանգները՝ տասն երկու իմամները իրենց անձնաւորութիւնները կապել էին գերագոյնի հետ և զառանցական տեսիլների արձանագրութիւններով խճողել էին շիական զիցարանական օրէնադրութիւնը: Բարը քարոզել էր և Բէհան պարզում էր, որ Աստուծոյ շունչը-խօսքը-զուրանը ոչ բացատրութեան, ոչ մեկնութեան, ոչ էլ հօթանասունը երկու տեսակ նշանակութեան կարիք ունին: Ղուրանը խնամակալի (վէսի) և բացայայտիչի (միրէյին) պէտք չունի: Բայց որովհետև Ղուրանը ժամանակի ոգուն չի համապատասխանում, ուստի նոր-յայտնութիւնով Ալլահը նոր օրէնքներ է սահմանում մարդկային ազգի համար:

Բարի պատելրանների գործադրութեան, կատարման համար Հիւսէյն-Ալին պահանջում էր հեռուորդներից սիրելի մինչև անգամ դահիճներին, բռնակալներին, յորդորում էր ամսահման համբերութիւնով, զոհողութիւններով ընկճել թըշնամիներին, դաժան կեղերիչներին համոզմունքով և բարեգործութիւններով, յաղթահարել, հարստահարողներին ամբողջ գոյքը յանձնելով անվերջ նպատանքով և օգնութիւններով բարութեան լոյսը ծագեցնել ապառաժացած սրտերում, անդգայացած-թթացած ջղերում:—Չեր միակ գէնքը, ասում էր, ձեր լեզուն և ձեր գաղափարը պիտի լինի:

35. Գոռոզ շիաները, որոնք միութեալիներից գուրո, ամբողջ աշխարհի վրա զուանքով ու արհամարհանքով էին ակնարկ պցում, որոնց համար համայն մարդկութիւնը, բացի

Իմամների երկրպագուներից, ապականութիւն ու գարշանք էր ներկայացնում, շէին կարող համբերութեամբ լսել, տեսնել ու շրորբարել նորագանդների դէմ: Բաղդադ ու Քէազշիմէյն ապրող շիաները սրտմտած Հիւսէյն-Ալիի գէմ, իրենց կօնսուլից պահանջում էին, սանձել իմամների «հաղիաները» հերքող, աւանդութիւնները եզծող, ժողովուրդը գայթակղեցնող Բարի վարդապետութեան յամառ քարոզողներին: Իրագ—Արարի սրբավայրերում ապրող իւլէմաները ամէն շաբաթ հաստ ծրրարներ էին ուղարկում Թէհրան վէզիրներին ու շահին, պահանջելով որ միջոցներ ձեռք առնեն և այս հայհոյողի (քեաֆիր) գոյութիւնը ջնջել իրենց միջից: Նրանք բողոքում էին. թէ նորագանդները պղտորում են սրբավայրերը այցելող շիա ուխտաւորների միտքը և թերահաւատութեան որսմը ցանում են ճշմարիտ հաւատացեալներին սրտում, կասկածներ են դարթեցնում իմամների, հաղիաների, հարուգայի և ուրիշ գերագոյն յայտնութիւնների մասին: Իրութիւնը այնտեղ հաստ, որ կանսուլը հրաւէր կարդաց Նէջէֆի, Քիւֆէի և Քէրքէլայի բոլոր-իւլէմներին, որոնք ժողովեցան Քեազիմէյն քննելու և դատապարտելու Բարի աշակերտներին: Այս ժողովով էլ շիաները չհասան ցանկութիւններին, քանի որ այն ժամանակի շիա-միութեալիների յայտնի Միւջթէհիզ հաջի Միրզա-Մուրթուզան ժողովից գուրա եկաւ կրկնելով, թէ—Ինքը որեւէ կրօնի հակառակ և դատապարտելի ընթացք չի նկատում Հիւսէյն-Ալիի գրքերում և վերագարձաւ Նէջէֆ: Այս անյաջողութիւնից բորբոքած, երբ կանսուլը ջանում էր շահի որեւէ հրովարտակով կալանաւորել և պարսկաստան վերագարձնել բարիներին, վերջիններս խմբով դիմեցին և ընդունեցին Օսմանեան հպատակութիւն և հովանաւորութիւն:

36. Բարիների Օսմանցիներից հովանաւորութիւնը աւելի

գրգռեց—բորբոքեց Բաղդադի պարսիկ գաղթականութեան և Հիւսէյն-Ալի սկսեց աւելի համարձակ քարոզել նորագանդի վարդապետութիւնը: Պարսիկ կղերը շարունակ նրան այցելում էին և անդադար վիճում: Մի օր երբ նրանից նշան պահանջեցին, նա ասաց—հրաշքը այն սրբազան գրութիւններն է, սրտնք թողել է մեր կրօնի հիմնադիրը: Միթէ խալամի վարդապետութեան ամենամեծ և միակ հրաշքը Ղուրանը չէր, որին հաւատացին ու զաւանեցին միլիոնաւոր ժողովուրդ»: Երբ առարկեցին, թէ անգրագէտ Մահմէդը Աստուծային ներշնչւածով գրեց և յանձնեց Ղուրանը, իսկ Բաբը իրանից է գրել, Հիւսէյն-Ալին բորբոքուած ասաց.—«Քնայէք կանչեցէք բաղարից սրն է Բէգին (արար)»: Երբ Բէգինը ներկայացաւ ժողովականներին, Հիւսէյն-Ալին հրամայեց մի խօսքով— «Ղուլ, կարգն»: Բէգինը ամբողջ կէս ժամ անդադար երեքշորս հարիւր «Այաթ» կարգաց ընտիր արարական գրական ոճով և ասլեցրեց հանդիսականներին: Հիւսէյն-Ալին Բէգինին դադարեցրեց, երբ բոլորը հետաքրքրուեցան և համոզուեցան, որ նա անգրագէտ և տգէտ մարդ է, խօսում է արարական աղաւաղած բարբառով, մնացին շարած-տարակուսած և շատերը հակեցան Բաբիների կողմը: Երբ մի ուրիշ ժողովում ամէն կողմից հարցախեղդ արին և Հիւսէյն-Ալիից նշան էին պահանջում, նա կանգնեց և ասաց, թէ— «Բոլորդ յանգեցէք մի սրտման, պահանջեցէք մի բան, մինչև անգամ եթէ կամենում էք այս Չաթ գետին (Տիգրիս) հրամայեմ, որ ետ դառնա»—բոլորովին բորբոքեցան և ամէն միջոցի դիմեցին, մինչև որ համոզեցին խալիֆին և յատուկ հրովարտակ, պաշտօնականներ զրկել առին Բաղդադ, սրտնք նորագանդներին իրենց առաջնորդի Հիւսէյն-Ալիի հետ տա-

րին կ. Պօլիս 1863 թուականին, Բաղդադում տասն օւ մի տարի քարոզութիւնից յետո:

37. Երբ պաշտօնակալների հետ ճանապարհ էին ընկնելու դէպի Կ. Պօլիս, Միրզա-Հիւսէյն-Ալին յայտնութեան ժամը հասած համարելով, Նէջիր Փաշայի այգում հաւաքւած բարիների խմբին նա պարզեց իւր անձնաւորութիւնը, թէ ինքն է այն Բեհա-Ուլլահը (Աստուծո լոյսը), որի մասին կարապետել էր Բաբը իւր Բէյլաք գրքում: Այդտեղ տուած պաագամը («Լոհ») սկսում է.—«Նա է, որ բազմած և բնակուած է այս լուսեղէն կենդանի տաճարի մէջ...»: Այս խօսքերով նա ցոյց տւեց իւր կուրծքը և պաագամը վերջացնելով ճանապարհ ընկան: Նորան ընկերակցում էին ընտանիքը, զաւակները, եղբայրները, Բաբի ազգականները և նշանաւոր հետևորդները ընդամենը 86—90 հոգի, որոնք միասին ուղևորեցին մինչև Կ. Պօլիս: Էղէլին, որ տասներկու տարի անվերջ թափառելով վարժւել էր հետի ճանապարհորդութեան, անցել էր Իրանը, Թուրանը, Աֆղանը, Հնդկաստանը, ամբողջ Միջագետքը գէրվիշի Բեռկիւլով, ուղևցում էր հեռուից և այս կարավանին կողմնակի ճանապարհներով, հետի, որպէսզի թուրք ստիկանութեան ճանկը չընկնի: Պատուով մտան Կ. Պօլիս, յարգանքով ընդունեցին Օսմանեան նախարարները այս տարօրինակ արտորականներին, Հիւսէյն-Ալիին այցելեցին Հիւսէյն-Ալիի մայրաքաղաքի բոլոր նշանաւոր պաշտօնակալները և աչքի ընկնող անձնաւորութիւնները, սրտնց մօտ շատ վեհ զիրք բռնեց Բէհան: Տեսակցեցաւ մինիստրների հետ, և որովհետև որոշ գաղափար չկարողացան կազմել, երեք ամիս Կ. Պօլում ապրելուց յետո, Խալիֆի յատուկ հրովարտակով արտուեցան Ազրիանուպօլիս (Էտիւրնէ):

38. Ազրիանուպօլիս արտուելուց Բէհան սկսեց գրել

իւր «Լոհերը» (պատերազմները) և ապաճել հետեոյններին Միջագետք, Պարսկաստան և Հնդկաստան: Այդպիսի գրեց և ուղարկեց Նասր-Էղզին: Հասին այն ընդարձակ թուղթը, որով բացատրեց, թէ ինչը և իւր վարդապետութիւնը երբէք նպատակ չունին որևէ աշխարհային իշխանութեան ձգտելու, կամ որևէ պետութիւն—թագաւորութիւն տապալելու: Նա փատացի կերպով բացատրեց, որ թէ իւր և թէ Բարի Լոհերը սահմանաւորւած են միայն մարդկային հոգու և բարբի կրթութեան կատարելութեան հասցնելու նպատակով: Թէ իւր հետեոյններին խոսիւ արդելւած է ոչ միայն որևէ իշխանութեան գէմ տպտամբիլը, հակառակիլը, կուրիլը, և արիւնահեղութիւնը, այլ նրանք խօսքով, լեզուով անգամ իրաւունք չունին վշտացնելու որևէ անհատի, ինչ ազգի, ցեղի ու աստիճանի էլ որ պատկանի, նրանք պարտաւոր են սիրել, ներել ոչ միայն թշնամիներին, հակառակորդներին, այլ մինչև անգամ իրենց կեղեքող, կողոպտող և սպանող շարագործներին: Այդ թղթով նա խոստովանում է, որ Թէրքոսի, Նէրբիզի, Ջէնջանի ընդդիմութիւնները սխալմունք, ազիտութեան արգիւնք էին, իւր հետեոյնները մինչև անգամ անձնապաշտպանութեան իրաւունք չունին, շարին հակառակելու արտօնւած չեն, ոչ դիմելու, ոչ դիմադրելու, ոչ պատերազմ գնալու և ոչ էլ որևէ պատճառով մարդ սպանելու. պիտի մեռնեն, բայց չպիտի սպաննեն: Մահաւանդ. նա յատկացրել էր, Սատրպի արքերը ոչ միայն հիմնովին հակառակ էր իւր վարդապետութեան հոգուն, այլ մի խելացնորի գործ էր: Օսմանեան հպտակութեան անճարութիւնից զիմելու պարտաւորիլը յարանելուց յետո, առաջարկում էր շահին իւր հովանաւորութեան տակ մի ժողով գումարել և շիա միջթէհիզներին հետ միճարանելուց յետո, երբ բարիների ուղղամտութեան մասին հա-

մագրի, թայլաբէ նորագանդներին էլ ազատ ապրելու իրենց ծննդավայրում մնացեալ այլակրօն ցեղակիցներին հետ: Բայց բարի վարդապետութեան առկապարական հոգին, զինութափութիւնն և զինւորականութեան ջնջումը հիմնովին հակառակ լինելով Ջահնշահերի անսահման իշխանութեան, այդ պատճառով ոչ միայն Բէհայի թուղթը շահին ներկայացնողը գլխատուելու պատուհասին արժանացաւ, այլ Բէհային էլ պատասխան չգրուեց: Այսպիսի գրեց Եւրոպայի արքունիքներին իւր յայանութիւնը և հրուէր կարգաց դէպի իւր կրօնը:

39. Բէհայի հետ կրայրը-Էղէլին էլ արտօնւած էր Ազրիանուպոլիս: Էղէլին իւր խորհրդակից Իսֆահանցի Սէիդ-Մէհմէդի, Միրզա-Աղաջանի և Թաւրիզեցի Բզա-Ղուլիի հետ միացած՝ խորհուրդ արին և բողոքեց Բէհայի յայանութեան և բարոգութեան գէմ, առարկելով թէ բարի Էղէլին է անւանել իւր վարդապետութեան «Սըշալոյսը» (Սուլի-Էղէլի), նրան է յայտարարել իւր «Մէրաթը» (Հայիլին) և նրան է կարգել իւր հետեոյններին Խնամակալը (վէսին), թէ կրայրը իրաւունք չունի իրեն Բէհա-Ուլլահ անուանելու, «Լոհ» տալու, կամ բարի գրութիւնների մասին բացատրութիւն գրելու: Այսպէս Էղէլին հերքելով կրօն յաւակնութիւնը, բողոքելով նրա ընթացքի գէմ, բաժանեց կրօնից և նրա հետեոյններից, առանձին հերձուած կազմելով վերապարձաւ Գ. Պոլիս: Այսպիսի նա կարողացաւ ներկայանալ Օսմանեան պաշտօնակախութեան, յայտարարեց թէ ինքն է Բարիների առաջնորդը, կրայրը յափշտակել է իւր իրաւունքը և ինզրեց, որ, որպէս արտօնական, պետական գանձից նրան թոշակ յատկացնեն: Այդ օրերը Օսմանեան զինւորականներից մէկի մօտ գտել էին Բէհայի «Լոհերից» մի քանիսը, որոնց բանակի մէջ տարածուիլը, մըտ-

քեր յուզելը, նորանոր գաղափարների արծարծելը մեծ յուզում էր պատճառել բարձր պաշտօնականութեան, որոնք էզէլի այս խոստովանութիւնից օգուելով, Բ. Դանից հրաման հանեցին և երկու եզրօրն էլ արտօրեցին. էզէլին՝ Կիպրոս, իսկ Բէհային՝ Արէա 1868 թուականի օգոստոսին: Բէհայի հետևորդները շրջանկացան բաժանել իրենց առաջնորդից, այնպէս որ կառավարութիւնը նրանց էլ արտօրեց երկու եզրայրները հետ, թուով 80—90 հոգի: Պարսից դեսպանը յաջողեցրեց, որ էզէլիի հետևորդներից երեք հոգի կցեն Բէհայի խմբին և Բէհայի մարդերից երեք հոգի էզէլիի խմբին, որպէսզի կարողանա զրանց միջոցով պառակտում գցել և քաղքայել ազանդաւորներին: Յանկարծ Արէյում, էզէլիները մի օր երեքն էլ անյայտացան, այնպէս որ կառավարութիւնը սրբան խուզարկեց, ինչ քննութիւնների չգիմեց՝ հնար չեղաւ զրանց գտնելու: Ենթադրում էին, որ զրանց սպանել, աներևութացրել էին Բէհայի 75 հոգուց աւելի բանտակիցները. իսկ կառավարութիւնը որևէ զբաղան փաստ չկարողանալով գտնել, մոռացութեան աւեց խնդիրը: Իսկ Կիպրոսը անգլիացիների ձեռքը անցնելուց յետո, երեք Բէհայիները 1878 թ. վերադարձան իրենց առաջնորդի մօտ:

Օսմանեան կենդրոնական վարչութեան կարգադրութեան հասնաձայն Արէի բերդի հրամանատարը Բէհային և հետևորդներին բանտարկեց բերդի մեծ զօրանոցում, ուր վերևի յարկում ապրում էր Բէհան ընտանիքով և սպասաւորներով, իսկ ներքևի յարկում բնակուում էին հետևորդները, առանց որևէ կապանքի: Այս պատճառով Բէհան իւր գրութիւնների մէջ իր անձը—մարմինը կալանաւոր, տանջւած էր անւանում: 1868—1870 թուականը, զրեթէ երկու տարի արտօրականները ապ-

րեցան զօրանոցում, բայց երբ պահեստի զօրքը զէնքի կանչւելով կառավարութիւնը զօրանոցի պէտք ունեցաւ, նրանց թոյլատրեցին քաղաքում ապրելու: Արէայի բանտից Բէհան նորից գրեց իւր թղթերը ինչպէս Եւրոպայի նշանաւոր արքունիքներին, պապին, նոյնպէս և աշխարհի ամէն կողմի հետևողներին: Բանտից ազատուելու պէս՝ նա գրեց Բէհայիներին Սուրբ-Գիրքը (Քիթարի-Ազգէս), Ֆարսերէն, ազա միւս գրութիւնները, որոնք երեք հարիւր հատորից աւելի կարող են կազմել: Բազմազում գրած «Իգանից» (ապացոյց) յետո, նրա գրւածներից նշանաւորներն են «Միւրին» (թագաւորների թղթերը), Իշրագաթ (զատաստանագիրք), Իգթիզարաթ (զօրութիւն), Մարիւմն-իւլ էսֆէր (աւետիաների հաստատութիւնը), Քիւլի-թաւմ-ձէլլէն—Բէնի-Իսրայէլ (ամէն կերակուր հալալ է իսրայէլի զաւակներին), բացատրութիւն Ղուրանի, Ազամի, էյուրի սուրիէներէի, ևն, ևն, ևն:

40. Բէհան (Հիւսէյն-Ալին) ծնել է 1233 թ. Հեջրի Մուհարրէմի—2-ին (30 Հոկտեմբերի 1817-ին): Արէա արքունիքում Բէհան արդէն յիսուն տարին անցկացրած էր: Մանուկ հասակից նա ցոյց էր տւել իւր հանճարեղ սրամտութիւնը և բնածիր տաղանդը: Եօթը տարեկան հասակում եղած ժամանակը հայրը ստացել էր Աւրպատականի ֆինանսի կասալարչից պետական ելեմաթից տարեկան հաշւեցուցակը: Հիւսէյն-Ալին ձեռքըն առաւ կարգալու այդ հաշիւը և խաղալով պատառեց, մանրեց, թափեց: Երբ հայրը շարած չէր իմանում անելիքը, երկխան նստեց, գրեց իսկութեամբ ամբողջ հաշւեցուցակը և լանձնեց հօրը: Մեծ եղաւ տանեցիկների զարմանքն ու ապշութիւնը, երբ Աւրպատականից ստացւած երրորդ պատճէնի հետ համեմատելով գրւածի բոլորովին ճշտութիւնը ստուգեցին: Մի անգամ ազա Բուզուրգը-Արբասը իւր բնագիտական

հմտութեամբ պարծենալիս, ասաց, որ եթէ Քրիստոսը ներկա լինէր, պիտի հաստատէր, թէ ինքը աշխարհի երեսին ամէնից բարձր բնագէտն է, Եւրոպացի գիտնականներից աւելի մասնագէտ և աւելի խորաթափանց: Այդ ժամանակ մանուկը նրան պատասխանելով ասաց.—«Միթէ դու կարո՞ղ ես աներկիւզ զիմեւ շահին, եթէ նշա տասը ֆարրաշները յանկարծակի քեզ առաջնորդեն աշխարհի հրամանակալի ներկայութեան»: Այդ յանդիմանեց հօրը, որ նա շյանդգնի պարծենալ ու խորխտալ, որ կարող է Յիսուսի նման Աստուծու պատգոսմուտին—հոգուն մտնենալ և կամ նրա մասին անվայել կարծիքներ յայտնել: Հիւսէյն-Ալին մտնելու ծանրաբարձ էր, միշտ խորասուզած անսահման մտածութիւնների մէջ և անշահ սակաւախօս էր: Նա անշափ համեստ էր, երկար ժամանակ Թէհրանի և Բաղդադի հասարակութեան շէր պարզում, իւր քաջողութիւնները, իւր գրութիւնները, իւր արտադրութիւնները էզէչի միջոցով, կամ նրա անունով էր յայտարարում: Փոքր հասակում դաստիարակելով հմուտ ուսուցիչների հսկողութեամբ, հրաշալի կերպով ուսումնասիրել էր պարսկական և արաբական լեզուները, սրանց գրականութիւնը, մանաւանդ իսլամի և նրա ազանգաւորների պատմութիւնը, վարդապետութիւնները և փիլիսոփայական տեսակէտները: Բարիները Բէհայի ասուածայայտնութիւնը խոստովանել են, հիմնելով նրա ազանգաւորը գրական արտադրութիւնների, վսեմ մտքերի, հրաշալի գեղարւեստական սճի ու արայայայտութիւնների վրա: Նրա գրած երեք հարիւր հատը երկերի մէջ, չէ կարելի մի նախադասութիւն գտնել, որ սճի, դասուորութեան, կամ բառերի կազմութեան և ձևերի մէջ նմանութիւն սենենա Ղուրանում, Իսլամի գրականութեան, կամ կտակարանների մէջ: Նա նոյնպէս ուսումնասիրել է յունա-

կան և հռոմէական կլասիքները, Սոկրատը, Արիստոտէլը, Պլատոնը, Հիպոկրիտը և ուրիշները, որոնք թարգմանուած են արաբականի Աբբասիների շրջանում, բայց շատ քիչ գաղափար ունէր Եւրոպական գրականութեան, պատմութեան, գիտութիւնների և արւեստի հսկայական առաջադիմութիւնից: Բէհան հեռատես մտքով, խորաթափանց հայեացքով, արւեստի, գեղարւեստի և գիտութեան կատարած արտակարգ յագթանակները նկատել, զգայել և իւր բնական բնզունակութիւններով սրոշ գաղափար կազմել էր դրանց ապագայի մասին, սրանց օգտակարութիւնը պատւիրել էր: Նա անշափ անգամ կրկնել է հեռուորդներին, պատւիրել է, անպայման աշակերտել այդ գիտութիւններին և արւեստներին, արնել իւրացնել և գործադրել կեանքի պայքարում, մանաւանդ բնական գիտութիւնները, որոնք մարդկային ազգին անբաւ բարիք են խոստանում:

41. Բարի և Բէհայի քարոզած Ասուածը Եհովան է, որ Մի է, անսկիզբ, անզուգական, անփառակից և յաւիտենական —անվախճան: Բարը բնզունելով Ասուածաշնչի և Ղուրանի բոլոր քարոզիչներին, խոստովանելով նրանց երկերից արած շնորհները, պատգամները, իւր յայտնութեամբ ջնջել էր նրանց պատւիրանների ոյժը և հրամայել էր ժամանակի կարիքներին համապատասխան իւր բերած օրէնսդրութեան հրպատակել: Նա փոփոխեց վերացական-աներևոյթ աշխարհի մասին եղած կնթաղութիւնները, աշխատեց համաձայնեցնել գերբնականութիւնը բնական օրէնքներին: Հեռելով Բարին, Բէհա-Ռալլահը քարոզեց սէր, միութիւն, հաւասարութիւն, եզրայրութիւն և անխորութիւն: Բայց Բէհայի քարոզութեան ամենավսեմ կէտն այն է, որ նա մարդկութեան հրաւէր կարգաց մշանջնաւոր խաղաղութեան, հանրամարդկային զինա-

Թափութեան, կատարելութեան վայել պարսաճանաշութեան, ցեղերի, ազգերի, տոհմերի, դասակարգերի տարբերութեան ջնջման, համերաշխութեան և համայնացման: Աշխարհի վրա բարերատարիկ վիճակ ստեղծելու, բռնութիւնը, խտրութիւնը ջնջելու համար, Բէհան իւր հետևորդներին պահանջեց՝ ամբողջ հողագնդի ազգերին իրենց հարազատը, տրիւնակիցը ընդունելով, հրքէք նրանց դէմ, որնէ մարդու դէմ դէնք չբարձրացնել, մարդկային արիւն հրքէք չողողել: Հոռակելով իր յայանութիւնը, նա աւետում էր աշխարհին, որ շուտով լոյսը պիտի սփռուի և մարդիկ պիտի զգաստանան, վայրենութիւնից, գազանավայել արիւնահեղութիւններից ձեռք պիտի վերցնեն: Բէհան բարձր վարդապետութեան՝ Բեյաքի պատերազանների մէջ նկատած բոլոր խտրութիւնները մեղմացրեց, ժողովրդի վրա դրած պարտականութիւնները և տուժերը թեթեացրեց, ջնջեց վնասակարները, դժւարիները վերացրեց, հաստատելով մնացորդը: Բէհան թոյլատրեց օգտուել և վայելել աշխարհի բերքն ու բարին, հաճոյքը, միայն թէ չվնասել, չվշտացնել, շուտով ապ ուրիշներին: Նա ինքն իրեն լոյս էր անւանում, լոյսի (Բէհա) ծնունդ, արշալոյս և հետևորդներից պահանջում էր միշտ զէպի լոյսը ձգտել, թափանցել խաւարի, աղջամուղջի ամէն մի խաւը, տարածել լոյսը ճրջմարտութիւնը ամէն մի անկիւն, ձգտել անվերջ զէպի առաջ գիտութիւններով և արեւոտներով, բարձրացնել պայծասացնել մարդկային միտքը վսեմ գաղափարներով:

Բէհան անվերջ քարոզում էր հետևորդներին. —

«Ո՛վ հետևորդներ, աշխարհի ցեղեր, ամէն կրօնի հետևող ժողովրդի հետ սիրով, անկեղծ հոգևով յարարելութիւն կապեցէք:

«Գիտութեան ծառի ամենավսեմ խորհուրդն այն է, որ

դուք բոլոր ազգերդ մի ծառի պտուղ էք, միևնոյն ոստի տերևներ:

«Հայրենասիրութիւնը առաքինութիւն չէ, ամբողջ աշխարհը պարտաւոր էք ընդունել ձեր արիւնակցի, սրտակցի նման:

«Ո՛վ Բէհա-Ուլլահի հետևորդներ, դուք սիրո արևելքն էք, բարեսրտութեան արևածագը: Մի վարժեցնէք ձեր լիզուն որնէ անարգանքի, կամ անխառնիքի: Աչքերդ զգուշացէք անարգ տեղեր հայեացք պցելուց: Ոչ որի վշտին պատճառ մի գառնաք, ուր մնաց թէ կուել կամ ապստամբել մէկի դէմ: Աստուծու օրէնքն ու հաւատքը միմիայն համերաշխութեան համար է երկիրից երկիր իջել. այդ բանը հրքէք հակառակութեան և հերձաժի տոարկա մի դարձնէք:

«Այս խօսքերը նման են ջրի, որը պիտի հանգցնէ սրտերի խորքերում ծածկւած ու կուտակւած կրօնական առելութեան բոցերը:

«Աւելի լաւ բան ցանկացէք ուրիշների համար, ինչպիսի հաճելի բաներ ցանկանում էք ձեր անձի համար. այս է Ալլահի պատգամը, եթէ դուք կարողանաք ըմբռնել:

«Ո՛վ իմ բարեկամներ, դուք ձեր անձի համար չէք ստեղծուել, այլ աշխարհի համայնքների համար: Թողէք այն բոլորը որտեղ անսնում էք ձեր անձնական շահը, կապուցէք նրա հետ, որտեղ ընդհանրութեան շահն էք անսնում:

«Ո՛վ մարդու որդի, եթէ ուզում ես առաքինի լինել, թո՛ղ քո անձնական շահերը, հետևիք և ձեռքումդ պինդ բռնիր ընդհանրական շահերը:

«Եթէ արդարութեան ես հետևում, ուրիշներին էլ անւրան իրաւունքները, արտօնութիւնները, ինչ որ իւրացրել ես քո անձիդ համար:

«Երանի՛ր այն մարդու վիճակին, որ պատկած տեղը նրա հոգին լուսաւորում է ընդհանրական սիրով: Երանի՛ր այն մարդուն, որ ծառայում է ընդհանրութեան շահերին:

«Ով որ իւր, կամ ուրիշի գաւակներին գտտախարակէ, Աստուծո սրդիներին կըթած կլինի: Նրան հասնի իմ լոյսը, իմ ճառագայթը, իմ սղորմութիւնն ու օրհնութիւնը:

«Աշխարհի յատաճաղիմութիւնը, գտտախարակութիւնը, դարգացումը մարդկային կեանքի ապահովութեան և խաղաղութեան համար է, որն Աստուծո պատիրանի ամենագլխաւոր կէան է:

«Կեանքի իսկական ճաշակը պարզ մշակութեան մէջն է:

«Կգա ժամանակ, երբ դահերը թափուր կմնան, ոչ որ շի ցանկալ նրանց տիրանալ:

«Արագիբը կեանքի հայելին է, երանի այն խմբադրին, որ եղելութիւնները քննում է, փնտում է և ճշմարտութիւնը նկարագրում»:

42. Այսպիսի յորդորներ, խրատներ և կտակներ անթիւ են Բէհա-Աւլլահի գրուածքների մէջ, որոնցից իննը հատորը 1890—2 թ. ապագրւած է Բոսթոնում: Սրանից աւելի օրինակներ տալը կարիք չհամարելով, մի քանի խօսքով էլ որոշենք Բէհայի սկզբունքը:

Հետեւելով քրիստոնէական վարդապետութեան հիմունքին, Բէհայի հետեւողների համար գոյութիւն չունի՝ ոչ ազգ, ոչ ցեղ, ոչ ասհմ, ոչ յիզու, ոչ դասակարգ, ոչ սեռ և ոչ էլ սարկութիւն. մարդիկ համահաւասար են ծնւած և համահաւասար էլ մեռնելու են: Նրա վարդապետութեան համաձայն ամբողջ հոգագունքը համայն մարդկութեանն է պատկանում, մարդիկ անխախտ հաւասար կգրայր են, համահաւասար ժաւանդարդ այն բոլոր բարիքին, բերքին, ինչ որ շնորհւել է

ընդհանրութեան: Նա հակառակ է սարկութեան. և այդ մասին Վիկտորիա թագուհիի գրած թղթում իւր գոհունակութիւնն է յայտնում գերեզմանութեան դէմ ձեռք առած միջոցների համար և ասանձին համակրութիւնն է ցոյց ապիս որ թագուհին ժողովրդին իրեն հեռ հաւաստելով, նրան է յանձնել պետութեան վարչութեան ղեկը (պարլամենտին): Նապօլէօն III-ի գրած թղթի մէջ հրամայում է հեռանալ գահից, փառքից, մերկանալ յափշտակած կարողութիւնից և երկիրը յանձնել ժողովրդին, որ ինքն իրեն կառավարէ (խօսքը դարձանով): Չանտալու դէպքում, սպանում է Կեոարին խայտառակ անել թշնամիների ձեռքով, որոնք գրգռացնելով ու զսզողացնելով պիտի պաշարեն գեղարեստի մայրաքաղաքը և նրան մատնեն սոսկալի անարգանքի: Այլ փաշային գրած նամակում յորդորում է Արգուլ-Աղիզին ժողովրդի նեղկայացուցիչներին ժողով գումարել և արգարութեամբ դատել ազգաբնակիցները: Իրեն Ազրիանուպոլ տքստելու համար աւրած անիրաւութիւնը յիշեցնելով, յորդորում է զգաստանալ, հակառակ սլարադային մերձաւորների ձեռքով խողխողելու անհետանալը իմացնելով, յայտնում է, որ Ազրիանուպոլն էլ, որա նման ուրիշ շատ քաղաքներ էլ, պիտի անջատուի նրա իշխանութիւնից, պիտի յանձնուի նորանոր կառավարիչների ու թագաւորների: (Այս երեք նամակն էլ գրւած է 1866-7 թ. Ազրիանուպոլի տքստումը): «Թէհրան» վերնագրով աւած Լոսհի մէջ Բէհան բացատրելով, թէ մարդկութեան թշնամիները կրկին են.—Ա. խտապահանջ կղերը իրենց երեւակայական տեսիլներով և զԺսիքի տանջանքներով սարսափեցնելով ժողովրդին կորզում են նրա սոված մանուկների հացը, և Բանասահման իշխանապետները իրենց սրով ու շրով մերկացնում են թշուախն ու այրիին իրենց մարմինը ծածկող ու

տաքացնող հաղուստից: Այս թղթով նա աւետում է Թէհրան քաղաքին, որ շատ մօտ է նրա ուսմկավարական իշխանութիւնը, որով ժողովուրդը ինքն իրենց պիտի կոռավարէ, պիտի ցամաքեցնէ թշուառի արատունքը և պիտի յազեցնէ ու տաքացնէ որբին ու այրիին, վերջ տալով նրանց մրմունջներին:

43. Ռամկավարական սկզբունքի աւելի զբաղան ապացոյցն է նոյնպէս, Բարի և Բէհա-Ուլլահի հաստատած «Ռիջալի» և «Ազլի» ժողովները, որոնք ընտրուում են ժողովուրդից և համայնքից: Քիթաբի Ազգէսի մէջ գրւած է.—

«Ալլահը հրամայեց ամէն քաղաքի-ուանի համար մի մի արդարութեան տուն հիմնել, (տասն) իննը մարդ ընտրէ ժողովուրդը, եթէ աւելի լինի՝ անվնաս է: Այդ մարդիկ ժողով մտնելիս այնպէս շարժւին, որ իրր Եսաուժո ներկայութեանն են ղիմաւորում, Աներեւոյթը տեսնում են: Այդ մարդիկ Աստուժո հաւատարիմները համարւին մարդերի մէջ, երկրի վրա Ալլահի փոխանորդները լինին ընդհանուրի համար: Աստուժո սիրո համար՝ նրա ծառաների գործերի առթիւ խորհուրդներ կատարեն, ինչպէս իրենց սեփական գործերի համար ջանք են գործ զնում: Ժողովրդի շահերին վերաբերեալ ամենաօգտակար ձայներին ձայնակցելով վճիռներ արձակին»:

Թէև պնդել, կրկնել է Բէհան նասր-էզզլին շահի գրած թղթերում, թէ իւր վարդապետութիւնը ամփոփւած է սոսկ մարդու հոգեկան-կրօնական հայեացքների սահմանաւորութիւնով, նա աշխարհային-քաղաքական ինդիքներին, իշխանութիւնների շի միջամտել, արգելի է հետևորդներին հետամտել քաղաքական հարցերի: Բայց նա, որպէս հետևորդ Մովսէսի, Յիսուսի, մանաւանդ Մահմէդի, ծնած ու արտադրւած դրանց օրէնսդրութիւնից, չէր կարող կրօնա-քաղաքական օրէ-

նսդրութիւնը բոլորովին բաժանել քաղաքացիական կազէքսից: Նրա «Քիթաբի-Ազգէսը», «նշանաւոր միապետներին», «Թէհրանին» և «Ալէմին» ուղղած թղթերը որոշ կերպով ծրագրում են համայնական և ուսմկավարական վարչութիւն, որ կառավարէ, դատէ հետևորդներին: Յայտնի բան է հետևորդները անպայման ձգտելու են իրագործել իրանց արւած այս պատգամը: Ի՞նչ կարող է անել այս դէպքում Բէհայի հետևորդը, երբ նրան արգելւած է ոչ միայն Ահաթը (կրօնական պատերազմ) ղինելը, պատերազմի գնալը, մարդկային արիւն թափելը, յարձակելը, այլ շատ խիստ ու որոշ օրէնքով արգելւած է «Իփան» (ինքնապաշտպանութիւնն) անգամ, անձը որեւէ բանութեան զէմ պաշտպանելն անգամ: Բէհականը և ոչ մի դէպքում բանութեան զէմ ղինելու իրաւունք չունի, չպիտի ղիմադրէ. այսպիսի պարագային նրա զէնքը միայն լեզուն է, որով պիտի համոզէ՝ առանց նախատինքի և հայհոյանքի:

Բէհան շատ լաւ ուսումնասիրած լինելով իսլամի ազանդները, նրա տենչանքն կղել է, որ հետևորդների մէջ հաճիւնների նման տեսութատներ, Դարասի-Դիւրզլինների նման նենգամիտ առիւնոււււււներ, էօմէրի նման բանակալ իսլամացնողներ և յաջորդական իշխանութեան համար Ալլի նման արիւնահեղ մարտնչողներ չյառաջանան: Նրա ամենազխաւոր և միակ նպատակն է եղել հետևորդներին իսպառ ազատել այդպիսի զարհուրելի և բարբարոսական կոտորածներից:

43. Նոյնպէս նորադանդների Բէյթ-Իւլ-Ալլ (արդարութեան համայնքի), որ իսլամի Բէյթ-Իւլ-Մալի (հասարակական գանձի) նմանօրութիւնն է, որտեղ կուտակելու և որտեղից բաժանելու է ժողովրդից ստացւած 19-րդական տուրքը, հարկը, տուգանքը, ժառանգութիւնը ևն, մի այնպիսի հիմ-

նարկութիւն է, որ միայն քաղաքական իշխանութիւնը կարող է գործադրել: Բէհայի վարդապետութեան քաղաքական աստուի մի նշանաւոր կէտն էլ այն է, որ նա առաջարկում է աշխարհի բոլոր արևոդներին միանալ, մի գերագոյն ժողով կազմել, գաշնաւորել մշտնջենաւոր «Մեծ խաղաղութեամբ», ջնջել զինուորականութիւնը, զէնքը, զինաթափելի և զօրանոցները յատկացնել զիտութեան տաճարներին: Նա մի այնպիսի գաշնակցութիւն էր երազում, որ բոլոր գաշնակիցները իհարկին միահամուռ ոյժով ճշն նրան, որը որն է ընթացքով մտածէ վրդովել ընդհանուր խաղաղութիւնը: Այս առթիւ «Ալէմին» (ընդհանրական) ուղղած թղթում յորդորում է, որ զիտականների մի վեհաժողով այնպիսի միջոց ձեռք առնէ, որ համայն մարդկութիւնը պարտաւորացնէ միևնոյն լեզուով կարգալու, գրելու, խօսելու, միևնոյն տառերով և միևնոյն ուղղութիւնով դատարարակիւր ապագա սերունդը: Այս թղթի մէջ հրամայւած է հետևողներին աւելի սերտ կերպով կապել այն իշխանութեան հետ, որն իրենց ազատութիւն կտա ճշտութեամբ, կատարել օրէնքներն ու պատւիրանները, հատարիմ հոգւով և անկեղծ եռանդով աջակցել ու ջանալ, որ այդպիսի իշխանութիւնը զարգանա, պայծառանա տուջանա և իւր իշխանութիւնը տարածէ իրենց կեղեքիշներէ, հարստահարողներէ, հալածողներէ և բարբարոս անջողներէ վրա:

44. Այս քարոզութիւններէ տարածւելուց և ամէն կողմ քարոզելուց յետո, Բարինները իրենց տներէ բոլոր զէնքերը ցրեցին, խաղաղութեան զէնքով—համբերութեամբ զինուցան և լուխայն տարածեցին իրենց վարդապետութիւնը: Մի տասնակ տարի այլ նա չկրկնուցին արխանահովութիւնները, թէ և մասնակի հալածանքը, տանջանքը, կողոպուտը անպակաս էր,

բարինները ենթարկուած էին անարգանքի, զրկանքի, բայց որն է ընդգիծութիւն շնկաակով, ամէն բան շուտով վերջանում էր: Բայց այս հլու հպատակութիւնն և ծայրահեղ համբերատարութիւնը զարձակ շօքնեց, նրանց չփրկեց: Իսֆահանցի երկու եղբայր՝ Սէիդ Հասան և Սէիդ Հիւսէյն 18,000 թուման (մօտ 50,000 ռուբլի) պահանջ ունէին քաղաքի առաջին կղերականից՝ Իմամ-Աումա Միրզա-Հիւսէյնից, որը պարտակներ էր փնտում այդ գումարը կրանելու: Նա մասնեց երկրի կառավարչապետին, թէ այդ Սէիդ եղբայրները բարիական են, նրանց տներում ժողովներ է կատարում, քարոզութիւններ է լինում հակառակ շիական վարդապետութեան: Իսկոյն սկսեցին քննութիւնը, կալանաւարեցին եղբայրներին, Կիզեբեցին, կողոպտեցին, տուն ու վաճառատուն աւարի մասնեցին, ցրեցին և նրանց էլ զարհուրելի տանջանքներով սպանեցին (1295 թ. հիջ. 1879 թ.), որոնք մինչև մահ սիրով, համբերութեամբ զիմացան ամէն մի տանջանքի: Այս վէրքը թէ և շատ խոր խոցեց Բէհայի սիրտը, բայց նա դարձեալ անվրդով կրկնեց—սիրով ու համբերութեամբ տանել այդ տանջանքները և զինել համոզիչ լեզուով: Յաւում էր, որ խեղճ եղբայրների հարիւր հազար թումանի կարողութիւնը անիրաւարար փշացրել էին աւաղակարբոս պաշտօնեաները և նրանց անմեղ արիւնով ողողել, ներկել իրենց գանները, բայց կրկին ու կրկին պատէք էր գրել և շրջաբերական տարածել, որ և ոչ մի զէպքում, ոչ մի պարագայում չզինուել, չըզիմագրել զահիճ-հալածողներին: Միայն համբերութեամբ թշնամիներին զիմաւորելը անշափ գժւար լինելով, հետևողները անվերջ զիմել, բացատրութիւններ և արածուութիւններ էին խնդրել, բայց անողոք պատաւորը վճիռը չէր փոխել:

45. «Ալէմ» ընդհանրական թղթի յառաջարանի աւետար-

ներից տասնև երեքերորդը լրացնում է այս պահասորդը և միշտ կարող է բաւարարել Բէհայիների այս պահանջը: Բէհան օրէնսդիրը նրանց տւել է մի ելք, մի ուրիշ ճանապարհ, որով նրանք, առանց դուրս գալու իրենց օրէնքի սահմանից, կարող են ձգտել հաստատելու աշխարհային իշխանութիւն, իրենց ձեռքն առնել ևս երկրի վարչութիւնը: Այս յօդուածով, համաձայն «Քիթարի-Ազդէսի» որոշած դուռ կրօնական խնդիրներին, աղօթքը, ծոմապահութիւնը, յաւիտենականութեան վարդապետութիւնը և ուրիշ հոգևոր հարցերը անփոփոխ հրատարակելով քաղաքական-վարչական գործերը ամբողջապէս յանձնում է ժողովրդից ընտրւած «Ռիջալի-ժողովին»: Պետական, վարչական, տնտեսական, արդարադատական, վերատեսչական բոլոր գործերը յանձնելով այս ժողովին, սա ինքնըստինքեան դառնում է մի գուռ քաղաքական մարմին, անջատ կրօնական-կանոնական օրէնսդրութիւնից, որը սահմանւած է գրաւոր և պահպանւելու է անփոփոխ: Այդ աւետիքի մէջ բառացի կերպով որոշւած է, թէ—«Աշխարհային քաղաքացիական գործերի համար անհրաժեշտ է ամէնօրեա համար նորանոր հրամաններ, ամէն բոլոր համար նորանոր վճիռներ, համայն ժամանակի—դարի պահանջին»: Հետևաբար «Ռիջալի-ժողովը» ինչպէս գործադիր, նոյնպէս օրէնսդիր մարմին է կազմում քաղաքացիական բոլոր խնդիրներին համար: Հրամայւած է այդ ժողովի անդամներին ամէն մի որոշման ժամանակ որոշ «օգտակարութիւն» աչքի առաջ ունենալ: Եւ, որ ամենագլխաւորն է,—«Այդ անձնաւորութիւնները, որոնք Աստուծո սիրո համար պիտի կանգնեն, նրա լիազօրներն են, Աստուծո անհրեոյթ ներգործութիւնով ներշնչւած պիտի կայացնեն իրենց սրբաւորները: Սրանց կատարելապէս հնազանդութիւնը ամէն մի հետևողի համար պարտաւորեցուցիչ է»—

Աստուծային պատգամով: Հաս պարզ է, որ ժողովրդից ընտրւած այս ժողովը, որպէս օրէնսդիր մարմին, կարող է ինչպէս աղմինիստրական, նոյնպէս քրէական, քաղաքական, վաճառականական, աւսումնական, հանրային, համայնական օրէնսդրութիւններ խմբագրել: հաստատել, հրատարակել, որի վճիռներին—սրբաւորներին անպայման պարտաւոր են հնազանդել և գործադրել Բէհականները: Ուստի «Ռիջալի-Ազդը» իւր անսահման իրաւունքով, որ բղխում է աստուծային ներգործութիւնից, ներշնչումից, պետական, հասարակական օրէնքներ խմբագրելիս, կարող է իհարկին և ինքնապաշտպանութեան վճիռ արձակել, և պետութեան հին կարգերը փոփոխելու և կարևորները սահմանելու, պետական յեղափոխութիւն յառաջացնելու:

46. Ինչպէս պատմում են ականատեսները, որոնք երկար ժամանակ Բեհայի ներկայութեանը եղել են արտօրավայրում-Աքէայում, նրա ոգին երբէք չէ ընկճւել, նա անվերջ պահպանել է իւր թարմութիւնը և վեհութիւնը: Նա օրքան որ սիրալիւ է եղել իւր հետևորդներին, այնքան էլ անմաշկի՛ օտարներին: Աքէայում նրան օտարականներից շատ քշերն են կարողացել տեսնել և միայն Անգլիացի գործարար Եղւարդ Բրօվենէն է ընդունել իւր ներկայութեան. որը հրատարակից նրա քարոզութիւններին բովանդակութիւնը և գործերը: Աւանդութիւնը հաստատում է, որ Մէհմէդը հետևորդներից եղած որեւէ հարցի պատասխանը յաճախ մի քանի օր ետաձգում էր մինչև ներշնչւելը, այն ինչ Բէհան ստացած նամակի, կամ առաջադրւած հարցի պատասխանը անմիջապէս տւել է, որոնք խիղճն արձանագրւել և պատճէնները ուղարկւել են կարևոր տեղեր: Չնայելով որ այսպիսի գրութիւնների թիւը տասնեակ հազարից աւելի է, բայց դեռ ևս և ոչ մի նամակ

որևէ բառով չի հակասել, թէ գրեած ահագին հատոր պատգամներին և թէ իրար: Ամբողջ քսանըհինգ-երեսուն տարւան ընթացքում գրեած օրէնսգրքերի, թուղթեքի և հրամանագրերի մէջ որևէ հակասութիւն մինչ օրս չէ տեսնուած, այն ինչ դուրանի 114 սուրբաները իրար հակասում են և վերջինները նախորդների փոփոխութիւնները և լրացնող մասերն են համարում: Պատմում են ակնատեսները, որ Բէհան ամբողջ ժամերով անվերջ ման էր գալիս իւր դահլիճում, անընդհատ թելադրելով, իսկ Միրզա-Աղաջանը մի անկիւնում նստած սղագրութեամբ, գարմանալի արագութեամբ նրա շրթունքներից թուած ամէն մի բառը խոյն արձանագրում էր և ապա ազատ ժամերին սրբագրում: Երբեմն երեսուն, քառասուն ժամ անընդհատ թելադրել է Բէհան, իսկ Միրզա-Աղաջանը՝ առանց տեղից բարձրանալու արձանագրել է, մերենայական արագութեամբ: Այս պարագաները ստիպում են կնթաղրելու, որ Բէհան մեծ ոյժ է ունեցել ներշնչելու և ներշնչելու: Այս պարագան քաւելի հաւանական պիտի թուի, եթէ վերև յիշեած միապետների թղթերի մէջ արձանագրուած կանխասացութիւնները աչքի առաջ բերենք, որոնք կատարելիցան ժամանակին: Նա անշափ աներկիւղ և ինքնավստահ է եղել: Երբ զօրանոցում եղած ժամանակ թուրքերը թնդանութիւնները ուղղել են Բէհային և հետևորդներին ոմրակոծելու, սարսափը սփռել է ամէնքի սրտում, Բէհան ուղղել է զէպի գնդակը և հրամայել է Միրզա-Աղաջանին. — «մի վհատւիր, նրստիր և գրիր»: Ու թելադրել է նրան մի ահաւոր գրեածք: Բէհայի գրեածները ռճը, ձևը, բովանդակութիւնը և կանխասացութիւնները մեզ ստիպում են մտածելու, որ նա զբաղանապէս համոզուած էր, թէ իւր շրթներից խօսում էր Աստուծո բանը, որ ինքը սլգարկուած էր, իրեն կոչումն էր քանդել

հին կարգերը և սահմանել նորերը: Նա առանց զգալու բնածին պայծառատես, մագնիտիք-հիպնոտիստ էր: Մի անգամ Թարիզեցի, Մարաղեցի ուխտաւորներ որոշում են իրենց մտքում, թէ Բէհային ներկայանալիս, եթէ նա խօսի իրենց հետ թուրքերէն, այն ժամանակ անպայման հաւատան, որ նա անյայտից է ներշնչում ամէն պարագայում: Երեք հօգի երբ միասին մտնում են Բէհայի դահլիճը, նա սկսում է. — «Խօշ գեալոզ, Սափա գեալոզ, ամա թուրքի դիլի՛ ջէշէնէմ դիլիդիր, Լիսան Արարի խա...»

Ուխտաւորները կարկամում են իրենց մտածած փորձի և կասկածների աթիւ:

47. Համաձայն Բարի և Բէհայի վարդապետութեան, Բէհայիները դաւանում են, որ տիեզերքի աէրը՝ Արարիչը և ըստ զօրութիւնների անսահման հրամանակալը Աստուած է, որ ամենակալ է, ամենագլխած և ամենագէտ: Նա ոչ սկիզբ ունի, ոչ էլ վերջ, ինչպէս նրա ստեղծած տիեզերքը: Գոյութիւն ունեն հրեշտակները և դեեր, միայն մարդկային կերպարանքով և ապրող մարդերի շրջանում, որպէս կատարեալ մարդ, առանց զգալու թէ իրանք դե են, կամ հրեշտակ: Երկիրը և նրա բուսական ու կենդանական թագաւորութիւնը առաջացել է հիւլէներից զարգացել է աստիճանաբար անհուն դարերից ի վեր, աննկատելի գոյութիւններից հասել է մինչև մարդկային կատարելութիւնը: Աստուած ստեղծել է ամէնից առաջ—Բանը: Որն ինքն է,—իւր խօսքն է, իւր էութիւնն է, այդ բանը ուղարկել է—իւր խօսքը հասցրել է մարդկութեան մարգարէների բերանով, որոնք կարգեր են սահմանել, օրէնքներ են դրել համաձայն գերագոյն ներշնչման, Աստուծային ոգու ներգործութեան, որոնք խոստացել են մարդկային ազգին, թէ ինքը՝ Աստուծային հօգին էլ

յայտնելու է աշխարհին: Ինքն Աստուծային հոգին անդրադարձաւ Բէհայի սրտում և նրա շրթունքներէից քարոզեց բանը, հիմնեց օրէնքը, հաստատեց կարգերը, սահմանեց պարտականութիւնները: Աստուծ մի է, ոչ երկրի, ոչ զուգակից, ոչ հաւասարակից, ոչ էլ ստորագոյս շունի: Բէհան սոսկ մարդ էր. մարմինը մարդկային—հոգային, ինչպէս բոլոր արարածներինը, միայն Աստուծային հոգին այնտեղ բնակելով, Բանը քարոզեց մինչև կտակն աւանդեց թողեց համարձակ (^{38/16} մայիսի 1892 թ.), խոստանալով հազար տարի յետո մի մարգարէ ուղարկելու կրօնը վերանորոգելու և հինգ հարիւր հազար տարի յետո կրկին մարդկութեան յայտնելու: Աստուծութիւնն անմարմին է, մարմնաւորութիւնն էլ չի կարող Աստուծանալ:

48. Աքէի գորանոցից դուրս գալուց յետո, Բէհան բերդից կէս փարսախ հեռաւորութեան չքա մի կալած գնեց, Կասրի-Բահչէ անունով, որտեղ առանձնացաւ ընտանիքի և մանրիմների հետ: Նա հազիւ էր կալածքից դուրս գալիս, խօսէ թէ բերդ գնալու կարիք էր լինում, նա ձխաւորում տանից դուրս էր գալիս արեւը մայր մտնելուց երեք-չորս ժամ յետո, որդիների ուղեկցութեամբ և գիշերն էլ անպատճառ վերադառնում էր: Տանը կեանքի մեծ մասը անցկացրել է իւր գահլիճում, ուր թեկադրում, կամ գրում էր պատգամները և ընդունում էր հետեորդներին: Չատ էր սիրում նոյնպէս իւր պարտէզը, խիտ ծառաստանը, որի շաքի տակ յաճախ, և շրջակայում քարոզում էր ունկնդիրներին: Աքէ մտնելիս առաջին անգամ նա իջաւ նաւից Քարմէլ լեռան ստորոտը, որտեղից անմիջապէս լեռան վրա բարձրանալով մեծ հաճոյք ստացաւ գեղանկար տեսարանից, ընդարձակ հորիզոնից, որից շատ շուտ իջնելու և գորանոցում բանտարկւելու էր

պարտաւորւած: Առանց յատուկ թոյլտուութեան ոչ որ իրաւունք չունէր նրան ներկայանալու, հեռաւոր աշխարհից երկրպագուները նախ պիտի գրաւոր թոյլտուութիւն ստանային, որ կարողանային գալ նրան տեսնել: Առանց կանխօրէն թոյլտուութեան գնացողները, առանց տեսնելու էլ վերադարձել են: Նրա ուտելիքը, հագնելիքը թէև շատ սղարդ էր, բայց աշխարհի սմէն կողմից հետեողները նրան ուղարկում էին ամենաթանկ բերքերը և նուրբ գործւածքները: Աշխարհի սմէն կողմ Բէհական օրիորդները ձեռագործ ամենալնայի կերպանները, կտորները և գոյքերը ուղարկում էին Կասրի-Բահչէ: 2ինաստանից ընտիր թէյ, Մոքից՝ սուրճ, Պարսկաստանից՝ քաղցրաւենիք, Հնդկաստանից՝ համեմունք, Միջագետքից կարագ, կղզիներից ձիթապտուղ-ձէթ նա այնքան շատ էր ստանում, որ բաժանում էր ոչ միայն հետեորդներին, այլ Աքքէի թուրք պաշտօնականներին և բանտարկւածներին էլ մաս էր հասցնում: Ամէն օր նրա սեղանատանից մի քանի «խոնշա» կերակուր պիտի գնար Աքքէի կալանաւորներին, արտորեայներին. որոնց յատկապէս իւրայինները խնամքին էր յանձնել նա ստացածները չէր պահում և ամէն նւէր բաշխում էր պատահածին: Մի անգամ նա Պարսկաստանից ստացաւ մի ամենալնայի սեղանի սփռոց, որը խիտ ասեղնագործւած էր ընտիր նկարներով մետաքսի թելերով: Այդ գործի վրա ամբողջ երկու տարի աշխատել էին մի խումբ օրիորդներ: Ճաշակի և փոզի տէր մի ամերիկացի դրան կարող էր հազար սոկի տալ առանց խարւելու, այն ինչ Բէհան նւէր ուղարկեց բերդի «Կոմանդանին»: Բէհայի լուսանկարը գոյութիւն չէ ունեցել, նրա մի օրինակ պատկերը նկարւած է, այն էլ դէմքի, աչքի գլխաւոր գծերը քօղի տակ և գտնւում է Աքքէում: Ինչպէս նկարագրում են՝ միջահասակ, վայելչակազմ, գեղազէմ, սև

աշխարհի և մարտի, սպիտակ մորթ երկնային, ճոխ մարտը ու մարտի ունէր: Նա ամէն առաւօտ վաղ մտքը յուր յետ, կարծ խոյրը (պարսկական գտակ) ծածկում և նստում է իւր գործի սեղանի առջև զրաժ յատուկ թիկնաթուին, որին ոչ որ չէր կարող խանդարել, մինչև ինքը չպահանջէր:

Ինչպէս պատում է Միրզա-Ջէլիլը, որի անունը Բէհան տւած է «Իշրագաթ» լոհը, որը մնացել է մօտ երկու ամիս Կասրի-Բահչէսում, Բէհայի գէմքը՝ այնպիսի քաղցրութիւն, այնպիսի քնքշութիւն էր արտայայտում և այնքան զբաւիչ էր, այնպէս խոր ակնածութիւն էր ներշնչում, որ ներկայացողը չէր կարողանում մի քանի տեսութեամբ, մի քանի ժամով բաւականանալ: Չնայ շատերը մի քանի անգամ դիմել և նորից թոյլտուութիւն են խնդրել Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Թուրանից նրան կրկին ու երկրորդ անգամ տեսութեան գնալու: Նա անշափ համեստ էր վարում ներկայացողներին հետ և սիրալիք կերպով հարցնում նրանց վիճակը: Մի անգամ իւր ներկայութեան մի յայտնի հնդկ հետեորդի ընդունելիս, երբ վերջինս շորեց ու երկրպագեց, Բէհան նրան արգելեց ու ասաց.—«Երկրպագեցէք միմիայն Արարչին, Ամենակալին, որ երկնքումն է, միայն նա է երկրպագելի, իսկ այս բոլորին ձեր դէմ նստած է մի բարեկամ, ձեզ նման համահաւասար հողից ստեղծւած»:

50. Քարը և ապա Բէհան ահաւոր աշխատութիւնների մէջ հազարից աւելի անգամ կրկնել են և պախարակել են իսլամի «հաղիմները» գրողներին, իրքև Անեբեղութի հետ յարաբերութիւն ունեցող պատգամներ տուողներին. մանաւանդ մեկնիչներին (միւրէիներ), որոնք Ղուրանի ամէն մի նախադասութիւնը և իւրաքանչիւր բառը 72 կերպ բացատրելու էին տրեխել: Այսպիսիներին ընդհանրապէս «Ջիաի-շանիէ» (հերձ-

ւածական այլանդակութիւններ) անունն են տւել և ամենախիստ հրամաններով պատելով են հետեորդներին շրջօրինակիլ հին սխալը: Քիթարի-Ազգէսում յատկապէս և ուրիշ զրաժներում անհամար անգամ կրկնւած է, որ բարիները գրութիւնները բառացի կերպով, սոսկ նշանակութեամբ պիտի ընդունեն, լոկ նրանց պարզ իմաստով պիտի առաջնորդին, երբէք մեկնիչի, գերբնականից ազգւած բացատրողի շրպիտի լսեն: Արգիլ-Վահարի լոհում զրաժ. է, որ վերջ է տրւած պատերազմներին (լոհ) և հրամաններին, կթէ սրանից յետո մէկը դայ, դժոխքի (նար) պատգամները բէրէ, հազարաւոր նշաններով և հրաշքներով, մի լսէք, մի հաւատար, զրանցից երեսներդ շուռ աւէք: Ազատութիւն տրւած է ամեն գիրք կարգալու, որքան էլ հակառակ բովանդակութիւն ունենա, ամէն լեզու սովորելու, ամեն գիտութիւն ուսումնասիրելու, միշտ յառաջադիմելու համար ամէն մի գիտութեան տաճար յաճախելու, բայց նոր յայտնութիւն, բայց նոր մարգարէ, նոր առաքեալ, նոր յարաբերակից մեկնիչ ընդունելու իրաւունք չունեն, թէև զրանց հալածելու էլ իրաւունք չունեն: Այս կրկնութիւնների իսկական և գլխաւոր պատճառն այն էր, որ հետեորդների մէջ այնպիսի հերձածներ ու աղանդներ չը բարձրանան, ժողովուրդը չբաժանեն. կռիւների, վէճերի, ասիթ չդառնան, և որ ամենազլաւորն է վարդապետութիւնը շայանդակին:

51. Բէհան մահանից առաջ գրեց իւր կտակը, որտեղ նա կրկնում է.—«Այս ճնշւածի միակ նպատակը ատելութեան և սխալալուծեան հուրը հանգցնելն է... Գուցէ աշխարհի մարդերի սրտերը համաձայնութեան ճրագով լուսաւորին և իսկական խաղաղութեան հասնին...» Յետո աւելացնում է.— Աշխարհի մարդիկ, Աստուծո կրօնը սիրո և միաբանութեան

համար է սահմանուած, այդ բանը երկպառակութեան առարկա մի դարձնէք... Վերջը շարունակուած է.—Աստուծո կտակին այս է. ճղները (ագսան), ազգակիցները (աֆնան), բոլոր շողկապւածները պէտք է իրենց հայեացքը ուղղեն դէպի «մեծ ճիւղը» (ղուսնի ազամ): Աչքերդ դարձրէք դէպի մեր ուղարկած սուրբ-գիրքը (Քիթաբի-ագղէս). Երբ կանդրագոննա միացման ծովը և կլրանա սկզբի և վերջի գիրքը, Ալլահի կամեցած կողմը ուղղեցէք (ձեր աչքերը), որը հին արմատի շառաւիղն է:» Այս այսթի (Հատուածի) նպատակը «Մեծ ճղին» (Ղուսնի Ազամ) է ուղղուած: Նոյնպէս մենք հրատարակեցինք մեր սղորմած պատգամով և Ես—ամենաողորմածաբար և առատաբաշխաբար: Ճշմարիտ Աստուածը նախասահմանեց «Բարձր-ձղի» (Ղուսնի Աքրէրի) կարգը՝ նրա կարգից յետո, որովհետև նա—հրամանակալ և Ամենագէտ է: Մենք Աքրէրի կարգը Ազամից յետո գասաւորեցինք, հրամայեցինք Ամենագէտի, Վերահսկողի հրամանով: Ամենքից անհրաժեշտ է սէր դէպի շառաւիղները (Ագսան), բայց Աստուած շի սահմանել նրանց բաժին հասարակութեան գոյքից:»

Կտակի այս մասը դարձաւ հակառակութիւնների և վէճերի պատճառ, հակառակ օրէնսդրի անհուն ջանքերին. որով՝ բաժանեցին բէհականները երկու մասի. ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Մահմէդից յետո Չիանները բաժանեցին Սիւնիներին: Բէհան հրամայեց, որ իւր արմատից ճղնաւորուածները և շողկապւածները, Բարի արիւնակիցների հետ իրենց հայեացքը նախ ուղղեն դէպի «Մեծ-ճիւղը» (Ղուսնի-Ազամ), որին զիմելը Ալլահից նախասահմանուած է, իսկ հետեորդները այդ հրամանը կատարելով, հպտտակելով, ինչ ինչ նախասահմանեալ արածութիւններ են վերագրում «Ազամին»: Ազամի որեւէ հոգևոր իշխանութեան զէմ բողոքում է

Աքրէրը, որին երկրորդ կարգին էր դասաւորել օրէնսդիրը: Ազամի հետեորդները պնդում են, որ իրենց վրա կարգուած վերատեսչին նախասահմանութիւնից իրաւունք է աւած դիմողներին բացատրելու, սրտշիւտ Գրքի իւսուսք, հրամաններ արձակելու կրօնական խնդիրներում: Իսկ Աքրէրը ժխտեց այդ արածութիւնները և Ազամի ընթացքը օրինազանցութիւն յայտարարեց:

Աքրէրի այս բողոքը Բէհայի կտակի ընդդիմութիւն համարելով, Ազամի հետեորդները Աքրէրին անւանեցին կտակազանց:

52 Վէճի իսկական պատճառը պարզելու համար, կարևոր է հերձուածի պատմութեան և աւթիների հետ ծանօթանալ:

Պէտք է իմանալ, որ Բէհան երեք կին է առել: Աւաջին կնոջից նա ունի մեծ որդին՝ Աբաս էֆէնդին, որը յայտնի է Ղուսնի-Ազամ, կամ Այէմ մակդիրով և մի աղջիկ՝ Վարգայի-Քիրբէ անուանով: Երկրորդ կնոջից նա թողեց երեք որդի՝ Մէհմէդ-Ալի էֆէնդին, Ղուսնի Աքրէր, կամ Աքրէր մականունով է յայտնի. Ջիսուլլահ, որը հօրից մի քանի տարի յետո մեռաւ. և Բէլդիլլահ: Այս կինը ունեցաւ երկու էլ աղջիկ՝ Փրուգիէ և Մամադիէ անուանով: Իսկ երրորդ կինը, սր առաջի կնոջ մահուանից յետո է առել, միայն մի աղջիկ ունեցաւ: Եղբայրները Ազամ ու Աքրէր տարբեր մօրից ծնած լինելով, նրանց բնականաբար յարաբերութիւնների մասին կարելի է երևակայութեամբ անգամ զգալիար կազմել, եթէ մարդ արևելքի բազմութիւ ժողովուրդի առանին կեանքի մասին որոշ ծանօթութիւն ունենա:

Արիէա աքորբավայրում ապրած միջոցին, Բէհան կառավարութեան զոնների վերաբերեալ բոլոր գործերի վարչութիւնը, պաշտօնակալների հետ յարաբերութիւնը յանձնել էր Ազամին: Աքրէրը միշտ հօր մօտ Կաորի-Բահշէ ապրելով, ու-

սուսմանսիրելի էր նրա գրութիւնը: Ոչ միայն բոլոր թղթակցութիւնների հսկողութիւնը սրան էր յանձնուած, նա կարգում էր բոլորը, ընդօրինակել տալիս, այլ կարևորագոյնները մեծ մասամբ ինքն էր գրում հօր թելադրութեամբ: Այնպէս որ՝ վարդապետութեան, կրօնի էական խնդիրներից ոչ մի բան Աքբէրի աչքից խոյս չէ տւել, նա շատ հմտացել է, այն ինչ Աղէմը Աքբէայի բերգում ապրելով՝ անտեղեակ է մնացել գրութիւններից շատերին: Մինչև անգամ Բուսթէից էլ Աքբէրն էր գնացել հօր գրուածների տպագրութեան հսկելու, սրբագրելու:

53. Բէհայի մահուան ինններորդ օրը, նրա սրղիները, կինը, աղջիկները, ազգակիցները և նշանաւոր հետեւորդները ժողովեցան հանգուցեալի գերեզմանի սրահում: Աղէմի նշանի համաձայն կարգացին հանգուցեալի կտակը (Քիթաբի ԱՅթի) հրապարակով: Աքբէրն ու հետեւորդները պնդում են, որ կտակի վերջաբանի վրայ Աղէմի կարգադրութեամբ կապոյտ թուղթ էր փակցւած, որ այդ մասը չը կարգացւի և ներկա գտնուողները չըմբռնեն բովանդակութիւնը: Տասներկու տարի է, պահանջում են դուրս հանել կտակը, կամ լուսանկարով պատճէնը ցրել հետեւորդների մէջ, բայց չեն կարողանում ցանկութեան հասնել: Աղէմը, պատճէնը կամ լուսանկարը ցրելը վնասակար և անժամանակ է համարում և տեսւմ է, որ ձեռագիր և տպագրւած պատճէնները բաւական է: Եւ այս խնդիրը հակառակութեան սկզբնապատճառը դարձաւ, հերձածի ամենազլխաւոր առիթը:

Աղէմի հետեւորդները իրենց նամակներով ամեն կողմ տարածեցին, թէ—, «Արբաս էֆէնդին Բէհայի ստուածային ստան է վերայայտնութիւն է»: Եթէ Բէհան սեփական լոյսով էր բացափառում և լոյսը սփռում աշխարհ, Աղէմն էլ հօր լոյսով

պայծառացած Բէհայի հետեւորդներին լուսաւորելու է: Բէհային Արեւի էին նմանեցնում, Աղէմին՝ Լուսնի: Մինչև անգամ Աղէմը Ամերիկա ուղարկած նամակներում «Իրն-Ուլլահ» (Որդի-Աստուծո) և «Մէտիա» է ստորագրում, որը աւելի բորբոքեց հակառակորդներին: Այս առթիւ եղած հարցերին Աղէմը պատասխանեց, թէ—«Ինքը ծառաների ծառան է և այդ ծառայութիւնը աստուածութեան Ովկանի հետ չի փոխիլ»: Բայց այս դարձւածով իր «Գերբնականութեան» յաւակնութեան ձգտման փաստը աւելի հակառակորդներին: Աղէմը առաջ գնալով իւր երեսկայական բարձունքներով հետեւորդներին գրեց, թէ— «Մովոէսը, Մարգարէները, Յիսուսը, Մահմէդը, Բարն ու Բէհան իրենց գրածներում ազգերին իմ «ԳԱՂՆ ԵՆ ԿՏԱԿԵԼ» (Ահղը—Միսոք): Նա պահանջեց հետեւորդներից, որ իրեն զիմեն չը հասկացածները բացատրելու և մեկնելու:

54. Բէհան Բացարձակապէս հրամայած է.—, «Ով որ ինքն իրեն Ստուածային յայտնութիւն, մարգարէ, գաւազակ, Գերագոյնի հետ յարաբերակից և նրանից ներշնչւած յայտարարէ, նա զրպարաիչ է, ստախօս» (միւֆթերի քէզար): Եթէ սրև է մէկը հազար տարուց առաջ իրեն երկնքից գերազոյն իշխանութիւն շնորհւիլը հրատարակէ, նա զրպարաիչ է: Այս փաստերի հիման վրա Աքբէրիները կողմից մի բրօշուր հրատարակեցին «Իթթիանի Դէլիլ» վերնագրով, որով հերքեցին Աղէմի յաւակնութիւնները: Սրա վրա բորբոքւած Աղէմը մի հրաման ցրեց շրջաբերականներով, որ ոչ որ հօրը գրածներն անգամ իրաւունք չունենա կարգալու, եթէ Աղէմը՝ ինքը իւր ստորագրութիւնով, կամ կնքով զբանց իսկութիւնը չէ վաւերացրած: Բէհայի գրութիւնների դէմ արւած այս հրամանը՝ գրգռումները ծայրայեղութեան հասցրեց, կողմերը յայտնապէս թշնամացան և այս արկածները տարածւեցան

Իրանի ու Թուրանի հեռուողների մէջ 1898 թ: Մի քանի զբոսաբերութիւններից և իրար դէմ կատարուած թղթակցութիւններից յետո, երբ ինքը Աբրէրը «Հազիզաթը—Թովհիտ (ճշմարտութեան միութիւնը) գրւածքով գիմեց հեռուողներին, Աղէմը հրամայեց իւր երկրպագուներին իսպառ յարաբերութիւնները դադարեցնել Աբրէրից և նրա հեռուողներից, ինքն էլ կտրեց յարաբերութիւնը եզրօր, մօր և քոյրերի հետ: Սրա վրա Աբրէրը տւեց իւր որոշումը՝ յանձնելով հեռուողներին Բէհայի, «Խումայի Զէմայի» լոհը (պատգամը):

„Ով աշխարհի ազգեր, այս յայտնութեան առաւելութիւնը նախօրգ մարգարէութիւններից և առաքելութիւններից այն է, որ ամէն բան, ինչոր թշնամութեան հակառակութեան, խռովութեան և առեւտրութեան առիթ էին ներկայացնում, ես գրքերից օրէնքներից ջնջեցի: Այն ամէնը ինչոր համերաշխութեան, համաձայնութեան և սիրո է վերաբերում, արձանագրեցի և հաստատեցի: Երանի կամքս գործադրողներին: Եթէ տեսնեմ ճղներիցս (ագսան) մէկին իմ զբաւ օրէնքների և պատւիրանների հակառակ ընթացքը, կըհեռացնեմ, կը վանդեմ իմ դռնից: Նա, ով որ պատւիրանի շաւղից հեռանա, նա արատքուած է» (մէրդուդ):

Այս վճռով Աբրէրը Աղէմին աստիճանից ընկած հրատարակեց: Աղէմն էլ, որի ձեռքումն էր հայրական, հասարակական և պետական Գոյքը, եկամտաները, դադարեց հարազատների օրըստօրական ապրուստը հայթայթելուց, ցանկալով սովով նրանց ընկճել:

Ճ5 Այս բռնութեան դէմ Աբրէրի հեռուողները մեղադրեցին, թէ Աղէմը որբերի, այրիների, անանկների յատուկ ողորմութիւնները շոյութեմ է ըստ քմաց, շնորհներ է անում, կաշառներ է տալիս թուրք կառավարութեան պաշտօնակալներին,

բազուի մէջ կարածներ է գնում փեսի անունով, այն ինչ Բէհայի բացարձակ պատւերի համաձայն նա իրաւունք չունի հասարակական դանձից իւրացնելու, փշացնելու: Մանաւանդ նա զրկել է հարազատներին, մայրերին և էղբայրներին, որոնց յարգանքը ամէնի համար պարտաւերացուցիչ է: Աբրէրը հեռուողների հետ մեղադրում են Աղէմին հեռուող կետրում:

Ա. Աղէմը իրեն վերագրելով ասուածային կտակի դաշը (Ահր-Միսաթ) նա յաւակնում է (պստենպս) մի նոր յայտնութիւն ներկայանալ: Այն ինչ Բէհայի բացարձակ հրամանի համաձայն յայտնութիւն չի կարող լինիլ:

Բ. Աղէմը իրեն հաշակելով մեքրիկայում Իրն-Ուլլահ (Ասուածորդի) և Մէսիա, նա ձգտում է Ասուածային աստիճանի բարձրութեան, որով մեղանշելով, դառնում է բազմասուածեան (միւշրիք):

Գ. Աղէմը իրեն վերագրելով Մեկնիշի (միւրէյին) դերը, նա սկզբնապատճառ է դասնում մեկնիշիների ոտնձգութիւններին, հակառակ Բարի և Բէհայի պատւիրաններին և կրօնի կական մասին:

Դ. Աղէմին մեղադրում են Բէհայի ընտանիքի անդամների դէմ բարձրացրած հալածանքի և ճնշումների համար, որով նա հակառակել է հօր կտակին, սերմանելով ատելութիւն, զրկանք, տանջանք, և անարգանք:

Ե. Աղէմին օրինազանց են համարում, սր նա արգելել է հեռուողներին ազատ կարգալու հօրը բոլոր զբոսութիւնները:

Զ. Աղէմին հրատարակել են փշացնող, քանի սր նա զըրկել է ժառանգորդներին և ցրում է համայնքի վոյքը քմաճոյքին համեմատ:

Է. Աղէմը Բէհայի գրութիւնների հակառակ, անարգել է էօմէրին, նրա «Գիւրքը մեղ բաւարար է» (Հասրինա քիթար

Ուլլահ) խօսքի համար: Նախատել է Մահմէդի կնոջը՝ Եյի-չէին, այն պատճառով, որ նա հալածել է Ալիին՝ առիթ ունենալով վերջինիս խօսքը, «—Ես Աստուծո կենդանի խօսքն եմ (էննա քէլամուլլահի էննաթիք)»: Այս երկու պարագայումն էլ Աղէմը հօր վարդապետութեան հիմունքն է խախտել, քանի որ բէհան էլ միշտ կրկնել է, թէ —: Էօմէրը ճշմարտութեան պաշտպանն է եղել, իսկ Ալին երեւակայական առասպելների աղբերակը:» (Տես «Լոհի Թաին» — (Աներեւոյթի պատգամ):

Ը. Աղէմին օրինազանց են համարում, որ նա «բանագրել է եղբորը՝ Աբբէրին և հրամայել է հետևորդներին, կտրել նրա հեա իրենց յարաբերութիւնները. այն ինչ բէհան յատուկ պատվրանով խօսառ արգելած է «Բանագրանքը», կամ մէկի հեա յարաբերութիւն խզելը: (Տես «Լոհ Ալէմ»):

Թ. Աղէմին յանցաւոր են համարում այն պատճառով, որ իւր անձնաւորութիւնը հռչակել է (Գաշինքների կենարտն, կրտակների կենարտն) (մէրքէդի Միսաք, Ահլը Միսաք): Այդ ձեռքատումը համարում են հիմնովին հակառակ բէհայի վարդապետութեան:

Փ. Աղէմին մեղադրում են, որ նա գրել է, թէ «—Աշխարհի ազգերի ելեմուտի կէտը իւր գրիչն է, փաստերը իւր լիզւից թուած խօսքերը»: Նա Թէհրանցի ազա Ջամալին գրել է, թէ «—«ով որ ազգերին իմ անւան կանչէ, նա ինձնից է: Մինչև այժմ արեգակը Գառան աստեղատանը բրգի վրա էր. իսկ այժմ Ասիւծ աստեղատունը մաւաւ»: Որով ուղեցել է իւր անձնաւորութիւնը բէհայից գերադասել: Թաւրիղ Միրզա Խալիլին գրել է. «—Ես ծառայութեանս հիւլէն Աստուածութեան ծովերի հեա շեմ փոխի, կայն, կայն»:

Այս պատճառների համար Աղէմի հակառակորդները նրա յայտարարից բէհայի վարդապետութեան հետևորդների դասից

«արտաքուսած» և նրա զրութիւնները, որ հետևորդները լոհ են համարում, դժոխքի պատւիրան (էլվաի նար):

56. Աղէմը և հետևորդները մեղադրում են Աբբէրին և նրա հետևորդներին հետևեալ կէտերում.

A. Աբբէրը անպայման շնորհատակեց մեծ եղբորը Աղէմին, որի վրա պիտի ուղղէին իրենց աչքերը բոլորը համաձայն կտակի և սուրբ գրքի:

B. Մեղադրում են Աբբէրին, որ դեռ վեց տարեկան հասակում, հօրը ներկայութեանը մի այնպիսի ընդարձակ լոհ է տւել, որ ապշեցրել է բոլորին: Այս լոհով Աբբէրը առանց սպասելու հօրը համարածման, ինքն իրեն Գերազոյնի յարաբերակից է յայտարարել:

C. Գրել է Աղէմի դէմ, ապստամբել է Աստուածային յայտնութեան դէմ, հետևորդներից մի մասը բաժանել և աստուածային իշխանութեան դէմ ընդդիմադիր կուսակցութիւն է կազմակերպել:

Այս պատճառներով Աբբէրին բէհայի վարդապետութիւնից արտաքուսած և ըստ կտակի, Աղէմից յետո, սրուած աստիճանից ընկած են յայտարարել:

57. Աղէմի հետևորդները սրան հօրը՝ բէհայի Աստուածայայտնութեան յարատեւութիւնը համարում են և իրենց ենթութադրութիւնը հաստատելու համար գիմում են հետևեալ փաստերին, որը վերցնում են անխտիր, թէ բէհայի գրածներից և թէ Աստուածաշնչից: Գլխաւոր փաստը բէհայի կտակն է, որով պարտաւորւած են աչքերը յառել—ուղղել դէպի «Մեծ—ձիւղը»—Աղէմը: «Տիրոջ շառաւիղը (ղումն) կը լինի երկրի զարդը և փառքը...» Եսայ. Գլ. Գ. յօդ. 2: «Ահա իմ որդին, որին ես հաստատել եմ... Ահա ես պիտի բերեմ իմ ծառա շառաւիղին...»: Ybit Գլ. Է. 7—10: «Յէսսէի ընդ մի շա-

առաւիղ է դուրս գալու, մի ընձիւղ...» Ybit Գլ. Ժ. 104. 12: «Ահա մի մարդ, անունը շառաւիղ, նա իր արմատից պիտի բուսնի և լինէ Տիրոջ տաճարը...»: Ջաքարիա Գլ. 2. 104. 12—13: «Եւ այլևս նոզմք բնաւ չի լինիլ, Աստուծո Գառի աթոռը այնակեղ կլինի և նրա ժառանգները նրան կը պաշարեն...: Յայտ. ԻԲ. Գլ. 3 104: Եւ ուրիշ շատ շատ օրինակներ:

58. Եղէմի հակառակորդները պնդում են, որ բոլոր այդ մարդարէութիւնները և յայտնութիւնները միմիայն Բէհայի համար են, նա ինքը միակ յայտնութիւն է և նրանից յետոս ոչ ոք չի կարող լինել: Իրենց խօսքին ապացոյց բերում են Բէհայի հետևեալ այսթները, որոնք նա աւել է և անթիւ անգամ կրկնել իւր բոլոր գրածներում:

«Իւր դրկած Գիրքը քեզ շի՛ բաւականացնում».

«Հին-չինները (հերձեալ) միւշքիք (Քաղմաստաւածեան—Աստուծան ընկերներ յաւակացնող) են, իրենց միաստաւածեան են երևակայում...: Երևակայութիւնների անկիւններում պղղած իրենց պայծառասես և բացատրող էին յայտարարում...: Վայ նրանց, և վայ այն մարդուն, որ այդպիսի հերձածի առաջանալուն պատճառ դառնա...: Հողար երկու հարիւր դարի հին հերձեւածները իրենք իրենց համարում էին աշխարհի գերագանցութիւնը և արարածների վիհութիւնը, բայց դատաստանի օրը (Քարի յայտնութեան ժամանակ) պարզեց, որ նրանք Աստուծուց հեռացածներ և նրան անարգողներ են... Երդւում եմ հոգւովս, որ հրամանները լրացան, պատիրանները կատարեցան, յայտնութիւնները վերջացան, բայց նենգաւորները (հիլէքեար) պատրաստ են, ինչպէս հնումն էլ շատ կային և տարածայնութիւններ օիջումեն... Աճարտութիւնը տրեգակի նման երկրի բարձունքումն է որոշ: Աշխարհի դրամեկից մի գենար շունիմ, որ կարիք լինի կտակակատարի: Եթէ

ատեն, թէ հրամանները գործադրելու համար կտակակատարի կարիք կայ, ասողներն իրենց կողմից մեծ թշնամութիւններ անում դէպի իրենց Արարիչը, որը մշտնջենապէս ձեռ պաշարած ու կանգնած է: Հրամանատուութիւնը նրա անձով շրջապատւած է և երբէք չի հեռանալ: Հակառակորդ, ընդդիմակալ, կտակակատար, մէկնիշ և օրինակ մի ընդունէք...»

59. Բէհայի մահանից անմիջապէս յետոյ, նրա հետևորդները համաձայն կտակին նրան շրջապատեցին և հինգ տարի կուող կողմերը ջանացին, որ իրենց ներքին վէճը չը տարածուի հետևորդների մէջ աշխարհի շուրջը. ուստի ամէն կողմից ազատ, ամէնքը գիմաստրում էին Արքայ Էֆէնդիին՝ Աղէմին: Վերջինս հօր կենդանութեան ժամանակից իւր ձեռքումն ունենալով իրենց ամբողջ գոյքը, կարողութիւնը, նրան շրջապատեցին Արքէի հետևողները և նրա հետ կապեցան բոլոր շրջիկ պրօպագանդիստները և գաւառական քարոզիչները, որոնց միջոցով Աղէմը ստանում և ծախսում էր հասարակական եկամուտները: Արքէին շրջապատեցին նրանք, որոնք կատարելապէս ըմբռնել էին Բէհայի վարդապետութիւնը, որի իրագործելուն նախանձախնդիր և անձնուրաց սպասուօրը դարձան: Սրանք թէև քանակով փոքր են, բայց զարգացումով և ուղղութեամբ շատ բարձր են կանգնած և տանում են ամէն գրկանք, օր վերականգնեն պարզութեամբ օրէնսդրի խսկական քարոզութիւնը: Այս պարագայի մասին Բէհան որոշ լս՛ ունի, որտեղ ասում է, իւր մահից յետո հետևորդները իրեն պիտի սերանան—հեռանան, նրանց թիւը պիտի իջնի երեք հոգու և ապա հեղհեռէ լուսաւորելով և ըմբռնելով իւր քարոզութեան օգին՝ կրկին պիտի վերադառնան, ահաւոր հոսանքով: Այն բոլոր օրինակներն ու փաստերը, որով իրար գէմ վիճում են Բէհայիների երկու հերձեւածները՝ կթէ առաջ

բերենք, հարկ կլինի Բէհայի, Բարի բոլոր գրեածները հաւարելի և հատորներ կազմել: Գեո նրանք գիմում են Հին և Նոր կտակարանին, Ղուրանին, որով աւելի բարդում է խնդիրը: Մանաւանդ որ այդ վճեքը վերջ շունին, ինչպէս չի վերջացել Սիւնիներին և Զիւնների տասն և երեք դարի հակաճառութիւնները, և օրէցօր կոտորելը հաստ հաստ հատորներով ճախացնում են այդ հակառակութեան գրականութիւնը, արձարծելով հակակրութիւն ու տտելութիւն, հակառակ հիմնադիրներին անհուն ջանքերին և քարոզութիւններին:

60. Բէհայի մահւան հինգերորդ տարելիցի օրը, նրա քառասնամեայ ծառայողներից ամենազլխաւորը, Միրզա-Աղաջան Քեշանցին, որին Խաղէմ Ուլլահ էին կոչում, ոչը գրէ է Բէհայի թելադրութեամբ նրա գրութիւններից կէսից աւելին, շրջակայ Հէյֆայից, Աքքէից, Խոմէից և ուրիշ տեղերից հաւաքած երեք հարիւրից աւելի ուխտաւորներին հիւրասիրելուց յետո, իրկինաղէմ ոտքի կանգնեց և իւր ներքին վիշտը հետեւալ կերպով բացատրեց կրօնակիցներին և հետեւողներին:

—«Բարեկամներ, եղբայրներ: Մինչ այս կէտին ձեր բոլորի մեղքը վզիս էր, պատճառը, որ պարտաւորեաժ էի հինգ տարի շարունակաբար լսելու: Լռում էի այս խոսութիւնների և ատելութիւնների առաջը առնելու տենչով: Այժմ պտում եմ, որ լռութեամբ աւելի սաստկացրել եմ հակառակութիւնները: Ահա այս ժամին պարզում եմ ամէն բան, ձեր մեղքը ձեր վզին թողնելով: Բէհա Ուլլայից յետո առաջացած բոլոր գործերը, վէճերը, նիստ ու կացը, յարարելութիւնները բիմնովին հակառակ են նրա նւիրական կամքին և սուրբ գրքում գրեածներին, նրա օրէնքին, դաւանանքին ու հրամանին: «Գրտակի դաշը» որ նշանակում է կտակագրում, սուրբ գրքերում և յայտնեաժ է, վերարկում է իսկական մարգարէներին եւ առա-

Բեալներին: Այս բանը Արաւ Էֆէնդիին՝ Աղէմին վերագրելը մեծ սխալ է, յանցանք...:

Այս խօսքի վերա ներս է մտնում Աղէմը, բռնում է ծերունի սպասաւորի օձիքից, մօտեցնում է Բէհայի շիրմին և անխնա թակել է տալիս սպասաւորների ձեռքով: Թակի ընթացքում Միրզա Աղաջանը բարձր ձայնով գոռալով շարունակում է.

—«Աղան, Բէհա-Ուլլահը մեզ իր հետ ծանօթացրել է իւր վարդապետութիւններով, քարոզներով սովորեցրել է և հասկացրել պատերանները: Սրանից յետո էլ համաձայն իւր վարդապետութեան պիտի քննէ մեր ընթացքը: Ներկայիս դուք պատրաստ էք, ժողովուրդն էլ ունկնդիր, եո ցանկանում եմ Բէհա-Ուլլահի խօսքերով ձեզ հետ դատի մտնել, մինչև որ ճշմարտութիւնը կղծեաժից և բազմատաւածութիւնը միաստեաժութիւնից պարզի և յայտնի աշխարհին»:

Բայց Աղէմի սպասաւորները չէին թողնում, որ Միրզա-Աղաջանի խօսքը լսէ ժողովուրդը, անխնա հարեաժում էին նրա գլխին, կողին, կրծքին: Եսկ նա աներկիւզ, անընդհատ գոռում էր, —«Ես Բէհային եմ միայն հաւատում, նրա գրութեանը և գերեզմանին եմ ապաւինել»:

Այս անգութեան ջանքներից փշրեաժ, հիւանդանում է և կօթը ութը ամիս ամաշուկուց յետո մեռնում է Միրզա-Աղաջանը: Ծերունիներ քում էր սսկորների ցաւից մինչև հօզին աւանդելը: Քառասուն տարեան Բէհայի հաւատարիմ սպասաւորը և անձնական քարտուղարը այսպիսի դարհուրելի տանջանքով է մեռնում իւր ախրջ անդրանկի ձեռքով: Աղէմը արտաքսում է պաշտօնից և թոշակից զրկում այն բոլոր հին ծառայողներին, որոնք անպայման չեն ընդունում իրեն, որպէս «յարատեութիւն հայրական յայտնութեան»:

61 Աղէմը այն ատիճանի ճնշումներ գործ դրեց և այն-

պիտի մեքենայութիւններ լարեց, որ Աբրէրի հարազատ մօրից փոքր եղբայրը՝ Բէկիհը, որ առաջ ատրի շարունակ բարսողով ու գրչով խայտառակել էր իւր անձը հօրը յայտնութեան յարաանութիւնը հուշակող Աբրատ Էֆէնդիին. պարտատէրներից նեղած, գնաց ընկաւ իւր նախկին նախատած—անարգածի գիրկը, որը՝ Աղէմը վճարեց 500 սսկի պարտքը և այժմ սրան հաճոյանալու համար, բրօշիւր է հրատարակել հարազատ և առաջ ատրի ջատագոված եղբորը՝ Աբրէրի գէմ: Ինչպէս երեսունէ գեռ ևս փողը աշխարհի ամենահօգորն է, քանի որ նա ստրկացնում է վեհ հօգևով դաստիարակածներին անգամ:

Աղէմը գրաւոր խոստովանութիւն ձեռք բերելու համար, հօր հետեւողներին ճնշելիս բռնած միջոցների մէջ երբէք խարութիւն չի գնում: Բէհայի նշանաւոր հետեւողներից մէկն էլ Զէրէնդի—Միւջթէհիդ Միբրգա Մէհմէդն էր, որին անուանում են «Նէրիլ»: Այս մարդը Բարիգմի պատմութիւնը գրել է շափական—բանաստեղծութեամբ, յանգերով, որը կազմւած է մի քանի սոււր հատորներից: Այնպէս լաւ գրչի տէր էր, այնպէս ողևորուող, որ մինչև Բէհայի յայտնելը Նէրիլը երեւակայում էր, թէ ինքն էր Բարի քարոզած յայտնութիւնը, բայց Բէհայի պատգամները կարդալուց յետո, գնաց, զոջաց և նրա կոյր երկրպագուն դարձաւ: Սրա խօսքը մեծ կշիռ ունէր ընդհանրապէս Բէհական աշխարհի համար, ուստի Աղէմը ցանկանում էր սրանից գրաւոր խոստում առնել և հրատարակել: Աղէմը Նէրիլին այնպիսի առաջարկ տրու, այնպիսի վիճակում թողեց, որ խեղճ ծերուկը փրկութիւնը Աբրէրի ծովախորչում գտաւ: Երբ թուրքական ստաբիկանները խուզարկում էին Նէրիլի գոյքը, գանուեցաւ նրա կտակը, որանց բանաստեղծը մի քանի յանգով բացատրել էր իւր հոգեկան առգնապը: «Ես որքան ավամար ու ապուշ պիտի լինէի, որ բարունապետ-

ներևս պատիրանների հակառակ քեզ յայտնութիւն դաւանէի, կործանէի նրանց կառուցած սիրո առճարը և զլուխս ծաղրի մատնէի»: Նէրիլը ծովի ալիքների վրա ծփալը մարդկային ծաղրից նախատիւ համարեց, մահը՝ խղճի հակառակ, ապրելուց դերագասեց:

62. Աղէմը շրաւակոնացաւ Բէհայի ժառանգներին և հաւատարիմներին հալածելով, նրանց զրկանքի և նեղութիւնների կնթարկելով: Որպէս զի իսլաութույցնի հօրը յիշատակը և Բէհականներին ազատի հօրը զբաւանքի ներգործութիւնից, նա շրաւակոնացաւ միայն արգելք գնելով հօրը այն զբաւանքի ընթերցման վրա, որոնք ջախջախում էին իւր ծրագրիները, այլ ամէն միջոցի դիմելով խափանեց Բոմբէյի այն տպարանը, որտեղ տպել էին հօր գործերի ինքը հատորը: Խափանեց հօր գործերի տպագրութեան շարունակութիւնը, որպէսզի շաւրածի այդ գրութիւնները և հետեւողները միմիայն իւր գրութիւններով բաւականանան: Նա հօրը գործերի տպագրութեան տաճարը շինելու փոխարէն, ահագին փող ծախսեց, որպէսզի Քարմէլ լեռան գագաթին Բարի աճիւնի վրա տաճար կառուցանէ և ամէն տեղ տարածէ, թէ—«Ահա մի մարդ, անունը շառաւիղ (Ղուան), նա իր արմատից պիտի աճի և պիտի շինէ Տիրոջ տաճարը»: Զարարիա Գլ. Զ. յօդ. 12—13:

63. Որպէսզի կարողանա անպայման Բէհայի հետեւողներին ստիպել և համոզել, թէ ինքն էլ գերազայն յայտնութիւն է, նա երես շուր աւեց մինչև անգամ կեղծիքներ անելուց, հօրը զբաւանքը նենգելուց: I. Մի լուս շրջեցրին ժողովուրդի մէջ, որով իբր Բէհան Աղէմին յայտարարում է իւր յայտնութեան յարաանութիւնը, որպէսզի առաջնորդէ ժողովրդին, բայց իսկականը՝ Միբրգա-Աղաջանի, Ղուանի Աբրէրի և կամ

Բէհայի ձեռագրով չկարողացան դուրս բերել, Կասրի-Բահչէի արխիւում էլ չգտնուեց: II. Սուրիէի-էմր» լոհը կրճատած ու փոփոխած շրջեցրին, որով ուզում էին Աղէմի յայտնութիւնը ապացուցանել, բայց իսկականը Արքէրը Բէհայի ձեռագրով դուրս հանեց և լուսանկարը տարածելով խայտառակեց: III. Երկու լոհ իրար կցելով՝ ձգեցցան մի բան սպացուցանել, բայց հակառակ դասը բացատրեց թիւրիմացութիւնը: IV. Ղուսնի-Արքէրին ուղղւած մի լոհ Աղէմը իրեն վերագրեց, բայց իսկականը՝ Բէհայի ձեռքով գրւածը, դուրս հանելուց յետո, պատասխանեց թէ՛ — «Երկու եղբայրներին էլ է վերաբերում, եայլն եայլն:

64. Չտանքը ենթադրում էին. որ այս վարդապետութեան կոչումն էր վերանորոգել Պարսկաստանը և խլամ աշխարհը, բայց այդ յոյսերը խափուսիկ դարձան.... շիրականացան, Բարիզմը հետզհետէ քայքայւում է, կորցնելով ահաւոր հետեորդներ: Սկզբնական շրջաններում Բարիզմի քարոզութիւնները սպասողներ շատ ունենալով Պարսկաստանում, նա հըսկայական քայլերով առաջացաւ, ահաւոր հետեորդներ ունեցաւ և աւելի ճոխացաւ 1848—52 թւականները արիւնհանգ կռիւների շրջաններում: Այդ ժամանակները այս աղանդին հետևում էին, բացի նշանաւոր իւլէմները, յայտնի պաշտօնականներ, Իրանի շահի աւագանին, հարուստ վաճառականներ, մեծ կալածատէրներ, մտքի, պաղափարի ներկայացուցիչներ, որոնք ձգտում էին հայրենիքը փրկել անկեալ վիճակից և սպառնացող վտանգից, մանաւանդ բնակալութիւնից: Ճշմարիտ է, կառավարչական սարսափները արիւնի մէջ ողողեցին աղանդաւորներին, յուսահատութեան մասնեցին, բայց այդ զարհուրելի դոհողութիւններով աւելի ևս ամբապնդեց Բարիականութիւնը և որոշ հող ձեռք բերեց երկրում: Այս դարհուրւածները, եթէ ոչ համարձակ, գոնէ սրտի խորքերում

պաշտում էին այն Ալլահին, որն ուղարկել էր Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին, իրենց մարդասպաշտութիւնից—իմամապաշտութիւնից ապատելու, իրենց մտքին ու դատողութիւններին ազատ թըռիչք տալով՝ պիտութիւնով, արհեստներով առաջանալու, և որ ամենապիտուորն է, ազաւելու կղերի և բնակալների կեղբումներից, որոշ դրական օրէնքներով և ժողովուրդից ընտրւած «Ռիջալի—Աղլի» ժողովներով:

Բէհայի քարոզութիւններով այնպէս աճեցաւ Բարիների թիւը, այնպէս բարձրացաւ նրանց վարդապետութեան բարոյական, փիլիսոփայական հայեացքը, որ ամենայն իրաւամբ Բարիները իրենց անուանեցին Բէհայիներ, որոնց զարգացման ամենաբարձր շրջանը կարելի է համարել ութսունական թւականները (1880—90 թ.): Իսկ Բէհայի մահանից յետո, մանաւանդ Աղէմի ձգտումները պարզելուց յետո (1897 թ.) Բէհականները հետզհետէ ետ քաշեցան, նշանաւոր անձնաւորութիւնները հեռացան, սկսեց սրանց թիւը աստիճանաբար նւազիլ և օրից օր պակասիլ: Աղէմի իւր անձնաւորութիւնը յայտնութիւն (զուհուր) յայտարարելը ամէնքն այնպէս ընդունեցին, իրը շիական իմամների վերակենդանանալը, նրա լոհերը՝ հագիսների կրկնութիւնը, որոնք լքեցին հետեորդներին, հեռացրին և առանձնացրին Ո՛չ բարձր պաշտօնէութեան, ո՛չ էլ մտքի ու փոզի ներկայացուցիչներից մի խելահաս մարդ չըմնաց, որ դիժանի Աղէմին, որպէս «յայտնութեան հետևելու, առաւելը մնաց համբալիներին: Այս Բէհականներից շատերը թէև այսօր աւերես հետևումն երկրի պետական կրօնին՝ շիականութեան, բայց բոլորովին ազատամիտ են դարձած, տողորւած հիմնական վերանորոգչական մտքերով, սպասումն ու թէ կրօնական որեւէ բարեկարգութեան, այլ քաղաքական բէֆորմատորի:

65. Բարիդմբ ամենից շատ տարածւեց իր ծննդավայրում՝ Ջիրաղում, Փարսերի աշխարհում, ուր նրա թիւը մի ժամանակ հասաւ մինչև 30-40 հազարի, բայց այսօր հազիւ թէ դրա քառորդն էլ հնարաւօր լինի գտնել: Ջիրաղից յետո նա ամենից շատ տարածւեց Գիլանում և Մաղանդարանում, Կասպից լճի հարաւային ափերում, ուր գիւղ, աւան, քաղաք չմնաց, որ հետևորդներ չունենար: Սրանց թիւն էլ անցնում էր 30 հազարը, բայց այսօր երեք հազար հոգի էլ դժւար թէ գտնւի: Բար-էլ-բարի և ընկերակիցների ջանքերով Խօրասանում Բարը մինչև քսան հազար հետևորդ ունեցաւ, բայց այսօր կասկածելի է, թէ 2000 հոգի էլ գտնւի: Թէհրան և շրջակայքում նոյնպէս 20 հազար հետևորդներ գտաւ, իսկ այսօր երեք հազար էլ չի մնացել: Իսֆահանի շրջանը մինչև տասը հազարը հասել էր Բարինների թիւը, ներկայիս դրա կէսն էլ չի մնացել: Խամսա—Ջէնջան մի ժամանակ 10, 000 եռանդուն Բարիններ կային, ներկայիս 500 հոգի էլ չկան: Ատրպատականում դրանց թիւը 20 հազարի բարձրացաւ, մինչև անգամ Մարաղայի, Միանդուարի և Սուլդուղի հայերից յարողներ եղան, ներկայիս ամբողջ Ատրպատականում մի հազար մարդ էլ չի մնացել հետևող: Համադան, Եղդ, Քիրման անփոփոխ են մնացել, դեռ այդտեղերը չի թափանցել Աղէմի—Աքրէրի վէճերը, բայց այդ երեք նահանգում հազիւ թէ 8-9 հազար հետևորդներ լինին: Կան Բարիններ-Քեհականներ Բաղդատում և Փիւնիկում, բայց դրանց թիւը հազար էլ չի կազմում: Եզրպոտսի, Հնդկաստանի, Կիպրոսի հետևորդների մասին թիւ չկայ, բայց հազիւ թէ մի քանի հարիւրներ կազմեն:

Ամենից շատ Բէհայիները ճօխացան Ասխարազում, որ Ռուս կառավարութիւնը նրանց աղատութիւն է աւել համարձակ դաւանելու իրենց վարդապետութիւնը և միշտ պաշտպա-

նել է շիական յարձակումներից—հալածանքից: Ասխարազ փախել են գլխաւորապէս Ատրպատականի Իսկիւի և Միւան գիւղերից հալածւած Բէհականները և Պարսկաստանի զանազան քաղաքներից խոյս աւողնելու: Ասխարազում դրանց թիւն հասնում էր մինչև երեք հազարի: Մի այսքան էլ ամբողջ Անդրկասպեան և Կովկասեան քաղաքներում և Ռուսաստանում գուցէ հնարաւօր լինի հաշուել Բէհայի հետևորդներ:

Բէհայի մահւանից յետո, նրա աշակերտները ոտաբորիկ, կիսամերկ, աղքատ մասն ոչ միայն Արևելքի ամէն մի անկիւնը և հազարաւոր հետևորդներ դուրս քաշեցին մոլեռանդ իսլամի դաւակներից, այլ մինչև անգամ անցան Միջերկրականը և Ադրլանդեան Ովկիանոսը, քաղաքակրթւած քրիստոնէականերից էլ հազարաւոր հետևորդների գրաւեցին, նրանցից կորզած սղորմութիւններով՝ ոչ միայն պաշտպանում են իրանց գոյութիւնը, Ամերիկայում տաճարներ էին կանգնում, այլ յաւելւածներով աշխատում էին Արևմտեան յուսաւորութիւնը տանել իրենց ծննդավայրը՝ Արևելք, քաղաքակրթել մառախուղի մէջ խարխարողներին: Կաթոլիկ և բողոքական միսիոնէրները իրենց ահաւոր գանձերով և անթիւ գիանական քարոզիչներով վերջին XIX դարի շրջանում իսլամի հետևորդներից և ոչ իսկ մի հազար մարդ կարողացել են քրիստոնէութեան գրաւել, այն ինչ Բէհականները վերջին 10-12 տարւան ընթացքում միայն Միացեալ-Նահանգներում տասնեակ հազար, գուցէ աւելի հետևորդներ են գրաւել, որոնք օրից օր աճում են: Եթէ Աղէմի և Աքրէրի վէճերը չլինէր և ճշտութեամբ հետևէին Բէհայի սիրո և խաղաղութեան քարոզներին, գուցէ այսօր 30-40 հետևորդներ էլ ունենային:

Հետևարար, ըստ մեր հաւաքած տեղեկութիւնների, այսօր աշխարհի շուրջը Բէհայի քարոզութիւններին հետևորդների թիւը

50-55 հազարից չի անցնում, այնինչ քսան տարի առաջ նրանք միայն Պարսկաստանում երկու հարիւր հազարից աւելի հետևորդներ ունէին:

66 Ներկայիս բարիները բաժանւած են երեք հերձուածի:

Ա. Նրանք, որոնք իրենց իսկական Բաբի են համարում, չեն դաւանում Բէհայի վարդապետութիւնը, որոնց հակառակորդները էզէլի են կանչում, Բէհայի փոքր եղբօր՝ Եահեա-Սուփ-էզէլի անունով, քանի որ սրանք հետեցին էզէլին և սպասումն են Բաբի խոստացած յայտնութեանը: Սրանց թիւը փոքր է, չեն տարածւած և Կիպրոսում. երկու տարի առաջ էզէլի մահից յետո, նրան յաջորդեց և համայնքին առաջնորդում է Չէյիս—հազին, որ ապրում է Գոլլաթարագում, Խոփահանի նահանգում: էզէլիները թիւը 2-3 հազար հոգուց չի անցնում:

Բ. Բէհայի վարդապետութեամբ բաւականացող, Ազէմին Բէհայի յայտնութեան յարատւութիւնը շնորհակալ դասը, որոնց հակառակորդները Աքքէրի է կանչում, նոյնպէս շատ չնչին մասն է կազմում Բաբիների համայնքի: Թէև սրանք իրենց մտաւոր զարգացումով աշխարհահայկացրով շատ ուժեղ են մնացել երկու դասից, որոնց ամէն մի քայլափոխի առաջ սրանք Բէհայի գրածներով ուղեփակ են դնում, կաշկանդում, բայց երկու-երեք հազար հետևողների թիւը չի կարող որոշոյժ կազմել և վարդապետութեան հետևորդները բազմացնել: Սրանք ցրւած են ամէն տեղ, միայն հազարից աւելի հետևորդներ ունին Միացեալ-Նահանգներում:

Գ. Ամէնից բազմաթիւ և ուժեղ տարրը կազմում են Բէհականների մնացորդ դասը, որոնց թիւը հասնում է յիսուն հազարի: Չափերը այս թիւը մեծացնում են, հասցնում են միլիոնների, բայց այդ բոլորը լաւատեսութեան և միամտութեան հետևանք է: Իրանը՝ Ազէմի հետևորդները ամէն տեղ խօ-

սելիս տառնեակ և հարիւրաւոր հազարներով են ցոյց տալիս իրենց հետևորդներին Իրանի զանազան կողմերը, բայց մեր կօթը տարւան քննութիւնը, թղթակցութիւնները չարդարացրին լաւատեսների և ողևորողների յոյսը: Այս միամիտ ամբողջ, որին հակառակորդները Ազէմի են անւանում, ապացուցեց թէ՛ ճշմարիտ որ իրենք Իրանի հարազատ ծնունդ են կազմում, արի-ա՛նան սերունդ և առա՛նց մարդացեալ Աստածների չեն կարող ապրել, չեն կարող կառավարել: Նրանց միշտ պիտի կառավարէ Գերազանցագոյնից սիրւած, ծնւած, ներշնչւած և յարարեցակից մի դիւցազն, մի Աստածորդի... Քանի որ Պարսկաստանին տիրում է թանձր խաւարը, քանի որ նրա և սչ մի անկիւնում չէ բացւած որեւէ լոյսի տաճար, քանի որ մանուկների կրթութիւնը «Ախունդները» ձեռքին է, որոնք առասպելներով են սրանց դաստիարակում, քանի որ պետութիւնը և սչ մի կանոնաւոր ուսումնարան չէ հիմնած երկրում, «Բարերի» և «Բէհաների» քաբողները չի կարող ըմբռնել ժողովուրդը և Ազէմի նման շատ Աստածամարդեր նրստած սարկացած ժողովուրդի վզին, նրան կվարեն դէպի առասպելական աշխարհ, գէպի մարդապաշտութիւն....

**ԿԱԼԻԱԾԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԿԱԼԻԱԾԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԸ
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ**

Արսւսայած ԳԵՂՈՒՆԻՑ

ԿԱԼԻԱԾԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱԼԻԱԾԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ

1. Պարսկաստանում զրական և ընդհանրական օրէնքների բացակայութեան պատճառով շատ դժուար է կալածատիրական ձևերը, կալածական հարկերը որոշ օրէնքի-կարգի վերածել և ամփոփ գաղափար տալ: Մանաւանդ Ատրպատականում այնքան բազմազան ազգեր, ցեղեր և իրարից տարբեր ժողովուրդներ են բնակուում, որ աւելի դժուարանում է խնդրի լուսարանութիւնը. Ըմեն ցեղ ամէն «Էլ» սչ միայն իւր տոհմական որոշ սովորութիւնները դարերով պահպանել է, այլ մինչև անգամ զանազան ժամանակներում երեւցած բռնաւորների կամայականութիւններն էլ կեղեքումներն էլ մի մի սովորութիւն դարձած փաթաթել են երկրամշակի վզով, որը եղի հետ արօրին լծւած անտրտունջ քաշում է այդ բւուր, որպէս երկնից սահմանւած մի պատուհաս: Առանց տատանելու կարելի է ասել, որ սչ միայն ամեն գաւառ, դաշտավայր, հովիտ, ձոր և լեռնալանջ տարբեր կարգեր և տարբեր հարկեր ունի այլ ամեն մի կալածատէր, նոյն իսկ ամեն մի գիւղ յատուկ իւր հարկային սովորութիւններն ունի (ազաթ) և գանազանւում են իրարից: Կալածատիրութեան և հարկերի ծագման և զարգացման պատմութիւնը սոյն ուսումնասիրութեան ծրագրից թէ և բոլորովին դուրս է, բայց պարտաւորւած ենք, առաջադրւած խնդիրը պարզելու նպատակով կար-

ճանօտ ծանօթութիւններ տալ:

2. Թէ և պետական գրական օրէնք, օրինագիրք, կամ հրովարտակաների ժողովածու չկա, բայց Պարսկաստանում կալուածական բոլոր խնդիրները ենթարկուած են սիրապետող շէքի օրէնքներին—Ղուրանին: Իրանի ամբողջ ցամաքը, գետերն ու ծովերը պատկանում են Չահնշահին, որի բազկին Ալլահը այնքան զօրութիւն է աւել, որ ախրել է երկրին և իշխում է հաւատացեալներին: Պարսկաստանի ընդարձակ երկրի բոլոր մշակած, անմշակ, շէն ու աւերակ, բերրի թէ անապատ հողերը ամբողջութեամբ Չահնշահի իրաւասութեան է յանձնուած: Բայց Չահնշահը միայն երկրի վերին տէրն ու տեսուչն է, կամ իսկապէս «աւանդապահի սպարապետն է», այնպէս որ, երկրի արտադրութիւնը նրան յանձնուած համայնքին է պատկանում և հատոյթը պիտի գործադրել ամբողջ ազգաբնակչութեան բարօրութեան: Երկիրը—Իրանը ամբողջութեամբ թէ և յանձնուած է—աւանդուած է այդ միակեան, բայց իսկապէս պատկանում է Իսլամ-Չիա կրօնական համայնքին: Ղուրանի արամադրութեան համաձայն Իրանի—Ատրպատականի մէջ չկա և ոչ մի թիւ մասնաւոր սեփականութիւն (propriété) Գեօիւն, այլ ամբողջ տարածութիւնը պետական—համայնական է: Թէ և ներկա շիա կղերը Կաջարներին ուզուրպատօր է համարում, նրանց իշխանութիւնը—բանակալութիւն, քանի որ Քեարբայա նստող շիաների ամենանշանաւոր միւշախօյները Կաջարների իշխանութիւնը ապօրինի են համարում, բայց Կաջարները, որպէս յաջորդ Սուլթան-Աբաղա խանի և Սէֆէվի շահերի, իրենց տէր են համարում նախորդ զինատանիների ունեցած բոլոր իրաւունքներին: Կաջարները իրենց հրատարակում են ինչպէս պարսկական Չահնշահ, նոյնպէս Իսլամական Չիա—կրօնի

պետ ու պաշտպան, շիաների իմամների դուլ (ծառա), աներեւոյթ իմամի սպարապետ, և տէր շիա—իսլամական պետութեան գոյքին:

3. Կղերը—շիա միւշախօյները երկիրը անիշխանութեան մասնուած են համարում և ժողովրդին վարդապետում են, քարոզում, սպասել այն Մէհդի—կորուած իմամին, որը յայտնուելու է և աշխարհին տիրելով՝ ազատելու է շիաներին այս բռնակալութիւնից: Իսկ մինչև Մէհդիի երեւիլը՝ միւշախօյները իրենց անձնաւորութիւնները համարում և հրատարակում են «բնակարան Մէհդիի հօգու» և ձգտում են տիրել երկրին (իրենց վիճակներին), իշխել և զատել ազգաբնակչութեան բոլոր գործերը: Տիրող Կաջարների իշխանութեան և շիա կղերի մէջ մի խուլ կտիւ կա, այնպէս որ, երկուսը մրցում են իրար գէմ, բայց ոչ մի կողմը չի յանդգնում յայտնապէս հրատարակ դուրս գալ: Ատրպատականի տմէն մի անկիւնում կղերը հրապարակով, թէ ծածկապէս քարոզում է Կաջարների գէմ, կառավարութիւնը խուլ է ձևանում և չի ուզում լսել նրանց բարբանջանքը, կամ գրգռել: Կառավարչական բոլոր ծառայողները թէ և ատում են կղերին, բայց պարտաւորուած են ամէն տեղ բարձր բազմոցը նրանց առաջարկել:

4. Իսլամական վարդապետութեամբ, երկրում հողային մասնաւոր սեփականութիւն չի կարող գոյութիւն ունենալ, բայց պետութեան ծայրագոյն իշխանապետը—աւանդապահը իրաւունք ունի երկրի զանազան մասերը մասնաւոր անձերի յանձնել մշակելու, ուսուցելու, շէնացնելու, բարեկարգելու և այդ շնորհից օգուելու պայմանով: Այո շնորհը ստացողի համար սեփականութիւն չի կազմում, այլ մի տեսակ կապալ է, որով շնորհաւուն պարտաւորում է կառավարել իրեն յանձնուած կարածքը, բարեկարգել և արդիւնքից մի տասնե-

որդը իսկական հողի տիրոջ՝ պետութեան յանձնել ամէն տարի և մի տասներորդ էլ իւր աշխատութեան վարձ, դրած ծախսերին շահ—տոկոսիք ստանալ, թողնելով մնացորդ ^{8/10} երկրամշակին: Նախորդ դարերում, երբ ներկա սիստէմով ազմինիստրացիա գոյութիւն չունէր, կալւածատէր խաները կառավարութեան ամենաստորին պաշտօնականներն էին, որոնք կառավարում էին գլխական համայնքը, սրանց գործերը կարգադրում, դատերը վարում և պետական հարկերը հաւաքելով յանձնում էին նահանգապետներին (հաքիմներին): Հին կարգերի համաձայն, եթէ մի կալւածք ամայանա, անմարդաբնակ դառնա, կալւածքը վերադարձում է Չահնշահին՝ իսկական տիրոջը և ամայի հողերը մասնաւոր տէր չունին: Չատ վաղ ժամանակներից շահերի շնորհներով զանազան վարչական խան—խաւաներ լւրացրել են երկրի՝ Ատրպատական աշխարհի բոլոր գիւղերը և կառավարել են որպէս մըշտնջնաւոր և ժառանգական կապալաուու պաշտօնականներ այդ կալւածների, որոնց իրաւունքները սահմանափակած են եղել վերոգրեալ և յետագա պայմաններով:

5. Նախորդ դարերում գաւառների տիրող խաների ժառանգները կալւածները բաժանելով իրար մէջ, առաջագրել են ներկա գիւղատէր կալւածատիրութիւնը: Չէրիական կարգերի համաձայն կալւածները ժառանգների մէջ այնքան է բաժան բաժան դառել, որ այսօր մի գերդաստանի անգամները ժառանգել են որեւէ գիւղի մի քաւորդը, վեցերորդը, տասներորդը կամ քաւասներորդը, որոնցից առաջացել է «խրդամալիքութիւնը» (մանր—կալւածատիրութիւն): Նոյնպէս Իբանի երկրում նախընթաց դարերում տիրած շփութութիւնների և անիշխանութիւնների շրջանում զանազան բռնակալներ, աւագակներ, սրի և գնդակի ճարդիկ շարժողներ յափշ-

տակել են այլևայլ գիւղեր, գաւառներ, տիրել և իրենց ժառանգներին—յաջորդներին մշտնջնաւոր ապահովութիւն թողել ահաւոր գիւղեր: Ժամանցի (давность) սովորութիւնով տիրելու (թէստարուֆ—владѣніе) օրէնքով մինչև օրս պահպանել են այդպիսի բռնակալների ժառանգները այդ յափշտակած կալւածները և մինչև անգամ կառավարիչների թուլութիւնից, իշխանականների վէճերից օգուելով՝ ձեռք են բերել օրինական հաստատութիւններ, իվնաս նախնի ատէրի, որոնք կամ իսպառ ջնջւել են, կամ ընկճւել և հողագործի մասն են բռնել: Այսպիսով ամէն մի կալւած—Իրանում, Ատրպատականում, բացի իսկական տիրոջից՝ Չահնշահից—որպէս պետութեան ներկայացուցչից, ունի երկրորդական տէր, գիւղի կառավարիչը, գիւղի կապալի տէրը, որ իսկապէս de facto տիրում է և օգուում է կալւածից: Այսօր Ատրպատականում—Իրանում ամէն մի գիւղատէր կառավարում է, դատում է գլխական ժողովրդին, պաշտպանում է նրան կարեւոր դէպքում: Այս կապալի տէրերը կառավարութեան թուլութեամբ, կղերի օժանդակութեամբ այսօր կատարեալ և բացարձակ տէր (մալիք) են դարձել. ժամանակին իրենց կառավարութեան յանձնած կալւածներին և գիւղական համայնքը իրենց առաջը (հօտ):

6. Բացի այս կրկնակի տէրերից, Ատրպատականի ամէն մի գիւղն ունի և մի երրորդ տէր, որն իսկապէս երկրի, սահմանի, հանդի, արօտի, դաշտի, հովտի, ձորերի ու լեռների սեփականատէրն է, որն իւր քրտնքով զարդարում է սև հողի երեսը, իւր անխոնջ աշխատանքով անհուն բարիներով լցնում է սև հողի երեսը, իւր անխոնջ աշխատանքով անհուն բարիներով լցնում է կապալատիրոջ և խաւանի շտեմարանները և որն իրեն կեղեքողներին կարկանդակ է մատա-

կարարում, թաւիշ հագցնում, իսկ իւր մերկ ու բարիկ մաս-
 դաշներին գարի հացով էլ չի կարողանում սնուցանել—դա գիւ-
 դական համայնքն է: Մէհմէդ-Չահի Ռուսաց հետ կապած
 գաշնազրի Մ յօդաւածի ծանօթութեան մէջ ասւած է.—թէ
 Իրանի կալաւածներին տիրելու (владѣнія) երեք կողմեր իրա-
 ւունք ունին.—ա. Պետութիւնը, բ. Կապալատէրը և գ. համայն-
 քը: Կապալատէրը առանց պետութեան ու գիւղական հա-
 մայնքի հաճութեան չի կարող կալաւածքը փոխանցել մի
 ուրիշի:—Գրական օրէնքի բացակայութեան, պետութեան
 վարչութեան թուլութեան, կալաւածատէրների անկօնաբօլ
 իշխանութեան շնորհիւ, թէև գիւղական համայնքի իրաւունք-
 ները կալաւածների վրա ներկայումս գրեթէ բոլորովին ոչնչա-
 ցած է, բայց ուժեղ շինականները չէրիաթի և խաւաններին
 հասցրած կաշառների շնորհիւ, երբեմն կարողանում են իրենց
 իրաւունքները պաշտպանել թոյլ կալաւածատէրների դէմ:
 Այսպիսով ամէն մի կալաւածք—գիւղ, բացի վերսգրեալ երկու
 տէրերը, ունի մի կըրտրգ աէր, թէև աննշան և կաշկանդւած
 իրաւունքներով—Գիւղական համայնքը:

7. Կալաւածների վրա պետութեան իշխանութիւնը, շնոր-
 հիւ օրէնքների բացակայութեան, տիրող անօրոշականութեան,
 պետական պաշտօնականների անասելի ազիտութեան ու շա-
 համոլութեան, մանաւանդ կապալատէր—կալաւածատէրների
 խորամանկութեան, գրեթէ չէզոքացած է: Ոչ միայն գիւղա-
 կան գործերի, ժողովրդական վէճերի դատավարութիւնը,
 պետական հարկի ու տուրքի գանձումը իրենց ձեռքն են ա-
 ւել կալաւածատէրները, այլ մինչև անգամ գիւղերի սահման-
 ներում կատարւած քրէական գործերը սրանք են վերջաց-
 նում ու խաղաղացնում: Կալաւածատէրները պետութեան
 հասանելի հարկը մալիէի (Ֆինանսական) պաշտօնակալին

ժամանակին, կամ աւելի վաղ վճարելով, շեն թողնում որ գը-
 բանք յարարներութեան մէջ մանեն իրենց սայաթի հետ:
 Քրէական գործերի դէպքերում կալաւածատէրը պաշտպան է
 հանդիսանում իւր գիւղացիներին, պետական պաշտօնական-
 ների հետ գործերը հարթում, տուգանքներն ու փէշքաշները
 վճարում և այս ծախսերը բարդում է գիւղական հարկի վրա:
 յայտնի բան է փոզի տակօտիքը և իւր աշխատութեան վարձը
 առատօրէն վրա գալով: Կալաւածատէրները պարբերաբար կր-
 ճատակով—կաշկանդելով գիւղական համայնքի իրաւունքները,
 չէղբայնելով պետական ծառայողների գերիշխանութիւնը,
 ընդարձակել ու ամրապնդել են իրենց իշխանութիւնը կալ-
 ւածների վրա, այնպէս որ, կարելի է առանց չափազանցելու
 ասել, թէ ներկայիս գրանք բացարձակապէս, անսահման իրա-
 ւունքներով իշխում են Ասրպատականի կալաւածներին և շի-
 նական ազգարնակութեան:

8. Թէև Ասրպատականի կալաւածները բառի ընդար-
 ձակ մտքով, մինչև օրս բացարձակ սեփականութիւն
 (propriété) չեն կազմում, թէև այդ կալաւածների կապալա-
 գրերն ունեցողները գրեթէ պարսկական նախկին սղմինխա-
 բացիայի լրացուցիչ մասն են կազմել ժառանգաբար, կամ
 փոխանցաբար, բայց դրանցից իւրաքանչիւրը ունեցել է և ու-
 նի իրաւունք, այդ կալաւածներից արտօնութիւնը—կառավա-
 րելու պաշտօնը, ծախելու, փոխանցելու, գրաւի դնելու և
 շնորհելու այնպէս, սրպէս իւր սեփական շարժական ինչքը:
 Կալաւածները սրբան որ պետական ու համայնական է հա-
 մարւում չէրիաթի համաձայն, նոյնքան էլ կալաւածատէրի
 իշխելու և օգտւելու իրաւունքը անբռնաբարելի է նոյն օրէն-
 քով: Մանաւանդ կապալատէրը ոչ միայն ժառանգաբար, կամ
 փոխանցաբար երկար դարերով տիրել են իրենց վերապես-

չութեան յանձնեաժ զիւղերին, ոչ միայն իրենց ջանքը շնն ինայել կալածքը բարւոքելու, այլ շատ անգամ զբամազութի էլ են զրել երկիրը սոսկելու, մշակելու, շէնացնելու և անտաններ պցելու համար: Այս պարագաները այնպէս ամրապնդել են կապալատէրների կալածների վրա ունեցած իրաւունքները, որ հողի վրա պետութեան և համայնքի սնեցած իրաւունքները ակզի են աւել և նախադատել կալածատիրական իշխանութիւնը:

9. Վաղ ժամանակներից մինչև անցեալ XIX դարի առաջին կէսը Եւրոպատականի կալածները գրեթէ ամբողջապէս գտնուում էր խան-խաւանի—ազնեականութեան ձեռքում, որը կազմում է պետութեան վարչական մարմինը: Բայց երբէք արգելած չէ եղել ժողովրդին, կղերին էլ կալածներ ձեռք բերելը, քանի որ Ղուրանը դասակարգ չի ընդունում և ամբոխից խաւանի դասն անցնելը շատ սովորական երեւոյթ է եղել: Եթէ վաճառականը, կամ կղերը աչք չէ անկել կալածատիրութեան, պատճառը երկրին տիրող անվերջ խրոստութիւններն են եղել: Թէև Իրանը մի Չահնշահ է ունեցել, բայց երկրի ամէն մի նահանգում, գաւառում, քաղաքում, նոյն խոկ գիւղում անպակաս են եղել ինքնակոչ բաւակալ շահերը: Այս բանասերների անընդհատ իրար դէմ մղած կրօնիներից, յափշտակութիւններից աւարաւութիւններից ոչ որ չէ յանգզնել զբամազութիւնը կալածքի վերածել և ընտով սպրելու ըրսկ անելու: Բայց երբ վերջին դարում շահնշահերը մանաւանդ Նասրէզզին շահը վերջ աւին այդ անգուսով շահերին, կոստրեցին և ընկճեցին «ղէրէրէլի»—ներին և երկրի վարչութիւնը (administration) պցեցին իրենց գերիշխանութեան տակ, խողազութիւն և ընչից ապահովութիւն արիւնց, այդ ժամանակից սկսեալ կղերը, վաճառականները կամայ

կամայ գնեցին և սեփականացրին խաւաններից շատերի կալածները: Այս խողազութեան հետեւեց անտեսական զարգացումը, բամբակի, բրդի, մրգեղէնի և գործւածների արտահանութիւնը բարձրացրին կալածների նշանակութիւնը: Ամբարներում փթող հացահատիկների արտերը՝ այգևատանների և պարտէզների փոխարկեցան, սրանց բերքի փութարէն երկրում ներմուծւած զրամը բարձրացնելով մթերքի գինը, բանուրի օրականը, բարձրացրեց նոյնպէս կալածների արժէքը: Վաճառականները և կղերը ուշերը կենդրոնացրին կալածների վրա և այսօր Եւրոպատականի գիւղերի կէսից շատը խաւանի ձեռքից կղերի ու վաճառականների ձեռքն է անցել:

10. Ներկայումս Եւրոպատականի կալածների նշանաւոր մասն արդէն անցել է յայտնի կղերի ձեռքը և սէիզներին: Հարևարտը գիւղ ունեցող միւշտէիզները սովաւաթիւ շնն Մեծամեծ կալածատէր շահազաները, խաւանները ու սարբաֆները օրից օր ձգտում են ընդարձակել իրենց միւշքերը: Մի, կէս, քառսրդ և վեցերսրդ բաժին գիւղատէրները հեղհեաէ կորցնում են իրենց կալածները: Փորբամաս (խրղոմալիք) սեփականութիւններն էլ ուղղակի և անուղղակի միջոցներով անցնում են մեծ կալածատէրների ձեռքը: Փորբ կալածները կլանում են ագահ կղերը և նենգամիտ վաճառականները: Տկար, թոյլ կալածատէրները, փոքր կապիտալի տէրերը, գորեղ կղերի մեծամեծ խաւանների հետ կապ չունեցող հովանաւորից զրկւածները՝ շնն կարողանում կալած պահպանել և աւամա—պարտաւորւած են ծախելու:

11. Ներկայումս էլ Պարսկաստանին, բառի բուն նշանակութեամբ, իշխում է գորեղը: Ոյժի առաջ խոնարհում են բոլորը: Ոյժ են կազմում օտար պետութեան հպատակները.

որանց հովանաւորում են գետպանատները, պետական բարձր աստիճանաւորները, դրամատէրները, և մանաւանդ կղերը: Գերազանցութիւնը կղերի կողմն է, որոնք շէրիաթի սպասաւորներն և բացառողներն են համարուում: Թէ պետական պաշտօնակները և թէ կապիտալիստները ընկնում, կործանուում են. բայց կղերը անդրդուելի են և երբէք մտադիր չեն կամովին զիջանելու: Եւ կղերն էլ ժառանգական են— մեծ միւշտէրները որդիքը յաջորդում են ծնողներին: Կալւածական խնդիրներում ոչ միայն բարձրաստիճան ծառայողները, այլ մինչև անգամ շահերը միւշտէրները վճարին կարօտ են: Նշանաւոր վեղիրները, իրենց սեփական կալւածների ապահովութեան և պաշտօնանուծեան համար, ստրկանում են կղերի առջ և ամէն մէկը, սրանցից հովանաւորութիւն ակնկալելով, պարտաւորւած է կղերի քմաճոյքներին միշտ բաւարարութիւն տալ: Արդարութիւնը և իրաւունքը միշտ գորեղին է պատկանում: Ամենաիրաւ թոյլի կայքերը, ամենախայտառակ պատճառաբանութիւններով յափշտակում են գորեղները: Մինչև անգամ գիւղական ժողովուրդը չի ցանկանում ամենաբարեխիղճ, բայց թոյլ կալւածատիրոջ հողի վրա բնակել: Զօրեղ կալւածատիրոջ ամենաբարդ հարկերը տանելի է երկրամշակի համար, քանի որ վերջինիս մօտ մնացած ընչքի ապահովութիւնը ոչ ոք չի յանգզնել խանգարել: Արտաքին պետական ծառայողների օտնձգութիւններից, արտասօվոր և անորոշ հարկերից գիւղացուն պաշտպանելու անկարող կալւածատիրոջ գիւղերը շատ շուտ ամայանում են: Յաճախ գիւղացին ինքը դանազան ինտրիգներ է սարքում, ընդդիմանում է թոյլ կալւածատիրոջ և ստիպում կալւածքը գորեղին յանձնելու— ծախելու: Հարուստները, մանաւանդ կրկերը, անընդհատ ըրրըրքելով գիւղացիների նախանձոտու-

թիւնը և կալւածատէր ժառանգների վճեքը, ստիպում են կալւածքը աճուրդ հանելու: Այն ախար ժառանգորդները, կամ մասնաւէրները, երբ չեն կարողանում իրենց իրաւունքները ձեռք բերել, տանում շնչին գնով ծախում են իրենց մասերը գորաւոր կղերին, գէթ իրենց հակառակորդներից վրէժ լուծելու համար:

12. Զօրեղ կալւածատիրոջ գիւղերը ոչ միայն ապահովւած է դրացիների օտնձգութիւններից, այլ մինչև անգամ ոչ մի կառավարչական պաշտօնակալ չի յանգզնել նրանց գիւղերը գործակալ ուղարկել որեէ հարկային, քաղաքացիական, քրէական, կամ դատաստանական գործով: Ստորին ծառայողները գանակածելու երկիւղից՝ երբէք չեն զիջանել լրեսել իրենց մեծամեծների հրամանները և որեէ միւշտէրի կամ սօլլայի գիւղ մտնել: Ստորին պաշտօնեաները և սրանց ծառաները զօրեղ կալւածատիրոջ գիւղերում պատահած քրէական գործերը աշխատում են միշտ բարդել դրացի ամենաթոյլ կալւածատիրոջ ժողովուրդի վրա, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան կողոպուտներ ձեռք բերել: Պարսիկ պաշտանները անդադար գործ են որոնում, գանգաւներ յօրինում, որպէսզի գործակալ պաշտօնեա ուղարկեն այս ու այն կողմը մի բան շահելու նպատակով: Պարսիկ գործակալի գիւղերում կատարած սխրագործութիւնները, ժողովուրդին հասցրած վնասները անհաւատալի են: Տասը թումանի մի գանգաւի առթիւ, դատաստանական հրաւէր տանող գործակալը երեք շորս ձիաւորով մի շաբաթ, մի ամիս նստում է պատասխանատուի տունը, ուտում, խմում, ջարդում, վշրում և վերջը հարիւր յիսուն թուման իրենց աշխատութեան վարձ է պահանջում:

13. Կառավարչական միջին և ստորին պաշտօնական-

ները: որ միշտ արանջում են մեծ և զօրեղ կալւածատէր-
 ների ընթացքի մասին, մանաւանդ կղերից, որ կաշկանդել են
 իրենց եկամուտի աղբիւրները, այդ պաշտօնականները իրենց
 անիւաւ և կեղեքիչ վարմունքով թոյլերին և նրանց կալւած-
 ները սանատակ են տալիս, որով նպաստում են մանր կալ-
 ւածատիրութեան իսպառ ընկճելու և կործանելու: Այս
 անհետատես պաշտօնականները, երբէք չեն մտածում, չեն
 զգում, որ իրենց կործանիչ ընթացքով թէ իրենց և թէ իր
 ենց յաջորդների հնոցն են մարում, եկամուտի, շահի աղ-
 բիւրները ցամաքեցնում: Ներկայի հոսանքը եթէ անարգել
 իր ընթացքը շարունակէ, կասկած չկա, որ 20—30 տարուց
 յետո, Ատրպատականում ոչ մի մանր կալւածատէր չի մնալ:
 Այս շարիքի առաջն առնելը ոչ միայն չի մտածում մանր
 պաշտօնականութիւնը, այլ նշահաւոր պետական կառավար-
 շապետների և մինիստրների մտքովն անգամ չի անցնում պե-
 տութեան այս կործանիչ պարագան: Ինչպէս կապիտալիս-
 տական երկրներում անխուսափելի կերպով թոյլերին կու են
 տալիս զօրեղները և կապիտալները կենդրոնանում են մի
 քանի ձեռքերի մէջ, այդպէս ճակատագրւած է երևում Ատր-
 պատականի վախճանը, շուտով 5—10 զօրաւոր ճանկեր կը
 գրաւեն Ատրպատականի ամբողջ տարածութիւնը: Մանաւանդ
 որ բոլոր բարձրատիճան ծառայողների ձգտումը, նշանա-
 րանը, ընդհանրապէս Իրանում, մասնաւորապէս Ատրպատա-
 կանում, առանց բացառութեան, մեծ կալւածատիրութիւնն է:
 Բարձրատիճան ծառայողները իրենց ձգտումով արդարաց-
 նում են կղերի և վաճառականների ընթացքը և խուճապում
 մանր կալւածատիրութեանը իսպառ անհետացնելու: Այս
 պարագան այնքան բացայայտ ընթացք ունի, որ փոքր կալ-
 ւածատէրները անհամբեր հառաչելով սպասում են իրենց

կալւածների յափշտակողների յայտնելուն:

14. Դրական օրէնքի բացակայութեան պատճառով, Իրա-
 նում անհատի իրաւունքը սշնշով չէ տպահաստատ, թէ պե-
 տութեան և թէ կղերի կողմից: Մանաւանդ այս երկու մարմ-
 նի իրար դէմ բռնած ներհակ ընթացքի պատճառով՝ աւելի
 մեծ անորոշականութիւ է աիրում, են իւրաքանչիւրը իւր
 իրաւունքը—աւելի լաւ է սոսկ իւր ոյժը՝ գերիշխանացնելու
 համար, անինա սմէն սրբութիւն սանատակ է տալիս: Առ-
 անց սրեւէ քննութեան, առանց սրեւէ որոշման, մի պաշտօ-
 նակալի բմահաճոյքին, մի ակնթարթի նշանով, կարող է դոհ
 գնալ ինչպէս մի վաճառական կապիտալիստ, կալւածատէր,
 գրապէտ, նոյնպէս և ամէն մի բարձրատիճան պաշտօնեա:
 Չսրս հինգ տարի առաջ հռչակաւոր Սաղրաղամի անմեղ
 արսորելիը զըսպատիչների նենգութեան մի փոքրիկ նմոյշ է:
 Այսպիսի գէպերը սկզբներում աւելի յաճախ և աւելի խիստ
 կերպով էր կատարում: Թէև այժմ նազել է, բայց և այն-
 պէս Ամիր—Թումաներին (Генераль Леитинантъ) ֆալսիկի
 կապելը և կապիտալիստներին զնդաններում փոսցնելը, առանց
 սրեւէ օրինական վճաի, հողազէպ չէ: Կառավարչական պաշ-
 տօնակալները վախենում են միայն իւլէմաներից—միւլէիզնե-
 րից, որոնց հետ խիստ զգոյշ և ակնածութեամբ են վարում:
 Կղերը—միւլէիզները չեն հպատակում կառավարչապետ-
 ներին: Յաճախ կղերը բացարձակապէս քարոզում են, գրգը-
 ում են ժողովուրդին և խստութիւններ բարձրացնելով գլո-
 րում են գաւառապետներին, նահանգապետներին և երբեմն
 նոյն իսկ կառավարչապետներին, և կառավարութիւնը այնքան
 քաշում է կղերից, որ սախաւած է զիջանելու: Ոչ մի բար-
 ձրատիճան պաշտօնակալ չի յանդգնիլ կղերի վճաի գէմ
 գործ պաշտպանել և կղերից հովանաւորւածներին հալածել:

Կղերը՝ ազատ պետութիւն ունի պետութեան մէջ: Մի բողոքով կամ ամբաստանողի ազերսի համաձայն միւշակի գրանարգել ուղարկում է իւր սպասուոր «սէրգնիսին» ամբաստանաւածին քաշելու, բերելու, ծեծելու և մինչև անգամ արգելելու կամ սպանելու: Կղերը իրենց վճռով քանդում են, կործանում են, խլում այս եւ այն անհատի ձեռքից ասուր, խանութը, կայքը, կալաւածքը և դանդաղաւորին յանձնում: Կղերի, յանուն շէրիաթի աւած վճարին, անպայման խանարհւում են վարչական բոլոր պաշտօնակալները: Այս պատճառով Եարպատականում ամենամեծ կապիտալիստ—կալաւածատէրը, և ամենազլխուոր պաշտօնականն անգամ, իւր զլխի և գոյքի ապահովութեան համար, հովանաւորութիւն է փնտռում կղերի սպիտակ արահ տակ: Աւելի նպաստաւոր է կղերի, քան թէ կառավարչական հովանաւորութիւնը, թէև խոհեմ մարդիկ երկուսն էլ փայփայում են:

15. Կղերը և զօրեղ կալաւածատէրները ոչ միայն պաշտօնականների անկոշ այցերից, անորոշ հարկերից, փէշքեաշներից, քրէական պատահական տուգանքներից, դատական պահանջներից ազատում են իրենց սայաթին, ոչ միայն մասնակի յարձակումներից, աւարտութիւններից, բարձր պաշտօնականների ջակերից, կարաւաններից և հօտերից ուղղակի պաշտպանում են և ապահովում իրենց գի:ղերի սահմանները, այլ մինչև անգամ կառավարչական ազէտ, ապիկար և գոռի ետեից բնկած պաշտօնականներից հետդհեաէ խլում են պետութեան իրենց կալաւածների վրա ունեցած իրաւունքները: Կենդանական վարչութիւնը ամէն մի գիւղի ստանալիք պետական արդիւնաբերական և զբամական հարկի դանձումը յանձնում է նահանգապետներին: Յաճախ դանազան պաշտօնեաներին, կամ ծառայողներին իրենց սոճկի կամ թոշակի

փոխարէն, շահի յատուկ հրովարտակով արւում է այս ու այն գիւղի պետական հարկը, սրպէսդի թոշակաւուն մշարնջենաւորապէս—ժառանգարար օգուտի այդ եկամուտի աղբիւրից: Թոշակաւուն էլ գործ չունի դիմելու կառավարութեան, նա էլ դառնում է մի անսակ տէր գիւղի վրա, որն համարւում է իւր Թուլուլը: Զօրեղ կալաւածատէրը ամէն միջոցի գիմում է և նահանգապետի, կամ Թուլուլի տիրոջ հետ իւր գիւղից վճարելիք հարկի հաշիւը մաքրում: Եթէ ցարենի խալաւորը 25 թուման էլ արժենա, զօրեղ կալաւածատէրը նախ ինարիդների գիմելով խալաւորը 4—5 թուման փողով վճարում է և ստացականները ստանում համաձայն պետական հարկային դրքերի քանակին: Տկար կալաւածատէրը ոչ միայն բերքով է վճարում հարկը, երբ հացահատիկը թանկ է, փողով է վճարում՝ երբ բերքն արժան է, այլ պարտաւորւած է պետական, կամ Թուլուլի տիրոջ պաշտօնեան իւր կալաւածքում հիւրասիրել, նրա սպասաւորին կերակրել, ձիերը դարմանել, նշանակւած հարկը տասին մէկ վրադրով (յաւելւածը լիազօրի—պաշտօնականի վարձն է) նրան յանձնել և ճանապարհել: Յաջող տարին պետութեան, կամ Թուլուլի լիազօրը ստանում է տասնկորդ բուսական բերքը շափելով, իսկ անբերլիութեան ժամանակ պետական արձանագրութիւնների մատեանի քանակով:

16. Ընդհանրապէս աւանց կալաւածատիրոջ հաւանութեան, կառավարութիւնը մշանջենաւոր Թուլուլի չի յատկացնում նրա գիւղի պետական հարկը, բայց այս պարագայից օգուտում են դարձեալ զօրեղ կալաւածատէրները: Կառավարութիւնը չի կարողանում ստիպել կղերին և զօրեղներին, որ իրենց վճարելիքը—կալաւածների հարկը տան այս ու այն

պաշտօնականին, նրա թոշակի հաշիւն: Այն ինչ զօրեղ կալւածատէրնիրը իրենց ցանկացած թոյլ անձնաւորութիւններին յատկացնել են տալիս իրենց վճարելիք հարկը և ճնշում են հարստահարում այդ օրական ապրուստի կարօտ թոշակառուներին: Այն ինչ թոյլ կալւածատէրնիրը հպատակուում են բարձր կառավարութեան հրովարտակներին և յանձնառու են լինում զօրեղ Թույլութիւն տէր պաշտօնականներին յանձնել իրենց կալւածներից վճարելիք հարկը, Թույլութիւն տէրը, կամ կառավարչական հարկահաւաք մի շորքորդ իրաւատէր է դառնում կալւածքի վրա: Եթէ կալւածատէրը ակար է, հովանաւոր շունի, նրա հետ զուգընթաց իրաւունքներ է բանեցնում, առանց պիւզական անտեսական ծախսերին և բնական պատահարների տոյժերին մասնակցելու: Այս պատճառով զօրեղ կալւածատէրնիրը՝ թէ կղերը և թէ պաշտօնակալները՝ ամէն միջոցի դիմում են, որ պետութեան գանձարանից նրանց հասանելի թոշակի փոխարէն իրենց կալւածների պետական հարկերը շահի հրովարտակով իրենց Թույլութիւն վերածեն: Կառավարչապետներն ու բարձր պաշտօնակալները կղերի հետ աջակցած իրար են շնորհում պետական գանձարանին հասանելի կալւածական հարկերը: Տարեկան պետական գանձարանից հաղարաւոր խալարներով ցորեն և թուման թոշակ ստացող կղերն ու պաշտօնակալները ամէն մի քաղաքում բազմութիւ են: Եւ շպէտք է մտածել, որ այդ թոշակաւորները պետական ծառայութեան մէջն են, կամ պետութեան ծառայել են և արժանացել այդ վարձատրութեան: Երբէք, դրանք, կամ դրանց պապերը, կամ պապերի պապերը ինչ որ ծառայութիւնների համար կորզել են այդ շնորհները: Չատերը մինչև անգամ փողով—կաշառքով են գնել և առատութեան մէջ լողալով, նորանոր կալւածներ են գնում, այն ինչ

ներկայիս պետական իսկական արժանաւոր ծառայողներին վարձատրելու հնարաւորութիւն շունի կառավարութեան գանձարանը: Կալւածատէրների միակ երազը ու ձգտումը իրենց կալւածների պետական հարկը իրենց թոշակին Թույլ վերածելն է: Այսպէսով Ատրպատականի կալւածներից մեծագոյն մասը շէգոքացել են պետական պաշտօնակալութեան յարաբերութիւններից:

17. Պետական արդիւնաբերական և դրամական հարկերի մատանները Ատրպատականում կազմել է Նաիր-Սալթանէ Արաս-Միրզա Գահաթաւանգի օրով, սրանից զբիթէ 70 տարի առաջ: Այս եօթանասուն տարւա ընթացքում այդ մատանները թէ և երկու — երեք տեղ, շորս — հինգ անգամ յատուկ կոմիսիաների միջոցով վերաքննել է, փոփոխութիւնները՝ յաւելածների և կրճատումների ենթարկել է, բայց ընդհանրապէս երեք անգամ տասնական տոկոսով է բարդել նախկին մատանների հարկի քանակի վրա: Այդ քննութիւնների ժամանակ զօրեղ կալւածատէրների աւերակ կալւածների եկամուտները կրճատել, դեղձել են, այն ինչ թոյլ կալւածատէրների աւերակների հարկերը անփոփոխ են մնացել, կամ հարկի բարդութեան ենթարկել, շնորհիւ անբարեխիղճ, երկշոտ և կաշառակեր պաշտօնականների: Իսկ զօրեղ կալւածատէրները, կաշառի, վայելած ակնածութիւնների և ուղաւնալիքների շնորհիւ, շեն թողել, որ իրենց շորս, վեց, տասն ու քսան անգամ ճոխացած գիւղերի հարկերը նոյն քանակներով բարդելին: Այն գիւղերը, որոնք 70 տարի առաջ 20-30-50 ընտանիք, բնակիչ են ունեցել, դրանք այժմ հարիւրից մինչև շորս հարիւր ընտանիք են ամփոփում իրենց սահմանի մէջ. բաժան—բաժան լինելով շորս հինգ գիւղերի են վերածուել, այն ինչ պետական հարկը մը-

նայցի է գրեթէ անփոփոխ: Այն կալածները, սրտեղ 40-50 արօր էին ունեցել 70 տարի առաջ, ներկայիս 3-400 շուրթ ունին բայց պետական գրամական հարկը դարձեալ հին շափով են վճարում: Կառավարութիւնը ամէն տարի նահանգապետներէջ հարկի գանձումը պահանջում է ոչ պակաս պետական վերսորեալ մատեաններէ քանակից, իրաւունք տալով պաշտօնակալներին տրդիւնարութիւնը շափել և տառանորդը գանձել իրենց օգտին: Նահանգապետները իրաւունք ունին ազգաբնակչութիւնը, սրանց արօրները և հօտերը համրել և սրա համեմատ գրամական տուրքն ստանալ: Նահանգապետները և սրանց ստորագրեալները պիտի օգտւին—իրենց բարձր պաշտօնակալներէ հասցրած նւէրներէ, ոռճիկ և վարձատրութեան փոխարէն—այս հարկերի յաւելածով, շափով և համրելով արտադրածից: Կղերը, գօրեղ կալածատէրները ընդգիմագրում են նահանգապետներին, կառավարչապետներին և սախում են իրենց ոյժի առաջ խոնարհելու: Վճարում են միայն պետական մատեաններէ արձանագրութիւնների քանակով, կամ առ առաւելն գաղանապէս այդ քանակի վրա 3-6 տոկոս կանխիկ յաւելումով: Այն ինչ գօրեղ կալածատէրների գիւղերը այնպէս են ճոխացել, որ ինքը՝ կալածատէրները պետական տասնորդական մթերքը և գրամական հարկը հնգից մինչև քսան անգամ աւել են վերցնում գիւղականներից: Թոյլ կալածատէրների գիւղերն են մանուկ կառավարչական, կամ Թուլուլի տէրերի գօրծակալները, բերքը կշռում, դաշտի խտտերը շափում, արօրներն ու անասունները համրում կազա վերցնում իրենց բաժր:

18. Զօրեղ կալածատէրները, շէղօքացրել են իրենց կալածները կառավարութեան միջամտութիւնից, ձգտում են խսպառ ազատելու գիւղերը կառավարչական յարաբերու-

թիւններից, նոյնպէս արնում են խուզել սոյաթի (կալածքում բնակւող երկրամշակների) շնչին արածուութիւնները և բոյորովին ստրկացնել գիւղական համայնքը: Աւերթի տրամագրութեան համաձայն սոյաթն ազատ է, նրա կամքը կաշկանդել, բոնարարել չէ կարելի: Ամէն մի երկրամշակ անհատ կամ ընտանիք կարող է բնակած հողը թողնել, գաղթել և կամ պանդխտել: Կալածատէրը երկրամշակին, բացի բուսական և յետագա հարկերը, ոչնչով ծանրաբեռնելու իրաւունք չունի, նրա կեանքի, գոյքի, ընտանիքի անգամների վրա և ոչ մի գերիշխանութիւն: Եթէ կալածատէրն սախպէ իւր սրէէ սոյաթին թողնել իւր կալածքը, հեռանալ, նա պարտաւոր է սալ երկրամշակին նրա «Արեան» (հողի մէջ անկածը, կամ ցանածը): «Ռիշան» գնահատում է ձեռնահատ շինականների և գրացի կալածներում բնակւող գիւղական ծերերի միջոցով: Զօրեղ կալածատէրները այնպիսի ճնշումներ են գործ դնում իրենց սոյաթի վրա, որ գանազան յանցանքների մոռացութեան և տուգանքների գիջումի համար, սախում են թուղթ տալու «Արշայց» ձեռք քաշելու և բաւարարութիւն ստացած լինելու համար: Զօրեղ կալածատիրոջ դէմ ոչ միայն չի յանդգնի սոյաթը պահանջներ բարձրացնելու, այլ կալածատէրների հաճոյակատար պաշտօնակալները, գործակալները, իրենց յերբարած ամբաստանութիւններով, միշտ ըմբոս շինականներից կանխապէս կարեօր ստորագրութիւնները կորզելով, ազատում են իրենց տէրերի» անձեռնմխելի իրաւունքները»: Եթէ կալածատէրը սոյաթին գուրս հանէ գիւղից, վերջինը իրաւունք ունի իւր բնակարանի ծածկոյթը տանել, պատերը կալածատիրոջ թողնելով: Յաճախ գանազան երեւոյթական յանցանքների պատճառով սոյաթը այս իրաւունքից էլ ձեռք քաշելու թուղթ

է տալիս ճարտիկ գործակալներին: Այս պատճառներով ազատ
 առաջութիւն կաշկանդուում է կալուածքին—տանը և «Ռիչարն»,
 պարտաւորուած խոնարհուում է կալածատիրոջ գործակալ-
 ների ապօրինի և անտեղի պահանջներին առաջ, առանց մըր-
 մունջ անգամ բարձրացնելու: Յաճախ առաջութիւն հինգ—տաս-
 քսան տարով աշխատում է, այգի է տնկում, կամ նուշի, մըր-
 գեղէնի ծառեր առաջացնում և կամ անտառներ է գցում, շի-
 նութեան ատաղձ հասցնում ուրի, բարախի, այն էլ ահագին
 տարածութիւններով: Յանկարծ թոյլ կալածատէրը անտեղի-
 նում է, կայքը անցնում է մի գորաւորի ձեռքը, որն ազահու-
 թիւնից աչք է տնկում հողագործի դառն աշխատանքով հա-
 ցրած ծառաստանի վրա և ուղում է դրանց գնով եւ սա-
 նալ կալածքի համար վճարած հազարները: Երկրամշակը չի
 դուր գալիս կալածատիրոջ, հէնց իւր ջանքով հասցրած
 ծառաստանների պատճառով, սախաւում է գիւղը թողնել:
 «Ռիչարն» գինը խաղաղութեամբ չի վերջանում և անգուլթ
 վաշխառուն—կալածատէրը, հակառակ շէրիաթի և կարգերի,
 առաջարկում է կացինը դնել ծառերի արմատին: Թէև շէրիա-
 թը «Ռիչարն» տիրոջ իրաւունքները պաշտպանում է գորեզ
 կալածատիրոջ դէմ, բայց ոյժը Պարսկաստանում ամենակա-
 բող է և օրէնքով սրան կաշկանդել, սրա մեքենայութիւնները
 փշրել շատ դժուար է, եթէ բոլորովին անհնար չէ: Եթէ կալ-
 ւածատէրը չկարողանա էլ կտրակ տալ այգեստանները, ծա-
 րաստանները և անտառները, կտկտի իւր գիւղում շինելիք
 ապարանքի, ամբարների, տխունների համար անվճար ատաղձ
 վերցնել շինականի անտառից, վառելիք վերցնել և կամ մըր-
 գերից անխնա օգտուել...:

19. Ինչպէս ասի. Ատրպատականի կալածատէրի գիւղա-
 կան հասարակութիւնից ստացած հարկի քանակը, տեսակը,

շափերը և պայմանները այնքան բազմազան են, որ դրանց
 մանրամասն նկարագրութիւնը մեզ շատ կհեռացնի սոյն յօդ-
 ւածի ծրագրից: Ուստի սրբան որ հնարաւոր է այդ զանա-
 զան ձևերը ամփոփելով, որոշենք և կըրտափակենք: Ընդհան-
 րապէս գրտական օրէնքի՝ Ղուբանի տրամադրութեան համա-
 ձայն, Ատրպատական աշխարհում, պետութիւնը իրաւունք
 ունի բուսականութիւնից մի տասաներորդ ստանալ, պետական
 և հասարակական ծախսերի համար: Քայց խկապէս այսօր պե-
 տութիւնը ոչ թէ տասաներորդ, այլ մի քառասներորդ, մի վաթ-
 սուններորդ հազիւ է ստանում: Ինչպէս վերև նկարագրեցի,
 կառավարութեան բուսականութիւնից ստանալիք հարկը ընդ-
 հանրապէս հաւաքում են իրենք՝ գորեզ կալածատէրները,
 կամ գորեզ թույլուլի աէրերը և շատ հազիւ է պատահում,
 որ կառավարչական գործակալները կտրտանան մտնել այս
 ու այն խեղճ կալածատէրների գիւղերը: Թէ նախը-Սալթանէ
 Արրաս Միրզաի օրով կազմած ցուցակները, թէ վերաքննիչ
 կոմիսիաների ցուցակները ենթադրութեամբ են որոշւած,
 դորաւորների կամուսաները անհամեմատ նւազեցրած, իսկ
 թույլերի կալածների սովորական բերքի—տասաներորդ մի
 երրորդն ու մի չորրորդն է հազիւ նշանակւած: Կան գիւղեր,
 որտեղ կալածատէրը պետական տասաներորդական հարկ վեր-
 ցնում են երկրամշակներից 300—400 խալար, այն ինչ կա-
 ռավարութիւնը իւր անունով ժողովւած—ժողովրդից գանձած
 այդ կամուտից ստանում է մի վաթսուներորդ, մի քառա-
 սուներորդ բաժինը: Այսպէսով պետական հարկի մեծ բաժինը
 կրանում են գորեզ կալածատէրները, Թույլուլի աէրերը, կամ
 կառավարչական գործակալները:

20. Գիւղացին իւր դառն քրտինքով դատած հացահատ-
 էին կալի մէջ չի կարող ձեռ մեկնել, մինչև որ կալածա-

տիրոջ ներկայացուցիչը շատ, շշափէ այդ բերքը: Դեռ օր առաջ կայի աէրը մի նւէր, մի տաամի վարձ պիտի տա- ջարկէ ամենակարող մաբաւիւրին (կալածատիրոջ գործակա- լին), նրա թոյլաւութիւնը ստանա կայը էրնելու: Այս նւէրը շի հաշոււմ ընդհանուր հարկերի մէջ, շնայելով որ մի նշա- նաւոր բաժին է կտրոււմ ռանշպարի ապրուստից: Մուրաշի- րը սր ռայաթին որ խէթ աշքով է նայոււմ, կալոցին է հա- խից գալիս: Կայը ծեծւած պատրաստ է, քամին ամպեր է գիղում, անձրեր, կարկուտը, նոյն խոկ ձիւնը սպառնում են գիւղացու ամբողջ տարւա դառն գատումով առաջացրած բարուն, այն ինչ մուրաշիքը անդթաբար տարածւած ծխում է իր գոյտնը. շի ուզում տեղից շարժել, գնալ կայի գլուխը կանգնել էրնել տալու, շափելու: Ինդճ գիւղացու ամէն մի ազերսին ու մրմունջին նա վէս կերպով պատասխանում է— գործ սնիմ, քէյֆ շունիմ, դեռ այսօր Ելիի, Վալիի կայն եմ շափելու: Երկնքն պատուհասից կայն ազատելու, ամբողջ բերքը ապահանելուց ու փթելուց փրկելու համար, գիւղացին տատիճանարար աւելացնում է կաշաւի քանակը, մինչև որ հասնում է նպատակին: Մուրաշիքը վերցնում է կայից ա- սից երկուս, մինը կառավարութեան՝ միւսը կալածատիրոջ անունով: Յորեն, գարի, հաճար, կորեկ, նոյնպէս «սէյֆի» կոչւած հատիկներինց՝ սոսլ, սիսեռ, կտաւատ, կանիփ և այլն, բոլորնց երկրամշակը տալիս է տաննից երկուս: Նոյնպէս կա- լի գարմանից այդ շափով:

21. Ջրարբի հանգերի պայմանը բոլորովին փոխոււմ է: Այստեղ կալածատէրը ընդհանրապէս բերքի տաններորդը վերցնում է կառավարութեան անունով, մնացորդը երեքի բաժանելով՝ մէկը ինքն է վերցնում, երկուսը երկրամշակին թողնելով: Տեղ տեղ կալածատէրը 1/3-րդ է վերցնում, բայց

պիտական տասաներորդից, թողնելով երկրամշակին բերքի մնա կէսը 1/3-րդ բաժինը: Ռայաթը իւր սերմով, իւր գոր- ծիքներով, իւր անասուններով և բանւորներով աշխատում է, տեղալով բնութեան ամեն տեսակ ծանրութիւնների ու պա- տուհասների տակ և արդիւնաբերածի կէսը տալիս է, ամուս յանձնում է ջրարբի կալածատիրոջ ամբարին:

22. Բայցի պիտական տասաներորդական հարկը—աշարը, բայցի կալածատիրական տասաներորդական տարքը, առնչ- պարը վճարում է կալածատիրոջ մուրաշիքին, կամ թույլուլի տիրոջ և կամ նահանգական վարչութեան գործակալին սրո- շեայ տասաներորդական հացահատիկի հարկը, մի տասաներորդ, ալդ քանակի վերադիրով: Օրինակի համար, եթէ մի հողա- գործ իւր հարիւր խաւար բերքից տալիս է ասոր խաւարը թույլուլի տիրոջ գործակալին, ասոր խաւարն էլ կալածա- տիրոջ մուրաշիքին սովորական հարկը, նա յաւելացնում է մի խաւար թույլուլի տիրոջ գործակալի համար և մի խալ- ւար էլ կալածատիրոջ մուրաշիքի համար վարձ, այսպէսով սոյաթը քոսն տեղոսի փոխարէն վճարում է 22%:

23. Եթէ կալածատէրը իւլէմա—կզեր, կամ սէիդ է (մարգարէի սերունդ), նա բայցի վերոգրեայ հարկերը, սերիշ կամաւոր բաժ էլ է պահանջում—կորզում նախապաշարւած ռայաթից: Կալածական հարկերի վճարումից, սերմ ու երկ- րագործական մշակներին, բանւորների վարձերը բերքից դուրս գալուց յետոյ, երկրամշակին ինչ դուս բաժին—շահ որ մնում է, գրանից իւլէմա կամ սէիդ կալածատէրը 5—10% է պահանջում շէրիաթի համաձայն կարօտեաներին, շքաւոր- ներին բաժանելու: Դիցուք թէ հարիւր խաւար բերք ունե- ցող երկրամշակը 22 խալար հարկը վճարելուց, 16 խալար սերմը դուրս գալուց և 22 խալար էլ մշակի—բանւորի՝ գըր-

27. Կալւածնեքում գտնւած ազբիւրնեքին, աււակնեքին շրջապատող մարգաստանները կալւածատիրոջ անձնական սեփականութիւնն է համարուում, որոնք ամէն տարի առանձնապէս են վարձով արւում: Կան այնպիսի ազահ կալւածատէրներ, որ իրենց զիւղերի ամենաբերրի, ամենարգաւանդ հողերը իրենց համար են ցանել ապիս, իրենք են օգտւում: Այսպիսի զիւղերում համայնքը իւր անդամներով հերթով այդ արտերը ցանում, քաղում, կախում և յանձնում է կալւածատիրոջ ամբարին: Այս ծառայութիւնը արժան չի նստում առյաթին:

28. Ամէն մի հողագործ իւր մաքրած, վարած, պարարտացրած հողի տէրն է, նրա այդ իրաւունքը անձեռնմխելի է: Ո՛չ միայն դրացիները, այլ մինչև անգամ կալւածատէրը իրաւունք չունի մէկին իւրացրած—մշակած արտից ու հողից հեռացնել: Բայց եթէ մի երկրագործ մի քանի տարի շարունակ անմշակ թողնէ իւր հողը, տէրն իրաւունք ունի հողը յանձնել մի ուրիշին, որպէսզի անմշակ չմնա: Այս պատրւակով մուրաշիւրները յաճախ մեծամեծ կաշառներ են վերցնում զիւղացիներից, ուժեղները խլում են թոյլերի հողերը և վարում: Այս պարագաներում արւած կաշառն էլ մի նշանաւոր սեղ է բռնում առյաթի կեանքում և մուրաշիւրները ծծում են թշւառներին սնունդը:

29. Բացի բուսական մթերահարկը, առյաթը վճարում է ծխական, կամ անական հարկ հնչիւն զրամով: Նախ-Սալթանէ՛ Արաս-Միրզաի օրով կազմւած կառավարչական հարկային ծխականների ցուցակի համաձայն, ամէն մի զիւղական բնաանիք (ամուսնացած մարդը իր կինը և զաւակների հետ միասին) պարտաւոր է մի թուման (մօտաւորապէս երկու բուրլի) պետութեան ծխահարկ վճարելու. Իսկ ամէն մի

շափահաս, գործելու բնգունակ ամուրի (տասնեկից տարւանից բարձր) կէս թուման: Ներկայիս կալւածների աղաների գործակալները դիւրահան արձանագրութիւնների մատանները ձեռքերին կէտ առ կէտ գործազրում են այս կանոնը: Բայց ինչպէս նախորդ հատւածներում յիշեցինք, այս ծխականների մատաններն էլ պարտիկ կաշառակեր պաշտօնակները մատների օրանքից գննելով են գրել, իսկ եօթանասուն տարւա խազազ կառավարութեան աճեցողութիւնը քօղի տակով են գիտել մեծամեծ կալւածատէր զխաւոր կառավարչապետները, վէզիւրները և շէն ցանկացել կալւածատէրների քսակին կպչել:

30. Բացի ծխահարկից, երկրագործը հնչիւն զրամով է վճարում նոյպէս իւր անասունների հարկը (Մէրաի-Մաւաշ, կամ գէօր-ան): Երկրագործի արօրին, կամ գութանին լծուող եզներն ազատ են ամէն տեսակ հարկից: Երկրագործը իւր սննեցած ամէն մի ոչխարի, այծի, կովի, իշու, ձիու, ուղտի, մատակի (գամէշ) համար հարկ է վճարում: Այս հարկն էլ, նախընթաց հատածի հարկի համաձայն, պետական է, բայց հաւարւած գումարի տասներորդը, քսաներորդը հօղի թէ արձանագրւած է պետական մատեաններում: Այսօր կալւածատէրը կառավարութեան անունով գանձում, մթերում, լըղլըղում է իւղի, մեղրի մէջ, շղջղում է ոսկու, մարգարտի ու գահարի մէջ, իսկ շինականը քրտնաթօր գիշեր—ցերեկ առնջւում է. թէ՛ սրտեղից մի քանի սեփօղ կորդէ որ, սրելից է մուրաշիւրի երեսին շղթաէ, հախէն ազատէ: Գիւղացին ամէն մի ոչխարի, այծի համար 12 շահի (մօտ 12 կօպ.) է վճարում տարեկան, իշու համար 1 դր. 5 շահի (25 կօպ.) կովի համար 1 դր. 10 շահի (30 կ.), ուղտի համար 5 դրան (1 ըսուր.) մատեանի համար 2 դրան (40 կօպ.), մատակի հա-

մար 1 զրան 10 շահի (50 կոպ.): Անտոնական այս հարկը ամէն տեղ համահաւասար չէ, տեւնեւոյ թէ սրբան զարգացած է անտոնապահութիւնը և՛ սրբան ընկած է հոգագործութիւնը, այնքան էլ բարձրանում է անտոնական հարկերը:

31. Տեղ տեղ կալածատէրները ծխահարին ու անասունների հարկը միացնելով, փոխանակել են չուիթի (արօրի) հարկի: Ընդհանրապէս գիւղերում բնակում են «Ղարա» կոչւած բազմաթիւ ընտանիքներ, որ սչ ցանք սենին, սչ հօտ, ապրում են օրավարձով, արհեստներով, մուրացկանութեամբ և Այլահն է խաբար թէ էլ ինչով: Այս ընտանիքների անասելի աղքատութիւնից սչ ծխահարի, սչ անտոնահարի և սչ էլ մի կաշառք կարող են գանձել ամենաղօրեղ միւշաէրիների ամենաճարպիկ մուրաշիքները: Բայց քանի որ սրանց գոյութիւնը անհրաժեշտ է սենեոր շինականների անտեսութեան զարգացման համար, սրանց կալածից հեռացնելը նպաստուոր չէ կալածատէրների համար: Ուստի «Ղարանների» հարկը «համբաններից» գանձելու նպատակով առաջացել է չուիթի (արօրի) հարկը: «Ղարանները» սովորաբար մշակութիւն են անում «համբանների» մօտ, օրավարձով կամ տարով—հօտապ և հովիւ գառնալով, սրանք անհամեմատ չնչին վարձերով տհաւօր ծառայութիւններ են մատուցանում երկրագործներին և մանուաւնդ կալածատիրոջ, ուստի բնական էր, որ սրանց հարկերը մի կերպ բարդէին արդիւնաբերութեան վրա: 2ուիթի հարկը իւր քանակով տարբերում է ամէն մի գիւղում ամէն մի գաւառում: Սովորաբար ամէն մի չուիթի համար վրձարում է ստնշարը ազաին 2-ից մինչև 10 թուան (4 բ. մինչև 20 բուրի): Ոչ մի գիւղի այս հարկի քանակը չի կարելի համեմատել հարեան գիւղերի հարկերի հետ: Նոյն ձորի մէջ մի գիւղ 2 թուան է վճարում չուիթին, միւսումը 8

թուման: Պատճառը հողի ծաւալն ու սրակն է, որովհետև 2 թուման վճարող գիւղի արօտը փոքր է, մարդատան շունի. այն ինչ 8 թուման վճարողը մեծ քանակութեամբ անասուններ պահելուց զատ, խոտ ու աււոյտ է ծախում իւր զրացի գիւղացիներին և քաղաք է տանում մեծ քանակութեամբ աււոյտ: Բացի այս կան գիւղեր, ուր շորս եղը մի չուիթ է հաշւում, տեղ տեղ երեքը և յաճախ երկուսը մի չուիթ է համարում և հարկը հաւարում: Այս բոլորը կապ սննի գիւղի ծաւալից, հողի սրակից ու քանակից:

32 Թէև ամեն գիւղի սահմանում ջրարբի տեղերում գանւած բանջարանոցները, բօստանները, պարտէզները և բրնձի արտերը կալածատէրները տիրանում են և իրենք են մշակել տալիս, կամ վարձու տալիս, բայց եթէ գտնւում են երկրամշակներ, որոնք կարողացել են գիւղի սահմաններում բանջարանոցներ, բօստաններ և պարտէզներ առաջացնել, կալածատէրները զրանց համար յատկացրած ամէն մի խալար հողից (2½ դեոտաի մօտաւորապէս) վեց թուման (12 բուրի): հարկեն ստանում Գրեթէ Աարտատականի ամեն մի կողմում, բոլոր խալարի այգեստաններից, նշի, խնձորի, սալորի և ամեն տեսակ մրգեղէնները պարտէզներից կալածատէրները հողի չափով են հարկ ստանում: Այս հարկը կարելի է համարել ընդհանրական, որովհետև գրեթէ ամեն կողմ խալարից*

*) Աարտատականում հողերը չափում են լարով: Ամեն 20 արշին երկայնութիւն և 10 արշին լայնութիւն, կամ 200 քառակուսի արշին տարածութեամբ հողը կազմում է մի լիար: Այս լիար հողը (բազման) կոչւում է մուս է մի խալար: Տեղ տեղ 125 քառակուսի արշին է համարւում մի լիար (բազման), որ կոչւում է 125 դինարանոց, կամ երկուսուկէս շահանոց լիար: Սրա խալարը գարձեալ 100 լիար և կոչւում է 125 դիրանոց խալար. պարսկական արշինը Աարտատականում ստտական մի արշին և 9 վերշի է: Տեղ տեղ մեծանում է այս արշինը, կամ փոքրանում:

վեց թուման են ստանում կալածատէրները ամէն տարի, բերրի թէ անբերրի գէպում:

33. Անտանների (ատագձի—չինութեան) համար յատկացւած հողերից կալածատէրը իրաւունք չունի տարեկան հարկ պահանջելու. բայց անտանից կտրւած ծառերից տանից երկուսը, տեղ տեղ տանից երեքը կալածատիրըն է: Քայի այդ կալածատէրը կարիք ունեցած գէպում չի խնայում կացինը իւր սայաթի անտանների մէջ անխնա բանեցնելու: Զօրաւոր կալածատէրները տասից երեքի փոխարէն, երբեմն տանից չորս են վերցնում անտանից կտրւած փայտից, հիմնելով այն փաստի վէտ, թէ իրենց սեփական ջրերից է օգտել ու աճել անտանը:

34. Թէ ծխահարկն ու անտանահարկը, կամ թէ շուժի ու շախով հողերի հարկը ժողովոյ մուրաշիրը (գործակալը,) սովորական հարկի իւրաքանչիւր բառասուն թումանի վրա մի թուման յաւելած է անում, կամ $2\frac{1}{2}\%$ սով աւելացնում է, որպէս իրեն վարձ: Գրամական բոյսը հարկերը գիւղացին պարտաւոր է $2\frac{1}{2}\%$ յաւելածով վճարելու: Գիւղացին մեծահողութեամբ—մեծամեծ գրկանքներ կրելով առիտ է այդ յաւելածը, բայց մուրաշիրը սրբան որ շատ է մաշկում հողագործին, այնքան խրախուսւած անխնա ամեն մի աւիթից օգտելով, դանդան տուգանքների և կաշառատութեան է դատապարտում սայաթին: Ռանչպարը անակնկալ տայժերից խոյս տալու, գրպարութիւններից ազատելու և գլխացաւի շը մասնելու համար միշտ մուրաշիրին, նրան հատանելի $2\frac{1}{2}\%$ փոխարէն 5% է վճարում այն էլ դադանարար, մինչև իսկ գրացիներից, գիւղական տանտէրներէրից թաքուն:

35. Անգործ ձեռքերը այնքան շատացել են, ամէն մի կալածատիրոջ այնքան բազմաթիւ մուրաշիրներ են շրջադա-

տել, որ ընդհանրապէս կալածատէր աղաները մուրաշիրներին յատուկ 2% հացահատիկը և $2\frac{1}{2}\%$ գրամական յաւելւածները երբէք չեն թօղնում, որ դրանք իւրացնեն: Սովորաբար մուրաշիրները ստանում են 2—3 խալար ցորեն և 20—30 թուման փող, իսկ կալածքում հաւաքւած մուրաշիրական ցորենն ու դարմանը աւուրյան ու խոտը, համաձայն ցուցակների և հաշւագրերի մնում է տղաի ամբարում: Մուրաշիրներին յատուկ եկամուտով աղան կարող է իւր դրանը հինգ տաս ծառա պահել, էլ երբ թոյլ կտա, որ մի մուրաշիր այդ բարին իւրացնէ: Այս պատճառով մուրաշիրների վարձատրութիւնը այնքան շնչին է, որ նրանք ստիպւած ամէն մի աւիթից պիտի աշխատին օգտելի և կաշառակերութեան դիմել: Իսկ կաշառքն այնքան անմեղ սովորութիւն է այս երկրում, որ և ոչ մի աղա իւր սպասուորին չի մտած իլ մեղադրել, եթէ աւիթից օգտել է վերջինը և մաշկել թոյլերին: Ընդհակառակը այսպիսի գործակատարը, որպէս աշքարաց մարդ, աւելի մեծ աստիճանների է հասնում, աւելի վստահութիւն ներշնչում և աւելի ճոխ գործերի դրւում:

36. Վերոգրեալ սովորական և ուղղակի հարկի ձևն ստացած պետական կամ թույլուլի, կալածատիրական, մուրաշիրի, կրօնական—ողորմութեան և համայնական հարկերով եթէ կարողանար գլուխն անդատել Ատրպատականի սակաւապէտ սայաթը, նրա ձեռքին դարձեալ կմնար իւր արդիւնաբեր ծից մի այնպիսի բաժին, որով հնարաւոր լինէր զարի հացով և ցնցոտիներով մի կերպ կեանք քաշ տալ: Քայց այս սոսկ զարի հացից էլ զրկւում է, լեռնական վայրի խոտի ու արմախի դիմելու է պարտաւորւում, երբ աղի-անտեղի կառավարչական աղայական, մուրաշիրական և տանտէրական տուգանքների է մասնւում, ապօրինի—արտակարգ վճարում-

ների է ենթարկում: Որևէ գիւղի սահմանում կատարւած սպանութեան և հողոսպումի համար պատասխանատու է նոյն սահմաններում ապրող գիւղական համայնքը: Այս օրէնքը թէև իւր լաւ կողմն ունի, ամէն մի գիւղական հասարակութիւն մեծ դատաւարութեամբ հսկում է իւր սահմանները, հասարակական ամէն մի անդամ հետամուտ է շարագործներին, բայց վատ կառավարիչներին շնորհիւ այս օրէնքը մեծամեծ զիջումներ է կաշառակերութեան աւելի է տալիս: Աշմարիտ է մի գիւղական հասարակութիւնը 50—60 ծուխ մի սպանութեան, կամ մի կողոսպումի պատճառով վճարելիք 2—300 թումանով չի կտրժանել և սոյն օրէնքի սարսափից իր բոլոր անդամներով միշտ աշալուրջ կհոկէ սահմանները և կհալածէ շարագործներին, բայց կաշառ—փող վաստակելու տենչով կուրացած խանի, մէմուրի, մուրաշիրի ձեւքում այս միջոցը սոսկալի զէնք է: Պաշտօնականները մի զօրեղ ազաի վրա երբէք չեն յանդգնել իրենց տտամները փորձելու—փշրելու, ուստի նրա սահմաններում պատահած շարագործութիւնը սահմանակից մի ուրիշ գիւղի վրա բարդելուց էլ չեն խուսափում և նրա հասարակութեան ամէն մի ընտանիքին 5—25 թուման տուգանքի ենթարկելուց էլ չեն խղճահարում: Այս պատճառով էլ ռայաթը օւրախութեամբ գլուխ է խոնարհում զօրեղ կալածատիրոջ ծանր հարկերի աւաջ և դատարկում, ամայանում են տկարների կալածները:

37. Աղջիկ փախցնելու սովորութիւնը գրեթէ ընդհանրացած է այս երկրում, որի ընթացքում վիրաւորութիւններն և սպանութիւններն անպակաս են: Այս պարագաներն էլ մեծ տուգանքների պատճառ է դառնում, բայց արմատացած սովորութիւնների աւաջն առնելը դրեթէ անհնար է, այս դեռ բարբարոս ժողովրդի մէջ: Սովորութեան համաձայն

փեսան մի նշանաւոր «Բաշլը» (Գլխագին) է տալու անջկա ծնողներին: Վերջինների զիրքի, աղջկա գեղեցկութեան և ժրաջանութեան աստիճանների համաձայն «Բաշլը» բարձրացնում են նորա ծնողներն ու եղբայրները: Արահատեալ դիմում են փախցնելու և աւելի մեծ տուգանքների են ենթարկւում: Կալածատէր ազան իւր հարկն առնում է աղջիկ մարդու տալու դէպքում, առանց նրա հրամանի և սովորական փէշքեաշների հարսանիք չի բռնում, իսկ փախցնելու դէպքում էլ այդ հարկը, մանաւանդ եթէ փախուստը կապւած է ոճիրների և սպանութեան հետ, աւելի մեծանում է:

38. Ատրպատականի վարչութիւնը ստատիստիկի մասին դադափար անգամ չունի, բոլորովին անհնար է որոշ թւեր գրանել և երկրամէակի վիճակի մասին ընթերցողին ճշգրիտ գաղափար տալ: Որքան հնարաւոր էր բերանացի հարց ու փորձերից, կալածատէրներից, մուրաշիրներից, գործակալներից, գիւղական ժողովրդից աչքովս տեսածից և վարչութեանս տակ գտնւած գիւղերի հաշիւներից՝ հետեւել եղբակացութեան եմ հասել:

Ա. Ատրպատականի գիւղական հասարակութիւնը ընդհանրապէս փոքր ընտանիքից է կազմւած, քանի որ երկու ամուսնացած եղբայրներ, կրօնի վարդապետութեան համաձայն, մի և նոյն յարկի տակ տպրել չեն կարող: Մինչև անգամ ամուսնացած որդիքը իսկոյն ծնողներից բաժանելու պարտաւորւած են: Այս պատճառով ամէն ծխի ընտանիքի անդամները 4—6 ի մէջ է տարուրերում, հայր, մայր և 2-4 զաւակներ: Միջին թիւ կարելի է ընդունել 5-ը.—ծնողները 2 աղա (դեռահաս և երեխայ) և մի աղջիկ, քանի որ աղջիկները փոքրահաս տակ են ամուսնացնում: Այսպիսի ընտանիքը մի շուրթից աւելի չի կարող կառավարել (չորս եղ—երկու լուծ): Եթէ շուրթից

աւել ունեցողներ լինին, պակաս ունեցողներն էլ նրանցից սակաւաթիւ չեն, քանի որ ծանրահարկի տակ ճնշւած է Ատրպատականի ունեցողները: Տան գլուխ 1-2 կով, մի մատեան, 1-2 էշ կամ ջորի, 3-10 կթան ուշաք կամ այծ հաղիւ է պահում ամէն մի ընտանիք, զրանք էլ զժաւարութեամբ են կառավարում:

Բ. Ամէն մի շուքով երեք խալար սերմից աւել ցանել չի կարելի: Հողի պառաւութեան, շէկութեան պատճառով շատ նոսր են ցանում: Մանաւանդ որ երկրի փոքր մասում (Սալմաստ—Ուրմիի կողմերը) գործածում են գութան, մեծ մասը արօր են բանայնում: Ուստի 3 խալար սերմը (2 ցորեն, մի գարի սովորաբար) ցանում են մօտաւորապէս երեք խալար (արբասի) հողում (մօտաւորապէս 6 $\frac{2}{3}$ դեսեատինում): Ամեն մի շուքի տիրոջ ուժից վեր է 3 խալարից աւելի հող խողան թողնել և վարել: Տան գլուխ էլ հաղիւ մի մի խալար աւուոյտի տեղ գրանեն: Հետեւաբար ամէն մի շուքի տէր ծխական իւրայնում է մօտաւորապէս 7 խալարից ու աւել հող (15 դեսեատին մօտաւորապէս), բացի համայնական արօսից:

Գ. Ատրպատականի մեծագոյն մասը շիկահող է, սեահողը շատ քիչ է, ուստի ցանքը արտադրում է առատ տարիներում 7-8, շատ անգամ հաղիւ տասը, սովորաբար 4-ից մինչև 6, իսկ ստերջ տարիներում 2-1-ից էլ պակաս: Մանաւանդ որ արհեստական պարարտացում գոյութիւն չունի, մեքենաներ, կատարելագործւած գութաններ չեն գործադրում: Միջին թւով բերքը կարելի է առ առաւելն 5 հաշել: Հետեւաբար մի շուքի տէր ընտանիք զէմի տեղերում սովորաբար 3 խալար ցանելով վերցնում է ու աւելի քան 15 խալար: Ընդհանրապէս երկու բաժին ցորեն և մի բաժին գարի են ցանում, իսկ լեւնային, բարձրադիրք կողմերում ընդհակառակը:

Դ. Տասնհինգ խալար բերքից կամ 1500 լարից սակաւ լիւթը վճարում է պետական և կալածատիրական հարկը 300 լիւթ, մուրաշիւրի և գործակալի 30 լիւթ: Սերմը 300 լիւթ և որս տոկոսները, եթէ աղաից է ստացել, առնուզն 75 լիւթ: «Աւարդի» հարկը միջին թւով միշտ 2-3% -ից աւել է բարդւում, մօտաւորապէս 45 լիւթ: Ծխահարկի, անասնահարկի փողը, ընտանիքի մի հասած տղի, մի կով, մի մատեան, մի էշ և 5 ուշաքի համար 25 դրան, բերքի վերածելով 37 լիւթ, մուրաշիւրին գողանի վնասներ 2% , երեսուն լիւթ, աղայական բերքի մի մասը քաղաք տանելու (բարգեարդա) 10 լիւթ, զոհաբերութիւններ աղքատներին և կղերին 3% հաշելով 45 լիւթ: Քաղին ու կալին 2 մշակի վարձ 64 օրական (բացի կերածից) 128 լիւթ: Տանուտիրոջ, համայնքի հանդի պահպաններին, հովիւներին և գղերին ևս 50 լիւթ: Երկրամշակին մնում է 15 խալար բերքից մօտաւորապէս կէսը՝ 7 $\frac{1}{2}$ խալար, որից պիտի բաժին հանէ աղաին հարսանիքի, աղջկան օժիտի, սև օրւան, անբեր տարւան համար: Իսկ մնացորդով պիտի իւր ընտանիքը կերակրէ, հագցնէ, տաքցնէ, յայտնի բան է, եթէ պարտաւորւած չը լինի այդ գումարից մուրաշիւրին, աղաին, դիւանին տուգանքներ վճարելու և կոտորւած անասունների փոխարէն նորերը գնելու:

Ե. Կալից աղաին և մուրաշիւրին հասանելի գարմանը և քաղից արւելիք աւուոյտը, խոտը փոխարկելով փողի, ինչպէս ներկայումս շատ տեղ գործադրում է և վճարը միջին թւով 25 դրան (տեղ տեղ 30-35 դրան են առնում) հաշւենք, նոյն պէս փողի վերածենք հացահատիկի հարկերը, լիւթը միջին թւով 12 շահի հաշւելով (36 կողէկ), երկու մասը ցորեն և մի մաս գարի. այնժամանակ աչքի առաջ կարող ենք ունենալ Ատրպատականի երկրագործ դասի ամեն մի ծուխի վճա-

բաժը մօտաւորապէս.

1. Հայտհատիկից տրւած կրկնակ աշարը 2 7/10-ըզ				
	300	լիարը	180	զրան:
2. Գործակալի-մուրաշիրի վարձը 2 0/0	30	»	18	»
3. Սրանց կաշառը 2 0/0	30	»	18	»
4. Աւարդ (մանր ծախսեր և նւէրներ) 3 0/0	45	»	27	»
5. Աղայական բերքի քրէն-բարգեարդաւ 1 0/0	10	»	6	»
6. Աղքատներին և կղերին դօհարեր 3 0/0	45	»	27	»
7. Սերմի փոխառութեան տոկոսը ազաին	75	»	45	»
8. Ծխահարկ և անասունի հարկը	»		25	»
9. Գարմանի, աուռայտի և խոտի հարկը	»		25	»

371 զր

Ատրպատականում ամեն մի գիւղական երկրագործ ընտանիք, որ մի շուրթով է ապրում, երբէք չի կարելի ենթադրել, որ այս թւից 371 զրանից պակաս հարկ վճարէ, որը մեր փողով մօտաւորապէս 68 ըուրլի է կազմում: Այս թւից եթէ գեղջենք սերմնացանի տոկոսը 45 զրան և կղերին ազրատները բաժը 27 զրան, ընդ ամենը 72 զրան, դարձեալ 299 զրանը, կամ մօտաւորապէս 57 ըուրլին այնչափ մեծ է, որ սննդով չի թիկնուում աւայթի վիճակը: Մանուանդ որ աննշարը ոչ միայն միշտ սերմնացու փոխ առնելու պարտա-

ւորած է և կղերը բոնութեամբ քաշում տանում են իրենց բաժը, այլ նա ապրիս է բանուրի վարձ անուաղը 128 լիարը, կամ 77 զրան, որով ապրում են նրա շէնքի կից «գարաները»:

2. Ինչպէս վերեն յիշեցի, ամեն մի շուրթի աէր ծուր չի կարող 7 խալար հողից աւել վարել—ցանքի, խոզանի և աուռայտի համար: Գիւղական համայնքի անասունների արօտատեղը, եթէ հաշւենք մօտաւորապէս ամէն մի ընտանիքի համար 2 խալար, այնժամանակ իւրաքանչիւր շուրթ ունեցող ծխի օգտւած հողը 9 խալարից (20 դեսեսատինից) աւելի չի կարելի համարել: Ուրեմն երկրամշակի վարած հողերի, արօտատեղերի և խոտհարքի համար վճարումէ իւրաքանչիւր խալար տարածութեան 41 զրան մի-արատի (մօտաւորապէս 8 ըուրլի), կամ ամէն մի դեսեսատինի համար 3 ըուրլի 17 կոպ. մօտաւորապէս, որ շատ զգալի է հողագործի համար: Իսկ բանջարանոցների, բօստանների, պարտէզների, այգեստանների և պտղատու ծառատանների հողի համար ամէն մի խալարին 6 թուման, կամ մօտաւորապէս 11 ըուրլի 20 կոպ. որ իւրաքանչիւր դեսեսատինի համար կազմում է մօտաւորապէս 5 ըուրլի:

39. Թէև ծանր է Ատրպատականի երկրամշակի լուծը, անշափ է նրա աւած հողային ընտան, գժւարտաար է նրա վիճակը, քանի որ երկիրը պառաւել է, ոչ պարարտացնելու միջոց ունի, ոչ էլ եւրոպական գործիքներով աշխատանքը թիկնացնելու հնարաւորութիւն. ոչ երկաթուղի, ոչ գանձ սալի ճանապարհ ունի, որ կարողանա հեշտութեամբ փոխադրել իրեն բերքը մեծ վաճառանոցներ ծախելու, բայց աւելի տանելի է, քան թէ զբացի Տաճկաստանի հողագործի վիճակը: Սրա գլխաւոր պատճառն այն է որ Տաճկաստանի գիւ-

զական երկրագործ համայնքին բայարձակապէս կեղեքումնն կառավարչական հարկահանները, միւլթէզիմներն ու գարթի-
 ւները և մանաւանդ լեւնական անդուստ քուրդ բէպերը, սրտեզ
 հողագործի կեանքին ու գոյքին իսպառ ապահովութիւն չկա:
 Ատրպատականում զօրեզ կալածատէրնորի շնորհիւ, կառա-
 վարչական գործակալները և լեւնային աւագակները չեն յան-
 գրեցնիլ մօտենալ զիւզական հասարակութիւններին և սրանց
 գոյքը ապահոված է: Բացի այս, ամեն մի կալածատէր
 ազա, իւր զիւզը ճօխացնելու համար, իւր կրծքով պաշտպա-
 նում է առյաթին պատահարներէ և ստնձգութիւններէ:
 Կարևոր դէպքում երկրամշակին լուծ ու լծկան է տալիս, սեր-
 մըն է մատակարարում, ջուր է բարձրացնում հանդերը ոռոգե-
 լու, մի խօսքով իւր կալածքն ու առյաթը ճօխացնելու, և
 կամուտի ազրիւրները բնագործակելու համար արնում է զօր
 զիշեր: Այն ինչ ճանկատանում անաէր մշակից անընդհատ
 յափշտակում, պահանջում և մինչև անգամ լծկանները խզում
 մորթում են, առանց որեւէ օգնութեան ձեռք կարկառելու,
 առանց վիճակը ապահովելու և հրամայում են, որ իւր ուսով
 արօրը քաշէ և բերք հասցնէ ազաներին հաց մատակարարելու:

Ա Տ Ր Պ Ա Տ Ա Կ Ա Ն Ի Ա Դ Մ Ի Ն Ի Ս Տ Ր Ա Յ Ի Ա Ն

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ

Ա Գ Մ Ի Ն Ի Ս Տ Ր Ա Յ Ի Ա Ն

Ի

Վերջին ամիսներում, երբ շիա թուրքերը Կովկասի քաղաքները հայի արվանձի սղողեցին, երբ մեր զբաղիները թաթախեցան և ներկեցան քրիստոնէական արվանձի, երբ սահմանակից գաւառներից աւարի ծարաւով կուրացած լեռնական հրոսակային խմբերը անցան Արաքսը և ընկերակցեցան իրանց կրօնա-ցեղակիցներին, քաղաքակիրթ երկիրների բնիկները սրտատրտի հեռուում, սոսկումով թերթում են լրագիրները, հեռագիրները և մասնաւոր նամակները և վրդովւած սղասում են, թէ ի՞նչ է կատարելու մեր զրացի—Աւրպատական աշխարհում մի բուռը հայ քրիստոնէականների գլխին:

Այս սղասողական ջղայնացած մտքերը ապշած, չեն կարողանում բացատրել, թէ ինչի երկու միլիօնի շափ աւարպատականցի թաթախները մի քանի ժամում չեն ջարդում ու բրնաջինջ անում երեսուն հազարի շափ հայերին, որոնք ապաստանած են Չահնշահի լայնատարած թանրի ընդարձակ հովանու առկ: Այդ երկրից ուղարկւած ամեն մի գիր ուշի ուշով քննում են բոլորը և անբացատրելի է մնում այս հանելուկը, թէ ի՞նչի Կովկասից ու Թիւրքիանից այդ երկիրը մտած հարիւրաւոր պրօպագանդիստները, խոսվարարները չեն կարողանում բորբոքել ու փոթորկել իրանց աւարպատականցի ցեղակիցներին:

Այս խնդիրը բացատրելու համար՝ հարկ համարեցի ընթերցողին ծանօթացնել Ատրպատականի ազմինխտարացիայի հետ, որի մասին որոշ գաղափար կազմելուց յետո, հետաքրքրուցները իբրևք էլ կարող են այդ մութ խնդիրը լուծել և որոշ եզրակացութեան հասնել:

1. Ինչպէս յայտնի է՝ պարսկական կառավարութիւնը գրեթէ կանոնաւոր ղինւորական ոյժ չունի, նրա հեծելազօրը լիւնական—ֆէօդալական անզուսպ բէգերի հրոսակային խմբերից է կազմւած, իսկ ոստիկանութիւնը դեռ անդրջրհեղեկան սաղմային վիճակումն է: Այս պարագան աւելի ևս դարմացնում է հետաքրքրուողներին, թէ ինչպէս պարսիկ պետական վարիչները կարողանում են զսպել ընշաքաղց, ագէտ և մոլի հպատակներին, որ շեն յանդգնում մօտենալ անգէն ու թոյլ հայ քրիստոնեա հպատակներին ջարդելու և կողոպտելու: Առանց ղինւորական ու ոստիկանական ոյժի մի թոյլ կառավարութիւն ինչպէս է սանձում ահաւոր մոլեւանդ ազգաբնակչութիւնը՝ և մոլեգնած պրօպագանդիստները այնպէս են սանձւած, որ շին կարողանում նոյն իսկ որևէ տերրօր կատարելու...

2. Ատրպատականի—նոյնպէս ամբողջ Պարսկաստանի գրեթէ բոլոր գիւղերը, մասնաւոր սահմանափակ սեփականութիւն են կազմում: Իսլամի հասկացողութեամբ ամբողջ երկիրը մուսուլման համայնքի ընդհանրական սեփականութիւնն է կազմում և ընդհանրութեան վերատեսուչը ամբողջ համայնական գոյքի իշխանը, տէրը, գատաւորը և ոստիկանն է: Որովհետև պետութեան ղեկավարը չի կարող ամէն մի գիւղի գործերը անձամբ վարել ու դատել, այդ պատճառով իւրաքանչիւր գիւղ այդ պետի կողմից շնորհւած է որևէ խանի, որ իր անունով իշխէ, կառավարէ, բարենորոգէ, դատէ, պատժէ

և համայնական հարկերը հաւաքելով յանձնէ պետական սընդուկին:

Վեհապետի բոլոր իրաւունքների լիազօրն է ամէն մի գիւղատէր խան և սրա իրաւունքների սահմանները կրճատելու, ընդարձակելու ոչ որ լիազօրութիւն չունի: Գիւղատէրը ինչպէս անսահման իշխանն է իր կալւածքի, այնպէս էլ անմիջական պատասխանատու է այնտեղ կատարւած բոլոր ոճրագործութեան: Իւրաքանչիւր կալւածքի—գիւղի սահմաններում կատարւած ամեն մի շարագործութեան համար գաւառապետը, նահանգապետը կամ կենդրոնական վարչութիւնը ճնշում է կալւածատիրոջ, որը կատարւած ոճրի միակ պատասխանատուն է ճանաչուում:

II

3. Ամէն մի կալւածատէր խան իր գիւղում ունի համայնքից ընտրւած ազատալիների ժողովը և իր գործակալը—մուրաշիր, որոնք վարում են բոլոր հասարակական և մասնաւոր գործերի քննութիւնները և զեկուցանում են կալւածատիրոջ, որ տալիս է վերջնական որոշումը: Ա նն մի կալւածքում կատարւած շարագործութեան վնասները պարտաւոր է կալւածատէրը անմիջապէս յանձնել գաւառապետին կամ նահանգապետին, եթէ չի կարողանում շարագործին բռնել ու յանձնել իշխանութեան: Կառավարութեան լիազօրները ամենայն իստութեամբ կալւածատէրից պահանջում են շարագործին, եթէ չեն յանձնում ոճրագործներին, այդ ժամանակ տուգանքի և վնասների ցուցակը կազմում է կառավարութեան լիազօրը քմահաճոյքի համաձայն: Ընդհանրապէս թոյլ կալւածատէրները աւելի են սուլում, քան թէ ուժեղները, զօրեղ գատաւորները լաւ են քամում իրանց որսի ոսկորների ծուծը,

քանթէ անկարողները:

4. Այս պարագան ինկատի ունենալով՝ ամեն մի գիւղական համայնք աշալլջութեամբ հետամտում է, որ իր վիճակում որ և է արտաքոյ կարգի դէպք շարատահի, կամ կատարւած դէպքում, նա անմիջապէս աշխատում է շարագործին կալանաւորել, յանձնել վարչութեան, որպէսզի ազատել ջարիմաներից (տուգանքներից): Ամէն մի համայնքի մէջ կատարւած շարագործութեան համար պատասխանատու լինելով համայնքը, ամէն տուգանք բաժանւում է գիւղի ծխերի վրա, որոնք այդ պարտքը վճարելու պարտաւոր են համարաշխութեամբ: Կալածատէրը ոճրագործութեան տուգանքի և վնասների գումարի վրա աւելացնում է իր և իր գործակատարների բաժը և ամեն մի ծխի անդամների կաշին մարակի տակ մաշելով գանձում է դրամը: Ընդունի գատաւորների անողորմ դահիճների, անխիղճ կալածատիրոջ մտրակների տակ կեղեքւած ու սանջւած շինականը իր կեանքը—գոյքը փրկելու համար, սրիշ հնարաւորութիւն չունի, կամ պէտք է արգելի որ և է դէպք շարատահի իւր սահմանում, և կամ պիտի բռնէ ու յանձնէ ոճրագործին պետական դահիճներին: Այս պարագան է որ սանձահարում է ընշաքողց, աղքատ ու թշուա թաթարներին, որոնք հնարաւորութիւն չունին սրիշ միջոցի գիւմելու:

5. Ոճրագործին կառավարութեան յանձնելով՝ թէև մասամբ ազատում են կալածատէրն ու համայնքը. բայց եթէ ոճրագործը կարողութիւն չունենա, նրա մտաւոր ազգականները չկարողանան իրանց գոյքով բաւականացնել—լրացնել տուգանքի, վնասի քանակը և գատաւորների պահանջները, շին ազատում պատասխանատուութիւնից: Այդ գումարների պակասողը անպայման կերպով պարտաւոր է լրացնել կալածա-

տէրը և ապա գանձել գիւղի ծխերից: Պարտից ազմինխարատորները այս գերագոյն բարրարոտական օրէնքով միայն կարողացել են թաթար խուժանին սանձահարելու և երկիրը խաղողութեամբ կառավարելու: Եթէ որ և է կալանաւորւած ոճրագործի գոյքը չի բաւականացնում տուգանքի, վնասի և տուժերի համագումարը. շարագործի ամենահեռաւոր արիւնակիցները գատաւարւում են լրացնելու այդ գումարը: Իսկ եթէ դրանց գոյքով դարձեալ չի լրանում պահանջւած գումարը, այն ժամանակ համայնքը պարտաւորւած է իր միջոցներով ծածկել բաց մնացած մասը:

6. Տուգանքի և վնասների քանակը սրոշելու իրաւունքը թէև վերապահւած է շիա կղերին, բայց ճարպիկ պարսիկ ազմինխարատորները միշտ նորանոր պատճառաբանութիւններով այդ գումարը տասնապատկելու և հարկւրապատկելու հնարաւորութիւն միշտ գտնում են, եթէ շարագործի արիւնակիցները հնարաւորութիւն ունին վճարելու: Ոճրագործին կալանաւորելուն պէս, նախ մտաւցում է իսկական գործը, սկսում են քննել, թէ շարագործը որքան կարողութիւն ունի և ինչ չափով հնարաւոր է նրա հարազատներին կեղեքել ու կողոպտել: Երբ արդէն գալիս են սրոշ եղբակացութեան, նոր սկսում են քննել իսկական գործը: Քննութեան հետեանքը բղիւմ է կորած գումարների քանակից և որքան կողոպտելու հնարաւորութիւնն ընդարձակ է, այնքան էլ երկար ձգւում է գործի որոշումն ու վճիւրը: Թաթար խուժանը երբէք այնքան չի սարսափում մտրակից, ֆալախից, սրից, զընդակից ու թնդանութից, որքան ստսկում է գրպանների թեթեանալուց և արիւնակիցներին թշուառութեան մատնելուց:

7. Ամէն մի գիւղում պատահած գողութեան, սրածուրթեան, վէրքերի խնդիրները գիւղական համայնքը աշխատում է

անմիջապէս վերջացնել իր ազտագալիւնների միջոցով, որպէսզի չլինի թէ կողմերը դիմեն կալածատիրոջ գործակալին կամ դատաւորին: Ողջ զիւղը միտրերան խնդրում, աղերսում է կողմերին, հաշտեցնում է, որոշում է տուգանքի մի շնչին շափ, խաղաղացնում է, որպէսզի գործը շահանի իշխանութեան: Յանցաւորը զիջանում է և վճարում է պահանջը, որպէսզի գործակալը, կամ կալածատէրը այդ տուգանքի կրկնապատիկը չյափշտակեն: Եթէ գործը հասնում է գործակալին, նա հաշտութեան ղէպքում ստանում է յանցաւորից իր վարձը—գօռը կամ քսան առկոս վրադրով: Եթէ կողմերը պարտաւորում են դիմել կալածատիրոջ, նա իր յիսուն առկոսն է բարդում, եթէ հասնում է գաւառապետին, նա վճարում է վնասածի պահանջը և կրկնապատիկն է ստանում կալածատիրոջից: Իսկ եթէ նահանգապետին է հասնում գործը, այդ ղէպքում քառապատիկը վճարելու է պարտաւորում յանցաւորը և վնասած կողմից էլ որոշ մաս են վերցնում պաշտօնակալները: Այս սոսկալի տուգանքը և խիստ պատիժները ստիպում են թաթար խուժանին զսպելու իր կրքերը և ամէն աղէտի առաջնաունել, որպէսզի կրկին համայնքը արտակարգ հարկերից ու տուգանքներից ազատի, որի աակը ծանրաբեռնած ամբոխը անքում է սոսկալի շքաւորութեան և զրկանքների մատնուած:

III

8. Գիւղական ազմինխտարացիայի բոլորովին հակապատկերն է աւանների և քաղաքների սոսիկանութիւնը: Գիւղերի ժառանգական աէրերը մշտնջինաւոր իշխան ու դատաւոր են իրանց կալածքում, նրանք միայն այն ղէպքում են փոփոխում, երբ ծախում է կալածքը: Այն ինչ քաղաքի սոսիկա

նական աստիճանաւորները յաճախ փոփոխում են, երբ փոխում են գաւառապետները, նահանգապետները և կառավարչապետները: Քաղաքների իւրաքանչիւր թաղի քէլխուղան (թաղապետ) անմիջական կախումն ունի աւաններում՝ գաւառապետից, իսկ քաղաքներում՝ բէլէրբէլից (սոսիկանապետ):

9. Քէլխուղան ոչ միայն կառավարութիւնից որոշ ուժիկ չի ստանում, ոչ միայն կանցելարիայի, բնակարանի, զրազիրների, սպասաւորների, պոստի, հեռագրի ծախսերը իր գրպանից է վճարում, ոչ միայն պարտաւոր է ծառայել գաւառապետի, կամ սոսիկանապետի քմահաճօքներին՝ այլևայլ նւէրներով սիրաշահել նրանց ստորադրեալներին, այլ սարեկան որոշ հարկ է տալիս մեծաւորներին, իր իշխանութեան յանձնուած թաղի սրակի ու քանակի համեմատ: Քէլխուղան ստանձնելով թաղապետութեան պաշտօնը, նա աէր է դառնում այդ թաղի ազգարնակչութեան բոլոր դատաստանական, բրէտական, սոսիկանական գործերին, այնպէս որ՝ ոչ մի պաշտօնակալ, աւանց թաղապետի անմիջական մասնակցութեան, չի կարող սրկէ անձնաւորութիւն կալանաւորել, խուզարկել, բանտարկել, կամ դատապարտել: Կառավարչական ատեաններից գրած ամէն մի հրաման գործադրում է թաղապետի անմիջական միջնորդութեամբ:

10. Քէլխուղան թաղապետութեան պաշտօնը իւրացնելու համար՝ գաւառապետին, կամ սոսիկանապետին վճարած հարկի գումարը անմիջապէս ստանում է իր Ֆարաւ-բաւիից (սոսիկանների աւագից), որով ծածկուում է իր խոշոր բացը. ֆարաւ—բաւին էլ թաղը կառավարելու համար հաւաքած ֆարաւներից (սոսիկաններից) ստանում է պաշտօնի համար թաղապետին վճարած գումարը: Ինչպէս թաղապետը, նոյնպէս ֆարաւները, կամ ֆարաւ-բաւին ոչ մի կոպէկ ուժիկ չեն

ստանում պետական գանձից, այլ այդ պաշտօնները պահպանելու համար պարտաւորւած են, բացի տարեկան նւիրաւորութեան՝ անվերջ նւէրներ ցրելու: Այս էլ պէտք է յիշել, որ պաշտօն ստանալու նւիրաւորութեան քանակը միշտ սակարկւում է, մրցակիցների մէջ գաղանի աճուրդի է դրւում և ապա պաշտօնը յանձնւում է նպաստաւոր նւիրաւորին: Թէև սովորաբար թաղերին լաւ ծանօթ և փորձառու թաղապետներին են յաճնւում թաղերը, բայց սրանց զբաղանները լաւ մղելու համար մեծաւորները անվերջ փոփոխութիւններից և աճուրդներից օգտւում են:

IV

11. Ամէն մի ֆարաշ իր գրամագլուխը պաշտօնին յատկացնելով՝ մարդասիրաբար չի ծառայում թաղին. յայտնի բան է. նա ատամներ ունի, որոնք վարժ են կրծելու, երեխաներ ունի, որոնք հաց են պահանջում, կիներ ունի, որոնք հագուստ են ուզում և ծախսեր, որոնք հեշտութեամբ չի կարողանում բաւականացնել: Այս պարագան ստիպում է ֆարաշին գիշեր-ցերեկ տքնելու, որպէսզի կարողանա սովից փրկել ընտանիքը, զբաւ գրամագլուխը կրկնապատակել, որպէսզի կարողանա էլ նպաստաւոր պաշտօնի համնել: Փարաշն առաւօտից մինչև գիշեր վաղում է, ամէն ծակ ու ճեղ մըտնում, դնում է, քիթը մխած հտահոտում է, աչքերը չուած սպասում, թէ որտեղից իրան որս է գալու: Այսպիսի ստիկանը շատ պարզ է, որ իր թակարդից որսին բաց չի թողնի:

12. Մանաւանդ որ ֆարաշը ոչ միայն առանց ոռոճիկ պաշտօնը որոշ վճարով գնում է, ոչ միայն առանց որևէ

վարձատրութեան ծառայում է թաղապետին ու ֆարաշ-բաշիին, այլ նա դեռ պայմանաւորւած է թաղապետի հետ, որ եթէ իրանց սահմանում որևէ շարագործութիւն պատահի և շկարողանան շարագործը գանել ու կալանաւորել, պարտաւոր է գողտնի գինը, վնասը, կամ արեան գինը ընկերակիցների հետ հաւաստարապէս վճարել: Փարաշը իր գլխով և ամբողջ գոյքով երաշխաւորում է, ապահովացնում է թաղապետին իր ստանձնած պաշտօնի համար: Թէև այդպիսի վնասների անմիջական պատասխանատուն թաղապետն է, բայց վերջինս, ինչպէս գիւղի տէրը, այսպիսի վնասները գանձում է գիւղական համայնքից, իր կորուստը պահանջում է և ստանում իր ֆարաշների խմբից:

13. Ամէն մի շարագործութեան ենթակա գիմում է ֆարաշ-բաշիին, կամ թաղապետին, որոնք աշխատում են ամէն կերպ անմիջապէս գոհացնել վնասածին: Կամ գտնում են յանցաւորին և նրանից վնասը կրկնակ քանակով ստանում և կիսում են գանգատաւորի հետ, և կամ իրենց զբաղանից վրձարում են վնասածին: Հակառակ պարագային, եթէ վնասների ենթարկողը գնա բողբէ գաւառապետին կամ ստիկանապետին, որանք ոչ միայն կրկնակին են վճարելու իրենց մեծաւորին, ոչ միայն զրկւելու են իրենց հասանելի բաժից, այլ յաճախ պաշտօնանկ են լինում, կամ շարաշար տուժում: Այս պատճառով թաղապետը, նախապատիւ է համարում իր գրբպանից վճարել կորուստների և շարագործութիւնների կենթակա անձնաւորութիւններին և ապա հետամտել շարագործութիւնների հեղինակներին, քան թէ թողնել որ վնասի ենթարկւածները պարտաւորեն բարձր ատեան գնալով իրեն և վնասել և իր ձեռքից լսել շարագործութեան հեղինակների:

14. Թարագետը երբէք չի տուժում, եթէ որեւէ ֆարաշ չկարողանա վճարել նրան հասած տուժի մասը, ֆարաշ-բաշին իր մնացեալ ֆարաշներով պատասխանատու և երաշխաւոր է ամբողջ խմբի համար, այնպէս որ՝ սրանցից կտանայ կորուստը: Փարաշ-բաշին այսպիսի անկարող, կամ ըմբոս ֆարաշի ամբողջ գոյքը դրաւելուց յետո, նրան էլ կը բանտարկէ, կտանջէ, մինչև որ բաւականութիւն ստանա: Այս պարագաները դարգացրել են Պարսկաստանում այնպիսի խուզարկու ֆարաշների խմբեր, որ քաղաքներում և աւաններում կատարած ամէն շտապործութիւն իսկայն պարզում է և ոճրագործները իրանց արբանեակներով մատնուում են պարսկական դահիճներին, զնդաններին և տանջանքներին:

Վ

15. Քանի որ ամէն մի շտապործութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է ազմինխտրացիայի վրայ, սա պարտաւոր է բաւականացնել վնասների և կորուստների ենթարկւածներին, կարելի է ենթադրել, թէ ի՛նչ խտութիւններ են գործ զնում ֆարաշները, թաղապետները, ոստիկանապետները, որպէսզի կարողանան զսպել կամ գտնել շտապործներին: Ընդհանրապէս բարբարոսական է ֆարաշների և ոստիկանական պաշտօնակալների ընթացքը: Ոճրագործը գող, աւազակ կամ մարդասպան, ֆարաշների ճանկը մատնելուն պէ՝ նրա ամբողջ գոյքը յափշտակում են, տանջանքների տակ կորցում են նրանից բոլոր թաղցրած իրերը, կամ ստիպում են ծախել անշարժ կայքը և յանձնել դրամները:

16, Փարաշների, թաղապետների, ոստիկանապետների զլլաւոր եկամտի աղբիւրը—աղբուսար մատակարարում են

շտապործները: Ոստիկանութիւնը անսանձ կողոպտում է շտապործներին. և զլլաւոր պաշտօնակալները, քանի որ իրանց շող բաժինները ունեն այդ կողոպուտից, ամեն կերպ խախուսում են ստորին պաշտօնեաներին: Ընթերցողը կարող է գուշակել ոճրագործի սղորմելի վիճակը, նրա տաքնապները, նրա հարադատների հոգեկան տանջանքները, եթէ միշտ նկատի ունենա, որ Պարսկաստանի ազմինխտրացիան իւր գոյութիւնը պահպանում է գողերին, աւազակներին, ոճրագործներին և եղեռնագործներին կողոպտելով: Ո՛ր կատարած ու բարբոքւած աէոօրիսար իր շտապործութեան բոպէին կարող է մոռանալ պարսիկ դահիճներին և շյիշել անմեղ ազգականներին, որոնք իր արարքի պատճառով ցմահ չքաւորութեան, տանջանքներին են մատնելու: Այս ըմբռնելուց յետո, պարզում է այն գաղանիքը, թէ ինչի՞ Ատրպատականի թաթարները զողութիւններով, աւերածութիւններով, արլւնահեղութիւններով չեն գերազանցում իրանց Թուրքիայի և Կովկասի ցեղակիցներին, քանի որ պարսիկ կառավարութիւնը, ո՛չ զինուորական ոյժ ունի, ո՛չ կազմակերպւած ոստիկանութիւն նրանց սանձելու համար, ճշմարիտ որ շատ զարմանալի է, քանի որ 75, 000 տուն ազգաբնակութիւն ունեցող Թաւրիզի նման մի քաղաքում տարւա ընթացքում եօթը եղբրական գործ չի պատահում, այն ինչ Կովկասի ամէն մի գաւառական քաղաքում ամիսը մի քանի զէպքեր է պատահում:

ՎԻ

17. Թէև իսլամը ազգ չի ճանաչում, ազգայնութեան գաղափարը իսլամ գոյութիւն չունի Պարսկաստանում, բայց երկրի բնակչութիւնը բոլորովին իրարից տարբեր ցեղերից է կազմ-

ւած, որոնք լեզուով, սովորութիւններով, բարքով կատարելապէս միմեանցից տարբերուած են: Ատրպատականն էլ աղքատ չէ այդպիսի իրարից տարբեր ու ներհակ ցեղերից, որոնք դարերից ի վեր իրար սխերիմներն են և միմեանց արիւն են խմել: Այս ցեղերը կատարելապէս ընկճելու և ստրկացնելու համար կառավարութիւնը իւրաքանչիւր ցեղի վիճակի վարչութիւնը յանձնուած է իրանց առհմական ցեղապետներից մէկին, որը պտտասխանատու է ամբողջ ցեղի արարքի համար, ինչպէս որ և է դաւառապետ կամ թագապետ իր վիճակում: Ճըշմարիտ է XIX դարում պարսկական կառավարութեան կեղրոնացումը սանձահարեց այդ իրար բունն ու օջախը քանդող հորդանների անպատակութիւնները, բայց չկարողացաւ հանդիսանալ նրանց որոնում ընկալած սխակալութեան ոգին: Յաճախ այս այլացեղերը ընդհարուում և անշափ անմեղ արիւն է թափուում: Կառավարութիւնը շունհնարով կանոնաւոր դատաստանական, ստիկանական և զինուորական ոյժ, չի կարողանում սանձահարել այդ այլացեղերին իրար դէմ վարած անպատակութիւններն ու աւարառութիւններն անմիջապէս, բայց նա հետամտում է և վերջիվերջոյ այնպէս է խաղաղացնում, որ կուսովները քսան-երեսուն տարի հազիւ կարողանում են իրանց անասական վիճակը բարւոքել:

Այս ներքին հորդանների կատարած թաթարական աւերածների մասին կառավարիչները այնքան էլ շատ չեն մտածում, քանի որ սրանց արարքի դէմ ոչ կողմերն են գանդատում, ոչ էլ ևւրոպական գիւլթումատիան է ըողորում ու բաւարարութիւն պահանջում: Ո՛չ որ էլ չի հետաքրքրում. թող իրար սրածեն, ջարդեն և ոյժերը ջլատեն, այս ձեռնաու է կառավարութեան: Մանաւանդ նահանգապետները և կառավարչապետները անշափ դո՛հ են այս արիւնհեղութիւններից, քանի

որ սրանք հնարաւորութիւն են գանուած կրկու կողմերին էլ կեղեքելու, քամելու և իրանց քտակը լցնելու: Այսպիսի դէպքերի ժամանակ կառավարիչները խուլ ու կոյր են ձեանում, քանի որ այնքան ոյժ չունեն, որ կարողանան առաջն տանել: Պէտք է այս էլ գիտենալ, որ նահանգապետները իրանց անձնական միջոցներով են զինելու, ձիաւորելու և ուղարկելու ստիկանական կամ զինուորական ոյժ խլրտումները խաղաղացնելու համար. արտաքս կարգերի ծախսերը կեղրոնական կառավարութիւնը չի ընդունում, կամ բաժանում է նահանգապետների վրա, որ լրացնեն: Ուստի արիւնահեղութիւնը, յափշտակութիւնը, աւերածն ու եղեռը վերջանալուց յետո, նահանգապետի պաշտօնակալները ստիպում են ընկճած կողմին գանդատ ներկայացնելու: Վերջինս անմիջապէս պաշտօնեա է ուղարկում աւերիչների դիւին՝ բացատրութիւն և աուզանք պահանջելու: Եթէ ցեղի գլխաւորը անմիջապէս չի հպատակում և չի բաւականացնում, պաշտօնեան ցեղապետի մրցակիցներից զօրեղագոյնին առաջ է քաշում և սրա նէքները նահանգապետին ուղարկելով, պահանջում է նախկին բմրոտ ցեղապետին պաշտօնանկ անել, վերջինին պետ հրատարակել: Եթէ կարողանում է նահանգապետը՝ կալանաւորում և թաւրիղ է ուղարկում բմրոտ ցեղապետին, հակառակ դէպքում նրան այնքան ճնշում է յաջորդ ցեղապետը, որ նա պարտաւորեալ անձամբ գիմում է կառավարչապետին որ իրան ներէ և Գահաժառանգից վերստին հրովարտակ ստանայ: Այսպիսի բմրոտ ցեղապետներին թաւրիղում բանտարկում, այնքան են տանջում, մինչև որ կալանաւորը իր բոլոր ունեցածը նրանց է բաժանում: Եթէ կատարած անպատակութիւններն ու շարագործութիւնները ծանր է, բմրոտ—ցեղապետին սպանում են, թեթեւ է, աուգանքներով ազատում, նորից հրովարտակ է ստանում, պտանձնում է ցե-

դասակարգութեան պաշտօնը և վերադասուում հարադասներին: Այս պարագաներից, այն անսահման տուգանքներից ստիպւած՝ ցեղերի առաջնորդները սանձում են իրանց ռայաթին, կամ ռայաթը ընտրում է այնպիսի ցեղապետ, որ կարողանա զբաղել համայնքին և ահաւոր տուգանքների պատճառ չգառնար: Տուգանքը միշտ բաժանուում է ամբողջ ցեղի վրա, որի անդամները հաւասարապէս տուժում են:

Ատրպատականի այս թաթարական ցեղերի մեծագոյն մասը շիա կամ շիիզմին հակաւած ադանգաւորներ են, որոնք պարսկաստանից գուրս որեւէ յինման կէտ չունենալով, պէտք է անպայման կերպով ստրկանան իրանց հովանաւորող Չահնշահի կառավարութեան: Բայց տարբեր են թուրքական սահմանների մօտ ապրող սիւննի ջուրդերը, մանաւանդ Որմիի լճից հարաւարեմուտք տարածւած Սոււշ-Բուլաղ նահանգի ջուրդերը, որոնք թէ ցեղով, թէ կրօնով և թէ բարքով բոլորովին թաթարական ցեղերի հակապատկերն են ներկայացնում, առում են շիաներին էլ, նրանց պետութեան ներկա սէժիմըն էլ: Չնայելով որ Սոււշ-Բուլաղի ահաւոր նահանգին (300 000 բնակիչ) գրեթէ միայն ջուրդերն են տիրապետում, որոնք իրանց ցեղակիցներին—Թուրքիայից ոչ միայն բարոյական քաջալիբութիւն, այլ առատ զէնք ու մթերք են ստանում, զբրգուում և բարբորում են իրանց տիրող կառավարութեան դէմ, բայց պարսիկ ադմինիստրատորները սրանց էլ սանձահարած են և շեն թոյլ տալիս խլրաւելու, ինչպէս ընկճած ու ստրկացրած են իրանց կրօնակից ու ցեղակից թաթարներին: Ամբողջ Սոււշ-Բուլաղի և Սարգաշի գիւղերը ջուրդ ցեղապետների սեփականութիւնն է, որոնք իրանց վիճակում անկախ իշխում են, անսահման իրաւունքներով: Ամէն մի գիւղատէր զինած է իր ռայաթին—ջուրդերին ամենակատարելագործւած զէնքերով:

ձիով և քուրդը մեծ հաշակ է վայելում իր գործածած գէնքով և քաջութիւնով: Երկրի բնական անառիկ լեռները, անմառչիկ ձորերը շեն թոյլ տալիս, որ պարսիկ կառավարութիւնը կարողանա սրանց ընկճել և հպտակեցնել: Կառավարութիւնը չկարողանալով սրանցից շտաբերին կատարելապէս նւաճել, հարկերը շի պահանջում, այլ պարտաւորացրել է սահմանապահ հեծելազօր պահել—հարկի փոխարէն: Բայց այս բոլորը աննպաստ պայմաններում անգամ նահանգը այնպէս խեղճացած է կառավարութեան առաջ, ինչպէս ընկճւած է Սալմաստի, Մարանդի, Մարաղայի և Հաշտարույի դաշտային ստրկացած և օպիումից ապուշ դարձած ժողովուրդը: 1881 թ. Չէյխ-Իբրահիմի և 1899 թ. Ղադի-Ֆէթթահի ապստամբութիւնները պարսիկներն ինչպէս ընկճեցին, ծանօթ է արդէն Կովկասի լրագրութեան: Կառավարութիւնը ամբողջ ցեղի յանցանքի ու սճրի պատասխանատուութիւնը պցում է ցեղապետների վրա և նրանցից բաւարարութիւն է պահանջում: Այս բաւարարութիւնը երբեմն տասնհակ և հարիւր հազարների է հասնում: Այդ տուգանքը ստիպում է ցեղապետներին դուրս իրանց ցեղը: Հակառակ դէպքում կառավարութիւնը իշխանութիւնը յանձնում է ցեղապետների հակապատկորդ մրցակիցներին և սրանց այնքան է իրար դէմ կուեցնում, մինչև բոլորին էլ ընկճում է:

20. Պարսիկ ադմինիստրացիայի միակ սխերիմ ներքին հակառակորդն եղել է շիա կղերը, որը յաւակնել է միշտ իրան վերապահել երկրի գոտաստանական, քաղաքական և անասնասկան գործերը և ջանացել է Չահերի դիրքը ուզուպահարի, կամ լսի դինսորական սպարապետի աստիճանով սահմանափակել: Արքունիքը խուլ կերպով անվերջ շարունակել է կղերի դէմ մի ներքին կռիւ, բայց և այնպէս Պարսիկ

ազմինիստարատորները իրանց խորամանկութեամբ և կեղծիքներով կղերին էլ են ընկճել ու իրանց շահերին ծառայեցրել, ինչպէս խոնարհեցրել են անգուսպ խաներին, արիւնարբու ցեղապետներին և անխիղճ աւարտուռներին: Կղերի բարձրացրած յանկարծակի ամբոխային ցոյցերի առաջն առնելու համար՝ կառավարութիւնը զիջել է ամբոխի պահանջներին՝ անմիջապէս բաւականութիւն տալով ու ցրելով: Իսկ խաղաղութիւնը վերահաստատելուց յետո զաղանի քննութիւն է կատարել և զըլխաւոր խռովարարներին հեռացրել է, աքսորել կամ սպանել: Այս ցոյցը կեկավարող, ծրագրող միւջթէհիզներին առաջարկել է մայրաքաղաք՝ Չահին տեսութեան, կամ Քէրբալա—Օսմանեան երկրում ուխտի գնալու: Այս քաղաքավարի աքսորը մերժող կղերը շարաշար տուժում է. կամ թունաւորում են, կամ նրանց բնակարանը ուժակոծում: Գարերի փորձերը ստիպել է նրանց հպատակելու:

21. Պարսկաստանում կատարւած ցոյցերը ընդհանրապէս արհեստական են եղել: Ժողովուրդը ստտիկանական և կառավարչական այնպիսի խիտա կապանքների մէջ է, տգիտութիւնը նրան այնպէս է ստրկացրել, որ սա ինքնաբերաբար ամբոխելու հնարաւորութիւնից զուրկ է: Ժողովրդին ամբոխում են կղերը թալարաների (ուսանողների) միջոցով, նահանգապետները, կառավարչապետները իրանց լրտես լոթիւների միջոցով: Այսպէս օրինակ. 1898 թ. Ասրպատականի կառավարչապետ Գերուսցի Հասան-Ալի-խանը ուզում էր աղաւել տեղացի նշանաւոր Նիզամ-իւլ իւլէմա միւջթէհիզի ինտրիզներէից, որը Թէհրանում ունեցած աղբեցիկ եղբայրների միջոցով կաշկանդում էր կառավարչապետի քայիերը: Կառավարչապետը իր լրտես լոթիւների միջոցով գրգռեց ամբոխին, իբր թէ Նիզամ-իւլ-իւլէման ահաւոր քանակութեամբ ցորեն ունի ամբարած Թաւրի-

զում և աժան շի ծախում, որ հացթուխները կարողանան շքաւոր հասարակութեան հաց մատակարարել: Ամբոխը աներկիւզ յարձակեց Նիզամ-իւլ իւլէմաի տան վրա, կողոպտեց, ամբարները ցրեց, անպատիժ և առանց պատասխանատւութեան մնաց մինչև օրս: 1899 թիւն կեդրոնական կառավարութիւնը շէր ցանկանում Ասրպատականից հեռացնել կառավարչապետ Հասան-Ալի խանին, իսկ նրա կաշառակիւր ընթացքից դժգոհ էր գահաժառանգը: Նոյն թուականին Հասան-Ալի-խանի կարգադրութեամբ Ղարաբաղցի աւազակ Րահիմ-խանը որմբակոծեց Արդարիլի միւջթէհիզ-Միրզա-Ալէքսերի տունը և նրան բերեց Թաւրիզ: Թաւրիզի միւջթէհիզները ժողովրդին ազմկեցին կառավարչապետի դէմ, որը զուրս եկաւ քաղաքից և հրաժարական ուղարկեց Թէհրան: Ռէժիմի զործի ժամանակ, 1891 թիւն, թէև ամբողջ աշխարհին հուշակեցին, թէ Թաւրիզի միւջթէհիզ Հաջի-Միրզա-Ջաւադ ազան դիմադրեց և շթոյեց գաշնագրի գործադրելուն, ամբողջ երկրի ազգաբնակչութիւնը կառավարութեան դէմ գրգռելով, բայց այս բանը այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ Չահն էլ զղջացել էր և ձգտում էր մի կերպ քանդել տւած գաշնագիրը: Գործին շատ մօտ մարդիկ Չահին հասկացրել էին, որ այդ ընկերութիւնը Չահի գանձին խոտաացած տարեկան վճարի հարիւրապատիկն է գանձելու ժողովրդից, ուստի Գերուս-Հասան-Ալի-խանն էլ ոչ պաշտօնապէս օգնում էր միւջթէհիզին, սրպէսզի մի կերպ սննդացի գաշնագիրը և երկիրը շկողոպտուի անդլիական ընկերութիւնից: Ամբոխը հետեւեց Հաջի-Միրզա-Ջաւադ-աղային, ազմկեցին մի քանի քաղաքներում, պայմանը քանդեցին և խաղաղեցին:

Խռովութիւնների և խռովարարների գոպանակը ազմինիւքարայիայի ձեռքին է:

Ազմինիստրացիայի մասին աւելի սրուշ գաղափար տալու համար, կարեւոր ենք համարում Ատրպատականի փիշիքար նիզամի Սայթանէի Թաւրիզ գալու, երկու տարի պաշտօնափարելու և պաշտօնանկ հեռանալու ժամանակ հետաքրքիր արկածների նկարագրութիւնը տալ ընթերցողներին:

Ն Ի Զ Ա Մ Ի Ս Ա Լ Թ Ա Ն Է

1. Ատրպատականի փիշիքարը (Իրանի գահաժառանգի գլխաւոր գործակալը), կամ ինչպէս ասորական է գործել նրան անւանել կառավարչապետը—կուսակալը, Ամիրի-Նիզամ հասան-Ալի-խան Գերուսը պաշտօնանկ էր եղել և հեռացել վրձակից, 1899 թ. Ապրիլին: Այդ անձնաւորութիւնը խիստ վարչական մարդ էր, նայն իսկ ծերութեան ժամանակ՝ երկրորդ անգամ փիշիքարի պաշտօնավարութեան ընթացքում, որին Մուղաֆէր-էզզին շահը ուղարկել էր Ատրպատական, երբ խռովութիւնների առաջն առնելու կարիք կար, երբ հարկատու էր մի ազդեցիկ մարդ, որ կարողանար զսպել Թաւրիզի խռովարարներին, որոնք նախկին փիշիքար՝ Ղայմաղամի աւուր տարի էին մտանել, Նիզամ-իւլ-իւլէմա հողերականի ցարենի ամբարներն էին ցրել և սպառնալիք էին կարգում քաղաքի կալուածատէրներին: Հասան-Ալի-խան Գերուսը երբէք չէր դիջել, որ պետական-վարչական գործերում միջամտեն սո միայն օտարականները, այլ, հակառակ իտլամական-շիա ազանկաւոր-

ների օրէնքին ու դաւանանքին, նա մինչև անգամ ամէն ճիգ թափում էր. որ շէքսթացնի միջթէնիզներին և նրանց դերը սահմանափակի գուտ կրօնական, ծխական գործերով:

2. Մի անգամ երբ ներկա շահը զեւ գահաժառանգ էր, Ամիրի-Նիզամ Գերուսից կրկնակի թախաձանքով խնդրել էր, որ մի մարդասպան բանտարկեալի իրեն յանձնէ, փիշիքարը զգալով որ գահաժառանգին շրջապատողները կաշառւած են և ձգտում են իր միջոցով բանտից դուրս կորզել շարագործին, նա պատասխանել էր, որ չուտով էր կատարի գահաժառանգի կամքը և իր սպասուորներին հրամայել էր անմիջապէս կախել մահապարտին: Գահաժառանգը գիտենալով փիշիքարի բնաւորութիւնը, շտապել էր անձամբ գալ՝ կալանաւորին ազատելու, բայց ճանապարհին ոճրագործի դիակը կախւած էր ակու: Բայց Ամիր-Նիզամը այնպէս ուժեղ մարդ էր, այնքան յարգւած, որ ժառանգը չէր նկատել անգամ, որ նա իւր կամքը չէր կատարել, իսկ գահ բարձրանալուց յետո, կրկին նրան էր յանձնել Ատրպատականի փիշիքարի պաշտօնը, շնայելով նրա ծերութեան: Ամիր-Նիզամը խիստ խելացի ազմինիստրատոր էր, հակառակորդները որքան թակարդներ էին լարել նրա դէմ պարսկական նենդամութեամբ, նա հմտութեամբ իրեն յանձնւած գործերը այնպէս խելացի կերպով էր գլուխ բերել, որ միշտ աւելի բարձրացել էր, աւելի ուժեղ դիրք էր ստեղծել իրեն համար, թէ իւրայինների և թէ օտարների աչքում:

Չէյս-Իբրաղուլլահի ապստամբութիւնից յետո, երբ Պարսիկ կառավարութիւնը ձգտում էր բոլորովին քայքայել քրդերին, Ամիրի-Նիզամին հրամայւած էր ոչնչացնել ապստամբների ամենաուժեղ բէդլին: Խաղաղութեան գաշար կսկուց և երկիրը անգործիւց յետո, այդ բէդլին իւր մօտ կանչեց Ամիրի-

Նիզամը և զուրանը նրան աւանդ ուղարկեց ասելով. որ—, Քանի խնքը՝ Ամիրի-Նիզամը երկրի երեսին է, ոչ որ շի յանդդ-նիլ նրա կեանքին զիպշիլ: Հաւատաց երզումին պարզամիտ քուրզը, եկաւ, մտաւ Ամիրի-Նիզամի վրանը: Ամիր-Նիզամը վաղօրօք մի խօսք հօր էր փօրել աւել և ինքը մտել էր երկրի հօգի տակը: սրպէտղի երզմնաղբուժ չը լինի, իսկ ծառաները վրանում գնդակահար արին անդէն քուրզը բէգին:

3 Ամիր-Նիզամի քաջութեան, խելքի, հմտութեան և վարչականութեան առաջ խոնարհուում էին բոլոր պարսիկ մեծամեծները, նրանից անշափ գոհ էին և՛ Նասր-էզզին և՛ Մուղափէր-էզզին շահերը, նրանից ակնածում էին ոչ միայն պարսիկ մինիստրները, այլ նայն իսկ Սաղբագամ-էթարէզ-աղամը. բայց կեզրոնական վարչութիւնը նրանից օգաւում և մայրաքաղաքից հեռացնում էր, որ նա իրենց ապիկարութիւնը չը մերկացնէ, իրենց զիմակները չը պատռէ և չը:այտառակէ: Թէ և երկրօրդ անգամի կառավարչապետութեան ժանանակ անշափ փոխուել էր Ամիրի-Նիզամը, որ հին ազմինիստրատօրի միայն շուքն էր մնացել, ծերութիւնը նրան ընկճել և թուլացրել էր, ժողովուրդը փնտաւում էր նախկին բարեկամին, կաշառակերութիւններով անշափ ղեղծում էր կատարում, այնպիսի իրար ներհակ հրամաններ էր արձակում երկու հակառակօրդների մէջ, որ ակնյայտնի ընշարդց կաշառակերութիւնը պարզում էր կողմերին, մինչև այն ատիճան, որ բոլոր գանգատաւորները նրանից խոյս էին աւախօ, բայց և այնպէս նա երբէք իւր սկզբունքին հակառակ ընթացք չը բռնեց և այդ յամառութեան էլ գոհ գնաց:

4. Արդարեւում մի յայտնի մոլլա՝ Միրզա-Ալէքրէր անունով երազում էր միջով էհիդների գերիշխանութեան խոնարհեցնել Գարսիական վարչութիւնը: Սա հասկացող, խիտտ կրօնամտ,

անկաշտա, արդարատէր, բնութեան զէմ մարանշտղ և ծայրայեղ ժողովրդատէր հօգիտրական էր: Սա ուխտել էր իւր կեանքը ժողովրդի վիճակի քարօրութեան նւիրել և ասկունութեամբ զիմում էր նպատակին: Նա այնքան կայր հեռուղ էր իրենց վարդապետութեան և անշափ մանրաքննին, որ ուխտել էր երբէք չուտել—չխմել ուրիշի վատտակից, չէր բնդունում ոչ մի հրաւէր, և ոչ մի նւէր: Միրզա-Ալէքրէրը ամբողջ տարին հաւաքում էր ունեցողներից ատասներորդը և ցըրում էր կարօտանալներն, առանց սրեէ գենար իւրացնելու, կամ սրեէ վարձստանալու իւր բոլոր պաշտօնակատարութիւնների համար: Միրզա-Ալէքրէրը ոչ դատ էր վարում, ոչ թուզթ էր վաւերացնում, ոչ էլ, ներկայիս Ատրպատականի կղերին հետեւելով. կալածներ ձեռք բերելու էր արնում: Նա անշափ գոհ է իւր տարեկան մի-երկու հարիւր թումանի եկամուտով, որ ստանում էր ժառանգական կալածներից, և զրանով էլ ապրում է: Այնպիսի զիրք է ընդունել, որ Արդարիլի ժողովուրդը Միրզա-Ալէքրէրին պաշտում է, ոչ միայն անշափ յարգանքի է արժանացրել նրան, այլ ընդունում է, որ նրա մէջ բուն է զրել իրենց աներութացած Իմամի հօգին և նրա մէջ բուն է զրել իրենց աներութացած Իմամի համար կեանք զոհելը սըբաղան պարտականութիւն ևն համարում իրեն հետերդները՝ շիտ-հաւատացեալները: Միրզա-Ալէքրէրը իւր վարքով ներկայիս Ատրպատականի դասակիցների այնպիսի հակառակ պատկերն է ներկայացնում, որ նրան խալացնոր ևն հրատարակել նախանձօրդները, չին թողնում, որ հետերդների մեծ բողմութիւն հաւաքէ զլիսին: Նա էլ առանձնացած իւր վիճակում, ջանում է սովածների կշտացնել, նեղածներին սղեսրել և ճնշածներին զուրս կորդել բանաւորների ճիրաններից:

5. Միրզա-Ալէքրէրը ընթացքը ծայրահեղութեան հասց-

բեց, նա ոչ միայն միջամտում էր ամէն տեսակ դատաստանական գործերի, հովանաւորում էր սեանկներին և պարտքը վճարելուց խոյս տուղներին, այլ համարձակ մէջիդում անարգում էր դատաւորներին, սրանց ուղարկող Ղաջարներին: Արգարիլի նահանգապետները անվերջ գանգատում էին, թէ Միրզա-Ալէքսերը խոչնդատ է դառնում, չի թողնում գործերը վերջացնել և կենարանական վարչութեան հրամանները կարգադրել: Ամիր Նիզամը հրամայեց նրան կալանաւորել, բերել Թաւրիզ քննութեան: Երբ վերջինը ընդդիմացաւ, յայտնի տւողակ Բահրմ խան Չէլէքիանիին ուղարկեց նրա վրա, ձիաւորներով և թնդանօթով, որոնք մտլա Միրզա-Ալէքսերի տան վրա ուսմբեր արձակեցին, տեղ տեղ քանդեցին, ճնշեցին, այնպէս որ նա անձարացած անձնատուր եղաւ: Թէև Արտարիլցիները, մանաւանդ վիճակի ժողովուրդը անշափ վրդովեց, բայց Բահրմ խանի անողորմ ձիաւորների կեղեքումներից սոսկալով, մանաւանդ թնդանօթների ուսմբերից անհաւատ, լուեցին, սպասելով գործի վախճանին:

6. Միրզա-Ալէքսերին Արգարիլից Թաւրիզ բերելիս, մի խլրտում բարձրացաւ իւլէմաների-միւջթէհիդներէ մէջ, որոնք սկսեցին բողոքել կառավարչապետի բռնած ընթացքի գէմ: Ամիր-Նիզամը թէև կարող էր անմիջապէս սրանց արհերն էլ ումբակոծել, իրենց էլ կալանաւորել, բայց, որպէս Պարսիկ հեռաւես մարդ, զգաց թէ կղերին գրգոզն օվ էր և հրաժարական տւեց: Երկտաւարդ գահաժառանգը ցանկալով հեռացնել Ամիր-Նիզամին և իւր անմիջական իշխանութեան աակն առնել Ատրպատական աշխարհը, նա կղերին պաշտպան հանդիսացաւ: Ամիր-Նիզամը պնդեց հրաժարականի վրա, հեռացաւ Ատրպատականից, բայց կղերը աւելի կորցրին իրենց գիրքը, աւելի ատրր խաղալիք դարձան Ազմինխտար-

տարների ձեռքին

7. Ինկատի ունենալով, որ գահաժառանգը ցանկանումէ անձամբ կառավարել Ատրպատականը, Պարսիկ մեծամեծներից ոչ որ չէր զիջանում յանձն առնել Ատրպատականի կառավարչութիւնը: Ոչ որի հաճելի չէր՝ թէ յիսուն հազար թուման վճարել այդ պաշտօնի համար կենարանական վարչութեան և թէ ապագան վտանգել՝ գահաժառանգի կամքին հակառակ ընթացք բռնելու պարտաւորութեամբ: Ամրող երկու ամիս թափուր էր վիճակը և դեռ յաճախորդ չէր յայտնուում այդ պաշտօնի համար: Աթաբէգ-Ազամը, որ ամէն ճիգ թափելով ուզում էր հեռացնել մայրաքաղաքից իւր նենդամիտ և վտանգաւոր ախոյեաններին, այդ պաշտօնը առաջադրեց Նիզամի-Սալթանէ Հիւսէին-Ղուլի խանին: Իսկ վերջինը շուղենալով ընդհարել թագաժառանգի հետ, ամէն միջոցի դիմեց, որ ազատւի այդ կոչումից, բայց շահի հրամանը այնպէս անդառնալի էր, որ թագաժառանգը հեռագրեց ընդունել և ճանապարհել զէպի Ատրպատական: Այս հեռագրից ապահոված Նիզամի-Սալթանէն, թէև դարձեալ նազ էր անում ընդունելու պաշտօնը, որպէս զի պաշտօնի վճարից՝ յիսուն հազար թումանից աւելի բան չը պոպկեն նրանից, բայց Թաւրիզում նրա ազէնանները արգէն լուր տարածեցին, թէ առանց որեէ վճարի առաջարկում են նրան փիշիքաբի պաշտօնը, բայց նա յանձն չի առնում, չի զիջանում ընդունել: Ղերջապէս վաթսուն հազար թուման կանխիկ նւէր յանձնելով Նիզամի-Սալթանէն՝ ճանապարհ ընկաւ զէպի Ատրպատական:

8. Նիզամի-Սալթանէ Հիւսէին-Ղուլի խանը մի շատ խորամիտ, հասկացող, շրջապատը ճանաչելու անշափ ընդունակ և ուշիմ անձնաւորութիւն է, որ մարսատան ամենաստորին

զրագրի աստիճանից բարձրացել է աստիճանարար մինչև Բուշիրի մարտատան գլխաւոր կապալառուի և մինչև անգամ Չիրագի՝ Փարսիստանի ընդհանուր կառավարչապետի պաշտօնին: Նա իրեն շրջապատող սլաւոսիկ մեծամեծներէից բոլորից հեռատես մարդ է, շատ լաւ է իմանում շէրիաթը, անշափ նուրբ կերպով ուսումնասիրել և իւրացրել է Պարսկաստանի վարչական եղանակները և, որ ամենագլխաւորն է, մեծ կարողութիւն է դիզել, որի առաջ խոնարհուում է ամբողջ ազգարնակութիւնը: Ինչպէս ասում են՝ սիրւած է Սինացի քրքրական էլլիքներէից, բայց վարքով բարքով նման է զուտ Պարսկի-Փարսի, անշափ նախանձախնդիր է հայրենիքի անկախութեան, մանաւանդ պարզացման, որոնց պատճառով միշտ ընդհարուել է Պարսկական մեծամեծներին հետ, որոնք իրենց հաճոյքի, փողի համար միշտ պատրաստ են իրենց ծննդավայրերը աճուրդի գնելու և մատնելու: Նիզամի-Սալթանէն անձնական շահի առթիւ ընդհարում է ունեցել Անգլիացիներին դիպլոմացիայի հետ, որի պատճառով Նասր-է-գին շահի ժամանակ պաշտօնանկ է եղել և երկար ժամանակ անգործ է մնացել: Այս պարագան երկար մտածութիւններէ պատճառ էր դարձել և նա հոգսով ու համոզմունքով անգլոֆիլ է դարձել շնորհիւ այդ ընդհարման: Նա յաճախ կրկնում էր, որ «—իրենց յարաբերութեան մէջ Ռուսները Պարսկիներին հետ աշառութեամբ (բաղարէց) են վերաբերում, այնինչ Անգլիացիները անաշառութեամբ (բիղարէց)»: Թէև վաղուց Նիզամի-Սալթանէն հաշուել էր Անգլիական դիպլոմացիայի հետ, բայց դարձեալ, սրան Սարպատականի փիշիքար նշանակելու համար, Պարսկիներին կենտրոնական վարչութիւնը պարտաւորւած էր Անգլիացիներէից յատուկ թոյլտուութիւն խնդրել, իսկ Աթարէզ-Ագամը չիւսէին Ղուլի խանին մայրաքաղաքից

հեռացնելու համար, նրա օպպոզիցիայից ազատելու համար, դիջաւ Անգլիական դիպլոմացիային դիմում անելու և յաջողացրեց ծրագրերը:

9. Դեռ Թէհրանից դուրս շէր եկել, չիւսէին Ղուլի խանի ազէնտները սկսեցին Թաւրիզում զբաւակնուիլ նրա արդարասիրութիւնը, անկողմնակալութիւնը և մանաւանդ տոկունութիւնը: Ատրպատտականցիներին յայտնի էր, որ Նիզամի-Սալթանէն այնքան օրէնսգէտ էր, որ կարող էր միջթէհրիցներին շէրիաթից դաս կարգալ, այնքան խիստ էր, որ կարող էր ամենազօրեղ կրօնաւորներին էլ աքսորել, այնքան ճարտող էր ամենազօրեղ կրօնաւորներին էլ աքսորել, այնքան ճարտող էր, որ կարող էր այժի եղջիւրից կաթ կթել, այնպէս խորաքննիւն էր, որ ամէն մի նենգութիւն ու խարէութիւն կարող էր մի քննական ակնարկով պարզել և ոչնչացնել ամէն տեսակ կեղծւած զոկուսմէնտներ, ուստի սարսափը պատեց ամէն մի կալւածատիրոջ, հարուստի և կապիտալիստի սրտին: Ներկայիս Ատրպատականի գիւղակտն կալւածատէրներէից որ մէկը նենգութեամբ, կամ խարէութեամբ, կամ կեղծիքով և կամ բռնութեամբ չէ իւրացրել, չէ սեփականացրել տասը, քսան, յիսուն, հարիւր գիւղ: Ո՞ր դատաւարի, կամ միջթէհրի գոնիներին, վաթսուն գանգատուորներ շեն բոլորւած, որոնցից ամէն մէկը չի սղորում իրեն հասցրած վնասների, զրկանքների կեղեքումների դէմ: Որը կեղեքւած է ազգականից, սրբ կողոպտւած է բանակալից, որն էլ դո՞ է գնացած նենգամիտ կղերի վրա տաժած վատահումութիւնից, որոնք որեւէ կերպով յափշտակել են այդ թշուառների կարողութիւնը, շիտ արդարագատութիւն, որ քննէ ու պաշտպանէ այդ թշուառների բողոքը: Սրանց կոծից ու մորմօքից տանջւած և բորբոքւած սրբտիրը վրդովւած, խաղաղութիւնից զրկւած, սկսեցին պատարաստութիւններ տեսնել դիմաւորելու և դատաւարին սիրաշա-

հելու, որ քաղցր հայեացքով նայի իրենց վրա և ներողամիտ սրտով զանցառութեան, մոռացութեան տա անցեալը: Գեռ Նի-
զամի-Սալթանէն Ղազվին չը հասած, Թաւրիզից, Ուրմիից, Սօուշ-բուլաղից, Մարաղայից, Արդաբիլից և Ղարազաղից կալ-
ւածատէրները և կապիտալիստների պատգամաւորները ճանա-
պարհ ընկան դէպի Ջէնջան, ընդառանջելու փիշիքարին, նրա սէրը գրաւելու, նորողամտութիւնը հայցելու իրենց տէրե-
րի համար: Այս բոլոր պատգամաւորները իրենց հետ տա-
նում էին զանազան նւէրներ, ձի, ջորի, գորբ, կարպետ, գո-
հարէղէն, մարգարիտ, մանուանդ ոսկի հնչուն գրամ: Ինչպէս
պատմում են, Նիզամի-Սալթանէն մինչև Թաւրիզ հասնելը երեք
հարիւր հազար թումանի փէշքեաշ էր ստացել, բացի գոր-
բերն ու կարպետները. նժոյգներն ու զարդերը: Այս նւէրնե-
րը—, Բարի գալստեան գոհարերութիւնն է՝ համարուում. պա-
րագաների, պաշտօնականի անձնաւորութեան դիրքի և հմտու-
թեան համեմատ կարող է բարձրանալ և իջնել:

10. Հիւսէին Ղուլի խանը անաւոր սւիտայով էր գալիս Թէհ-
րանից. նրա հետն էին ինչպէս որդին, երկու եղբորսրդիները
մօտաւոր աղակաւանները, նոյնպէս քարտուղարները, հաշու-
արհները, զրազիրները, Փարաշ-բաշին (ոստիկանագետ) ախո-
ւապետը, գահիճները, բանգապետները և անթիւ սպասաւոր-
ներ: Այն նւիրարները իրենց նպատակին հասնելու համար,
պարտաւորւած էին նախապէս գրաւել շքախմբի անգամներին,
որպէսզի կարողանային մօտենալ Հիւսէին-Ղուլի խանին: Այս
բաղմութեան մէջ կային և այնպիսի աստիճանաւորներ, զօ-
րականներ ու կարողութեան տէր մարդիկ, որոնք իրենց հաշ-
ւով, իրենց գոյքով հետևում էին փիշիքարին, Աարպատականի
այլեայլ նահանգների և գաւառների կառավարչութիւնը ձեռք
բերելու յոյսով: Ինչպէս Նիզամի-Սալթանէն վաթսուցն հազար

թուման վճարելով ստացել էր պաշտօնը, նոյնպիսի որոշ գո-
հարելութիւններով այս պաշտօնականները պիտի գնէին նը-
րանից գաւառագետի և նահանգագետի պաշտօնները:

11. Նախկին փիշիքարը հեռանալիս, սովորութեան հա-
մաձայն, իրեն հետ տարել էր, կամ ցրել իւր դիւտնատան
բոլոր ծառայողներին, նրա վարչական ատեանները, բանարը,
ամէն բան գողարել էին գոյութիւն ունենալուց: Գիւանատան
գործեր, արխաւ, հին գործեր ստանձնելու, յանձնելու սովորու-
թիւնը գոյութիւն չունի այս երկրում: Որեւէ պետական հիմ-
նարկութիւն չկայ, նահանգական, կամ գաւառական վարչու-
թիւն չկան, որոնց վարչութիւնը-վերատեսչութիւնը յանձնւած
լինի պաշտօնակալի, այլ պաշտօնակալի անձնաւորութիւնը
իւր մէջն է ամփոփում ամէն բան, բացարձակ ինքնակալ իշ-
խանութիւնով: Ո՛չ Ամիրի-Նիզամը մի բան ստացել էր, որ
յանձնէ Նիզամի-Սալթանէին, ո՛չ նրա գործակիցները կապ
կարող էին ունենալ Նիզամի-Սալթանէի հետ, ո՛չ սա որեւէ
կարիք ունէր նրա անւան կամ նրա նախորդների անւան գըր-
ւած ֆէրմաններից և բաղամներից, ո՛չ էլ սրա հրովարտակը
սրեւէ առնչութիւն ունէր նախորդների հետ: Գուցէ ընթեր-
ցողները երեւակայեն, թէ կառավարչապետը յատուկ դիւանա-
տուն կարող է ունենալ, որտեղ գուցէ կենտրոնացրած են
բոլոր հրամաններն ու գործերը, այդ մասին կանխօրէն ըզ-
գուշացնենք, որ սրեւէ հիմնական դիւանատուն չկայ Պարսկաս-
տանում, բացի արտաքին-գործերի մինիստրութիւնը, որտեղ
գիպլոմատիկական մաքմիների և այլ հպատակների վերա-
բերեալ գրագրութիւնները պահուում են, երբէք էլ Չահնշահ-
ների ֆէրմանների ու հրովարտակների ժողովածու, կամ որ-
եւէ քաղաքացիական կողէքս չէ հրտարակւած, սրով կարո-
զանային, կամ պարտաւորէին աստճնորդելու կառավարչա-

պետները: Միահեծան շահի կողմից նշանակած բոլոր կառավարչապետները անպայման անսահման են, որքան որ սյժերը սլաակ:

12. Թաւրիդ հասնելու պէս Հիւսէին-Ղուլի-խանը՝ կառավարչապետը, իւր կողմը մեծ որդուն յայտարարեց Աւրպատականի ներքին դործերի վերատեսուչ, իսկ սրա փոքր եղբորը Աւրպատականի արդարադատութեան ատեսանի ընդհանուր նախագահ: Ամբողջ երկիրը կախած էր նոյն ընտանիքի երեք անդամի կամայականութիւններից և սրանց կամքը օրէնք ու անդաւնալի պատգամ էր ազգաբնակչութեան համար, որոնցից գրեթէ ոչ ոք չէր կարող յանդգնել բարձր տասան՝ Չահնշահին գիմել, քանի որ բոլորը համոզուած էին, որ իրենց բողոքը կարդալու համար՝ փոյ էին վճարելու, հրաման գրելու համար՝ փոյ էին պահանջելու, իսկ հրամանը գործողը և տալու իրենք անկարող պիտի լինէին: Նիզամի-Սալթանէի Թաւրիդ հասնելուց զեռ մի ամիս էլ շանցած, նրա մեծ եղբոր որդին հանեց վրայից «Եբբադէն», քաղաքացիական շորերը, հագաւ զինուորական համազգեստ, ընդունելով ամբողջ Աւրպատականի զօրքերի ընդհանուր հրամանատարութիւնը: Մի 30-32 տարեկան մարդ, մարէշալի համազգեստով սկսեց կառավարել «Արև—Առիւծի» Աւրպատականի բանակը, սուանց զինուորականութեան «այր ու բէնի» հետ ծանօթ լինելու, իսկ նրա առաջ խոնարհուում էին 60-70 ծերունի զօրականներ, որոնք գուցէ իրենց կաշինները փթացրել էին կուրի դաշտում, քամիի, անձրևի և արևի տակ, ումբերի խլացնող սրտաների և վառօդի շշմեցնող ծախի մէջ: Այսպէս զինուորական իշխանութիւնն էլ իւրացրին և Արագոսանից հեռանալու բերած իրենց սպասաւորներին, զբաղէտներին և գործակալներին յանձնեցին երկրի վարչութիւնը:

13. Կառավարչապետին տեսութեան և խորհրդակցութեան կանչուեցան Աւրպատականի բոլոր նահանգապետներն ու գաւառապետները: Ոչ՝ մի գարմանքի, կամ բողոքի տեղիք չէր կարող տալ այն բոլոր փոփոխութիւնները, որոնք հէնց առաջին ամսին իսկ կատարուեցան: Այս փոփոխութիւնները նահանգապետների, կամ գաւառապետների կատարած զեղծումների, կամ նրանց երկարատև և աշաւուրջ ծառայութիւնների համար չէր, այլ լսի փոյ կորդելու նպատակով էր: Հիւսէին Ղուլի խանը ցանկանում էր իւր հետ բերած պաշտօնականներին տեղափոխել այս ու այն վիճակում, կամ սրանց միջոցով բարձրացնել վիճակից իրեն հասանելիք նւէրները: Բոլոր նահանգապետները և գաւառապետները հաւաքուել էին Թաւրիդ, մանրամասն հաշիւ տալու իրենց վիճակի մասին և խորհրդակցելու ապագա ծրագրերի մասին: Առաւօտից մինչև իրիկուն գանդան սէրթիւրներ (dénêral) և Ամիրի թումաններ dénêral lieufenant) մտանում էին փիշիքարի կողմը մեծ որդուն, սակարկելու այս ու այն վիճակի վարչութեան գինը և ամէն մէկը մի մի խալաթ, հրովարտակ ստանալով՝ զիմում էին իրենց նոր վիճակին: Սրանցից ոչ ոք չէր կարող դժգոհել, քանի որ ամէն բան տաւորով էր, աւելի տուրը, կանխիկ վճարողը հասնում էր ցանկութեան:

14. Թէև նահանգապետները 3-4 ամիս առաջ, Նովրուզին (նոր տարի) էին ձևաք բերել իրենց պաշտօնները՝ վիճակները նախորդ փիշիքարից ահաւոր նւէրներով, բայց անարտունջ երկրորդ անգամ համբում էին այդ հարկը, շրջանից հա շրջանի համար: Նահանգներից փեշքեաշները, որ վճարում էին նահանգապետները փիշիքարին երկու տեսակ է, կանխիկ և ամսական: Կանխիկը վճարում է պաշտօնը ստանալու համար իսկ ամսականը ամէն ամիս պաշտօնակալը պիտի հասցնէ կա-

սովարչապետին, որքան որ մնա դորժում: Կարող են նահանգապետին մի ամսից յետո էլ պաշտօնանկ անել, եթէ արտաքս կարգի մի բան պատահի, թէն այսպիսի զէպքեր հազիւ է պատահում, այդ ժամանակ նա միայն փէշքաշը և մի ամսականը պարտաւոր է վճարել: Յայտնի բան է այս բոլորը կատարում է ծածկարար, բայց գաղանի չէ՝ երկրի սովորական կարգն է, որ սրբադորժւած է դարերից ի վեր: Թաւրիդ քաղաքի ստտիկսնապետը, նահանգի ֆինանսական պաշտօնակալը՝ վաճառականական գատարանի նախագահը և սրանց կցորդները ենթադրեցան նահանգապետների և գաւառապետների վիճակին:

15. Փորձառու Աղմինիստրատորը չէր կարող բաւականանալ սովորական եկամուտներով, նրան Թէհրանից հրահանգ էր տւած Ստեփանականը խաղաղել այն աւազակապետներից, սրանց կեղեքումից հանգստութիւն չունէր կենդրոնական վարչութիւնը: Այս պարագան այնպիսի լայն անցք էր բացած անսահման կառավարչապետի առաջ, որ նա լիուլի կարող էր յագեցում տալ իր ցանկութիւններին, փող կորզել՝ որքան որ ցանկար: Իսկ նա նպատակին հասնելու համար այնպիսի միջոցներ գործածել գիտէր, որ երբէք նրան ոչ ոք չէր կարող մեղադրել: Ամէնից առաջ Նիզամի-Սալթանէն մտածում էր գաւառների յայտնի աւազակներին կողոպտել, որոնք աներկիւզ, աղտա կեղեքում էին ազգարնակութիւնը, յափշտակել էին ուրիշներին անշարժ գոյքը. գիւղերը և անարգել հաւաքում էին եկամուտները: Պէտք է իմանալ, որ այսպիսի աւազակներ չի կարելի գանել և ոչ մի երկրում, սրանք միայն Իրանին են յատուկ: Այս աւազակները ոչ միայն աստիճանաւորներ, զօրականներ են, այլ Չահնշահից տիպոսներ էլ ունեն: Կան զբրանց մէջ այնպիսիները, որ իրենց տոհմի—ցեղի առաջնորդ-

ներն են, ինչպէս Չալարեանի, Չահսէվէն եայլի, կայն, ձիաւոր զնդեր են պահում և կառավարութիւնից թողակ են ստանում: Յաճախ այդ աւազակները իրենց ձիաւորների զնդերով իրար զէմ կուի են մղում, աւերում, աւարում օսնատակ տալիս խեղճ ժողովրդի ցանրը, տունը, տեղը: Երբեմն միևնոյն ցեղի մէջ կուսակցութեան են բաժանում առաջնութեան խնդրով և առանին ընդհարումների ժամանակ դարհուրելի արիւնահեղութիւններ է կատարում. մինչև որ մէկն ու մէկը կորչում է էլլիգի (ցեղի) ղեկավարութեան պաշտօնը: Այս աւազակապետներին կառավարչապետները կալանաւորում, բաժում և կրկին բաց են թողնում, որ զնան կաշին ժողովրդի վրին և ծծեն նրանց աքիւնը: Սրանք մի քանի տեսակ օգուտ են տալիս: Նախ որ ժողովրդին այնպէս են կեղեքում, որ նա ցամաք հաց հազիւ է գտնում տարելու, որով բոլորովին նրան ստրկացնում են: Սրանց ձիաւորները պետութեան համար պատրաստի ոյժ է, երբ կարիք ունենա, օգուտ է շատ մեծ շափով: Եթէ աւազակ առաջնորդներից մէկը ապստամբում է, կառավարութիւնը միւսներին՝ քիչ թողակ տալով, աստիճանը բարձրացնելով, տիտղոս տալով, նրանց արձակում և զսպում է յանգուզն անզուսպին: Նահանգապետները և կառավարչապետները ամէն տարի սրանց կթում են, որը նրանց բիւզջէի նշանաւոր մասն է կազմում:

16. Նահանգապետներին փոփոխելուց յետո նիզամի-Սալթանէն նորանոր հրահանգներ տւեց, որ իրենց վիճակում ապրող այս ու այն աւազակապետի հետ ինչպէս վարեն և ինչպէս նրանց կալանաւորելով յանձնեն փիշիքարին: Նահանգապետները իրենց վիճակը հասնելուց յետո, վճարած փէշքահանների տեղը լցնելու համար, արդարն ու մեղաւորը զանազանելու նկողութիւնը չէին կարող յանձն առնել, միմիայն աջ ու ձախ պա-

հանջում և կորզում էին, որ լրացնեն իրենց բացը: Աւագա-
կապեանները իրենց վիզը կենարօնական վարչութեան ճան-
կերից ազատելու համար չէին մերժում գոհացնելու նահան-
գապեանների համեստ պահանջները: Այս պարագային Արդա-
րիլի նահանգապետը Չահնգվանի առաջնորդ Խոսրովից իւր
բաժինը կորզելուց յետո, նրան նենգութեամբ յանձնեց Հիւ-
սէին-Ղուլի- խանին, որը կայանաւորեց և շղթայակապ գլու-
բեց իւր բանտը, որակզ հինգ վեց ամուս տանջանքից յետո,
քսանը հինգ հաղար թուման տւեց, խալաթ ստացաւ (պարգև),
վերադարձաւ ծննդավայրը՝ իւրայիններին, որ նորից կոզու-
տէ ազգաբնակիւթիւնը ապագա փիշիքարի համար փէշքեաշ
պատրաստելու:

17. Մեծամեծ աւագակներին զարհուրեցնելու, նրանցից
պատկառելի գումարներ կորզելու, ժողովուրդին, ազգաբնա-
կութեան սոսկացնելու, ընկճելու տենչով, իւր նաւաւարու-
թեան սկզբնական ամիսներում նիզամի-Սալթանէն շատ
խիստ վարուեց ձեռքն ընկած սրիկա-աւագակների հետ, մերկ
ու ակլոր սճրագործների հետ, որոնք Խոյի, Մարագայի ճա-
նապարհներին մարգիկ էին կողոպտել և սպանութիւններ կա-
տարել: Այս աւագակներին թնդանօթի բերանին կապել
տւեց և ցրւեց, կամ մորթոտել տւեց: Այս անգութ խստու-
թիւններից յետո, որոնք ազատուելու համար ոչ զբամ ունէ-
ին, ոչ միջնորդ, որ կարսպանային ծախու գնել իրենց կեան-
քը, երբ Խոսրովին էլ այն աստիճանի տանջեց, էլ աւագա-
կապեաններին ոչ մի խօսքով հնար չեղաւ համոզելու, նրան-
ցից ոչ որ անձնատուր չեղաւ, Թաւրիզ չեկաւ: Աւագակապեա-
ները գիշեր-ցերեկ զինուած թափառում էին այս լեռից
միւսը, անտառից՝ անտառ, գիւղից՝ գիւղ և պարսիկ պաշ-
տօնակալները երբէք չէին յաղգնել նրանց զիմաւորել, նոյն-

խիկ բանակով:

18. Այս պատճառով Ահարի-Ղարաջաղաղի հարիմը (նա
հանգապետը), համաձայն նոյն իսկ զահաժառանգի պարբե-
րական հրամաններին, շրկարողաւ ձեռքակալել Քահիմ-խանին՝
Չէքէրիանների առաջնորդին: Ըմբողջ տարւան ընթացքում
Ղարաջաղաղի նահանգապետը մինչև անգամ իրեն համար բան
չկարողացաւ կորդել այս յանգուզն աւագակապետից: Քահիմ
խանը, որ մի Պարսկական général է, նուրէթ-Իւլ-Սուլթան
տիագոտով, Պարսկական անւանական սահմանապահ գնդի
հրամանատար է Արաբսի տփին: Սա ոչ թէ սահմանն է պահ
պանում մարսանեղեքից, փախստականներից, այլ՝ երկու
սահմանում էլ ազատ աւագակութիւններ է կատարում և բրու-
նարարութիւններով սգացնում ողջ Ղարաջաղաղի ազգաբնա-
կութիւնը: Այս աւագակապետը յափշտակել է երեսուն-քա-
ռասուն գիւղ, ստրկացրել է ամբողջ նահանգի ազգաբնակու-
թիւնը և կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չունի սրան զրո-
պելու: Սրա ձեռքից միշտ 30-40 գանգատարներ շրջապա-
տած են իրենց նահանգապետին, Ասրպտաականի կասա-
վարչապետին, շահին, միւջթէհիզներին, բայց ո՞վ կարող է
գտել աւագակապետին: Նիզամի Սալթանէն թէև չը կարո-
ղացաւ գտել, կայանաւորել Քահիմ-խանին և պռպկել ինչպէս
հարկն է, բայց այնպիսի միջոցների գիմեց, այնքան ձիւտոր-
ներ ուղարկեց նրա դէմ, այնքան զրգոեց շրջակա աւագակ-
ներին և ուղարկեց Քահիմ-խանի յափշտակած կալածների
վրա, որ աւագակը անճարացած, Թաւրիզի իւր Սարրաֆի՝
Հաջի-Փարաջի միջոցով մի մեծ գումար հասցրեց փիշիքարին,
չանեց նրա սիրտը և ազատեց հալածանքներից: Հաւատաց-
նում են, որ Քահիմ խանը բանտից ազատուելու, Հիւսէին Ղու-
լի խանի ճիրաններում չը դողդողալու համար, Խոսրովի փէշ-

քեաշի կրկնապատիկն է աւել, բայց մտթ աւելում կատարւածնների մասին չի կարելի խօսել, գուցէ դրանք բամբառանք լինին:

19. Բայց և այնպէս, այս շնչին գումարները շէք կարող յագեցնել նիզամի Սալթանէի ծարաւը, գիշերը բունը կարած նա ծրագիրներ էր կազմում, որ ամէն կողմից այնպէս ծծէ, այնպէս քամէ, որ Ատրպատականցիների երակներում արեան հեաքը միայն թողնէ, որ շկարողանան սթափելի: Ատրպատականի ամենահարուստ և ամենաբարեբեր նահանգը Սօուշ-Բուլաղն է, որ տարածւում է Կապուտան լճի հարաւային ափերից զէպի հարաւ, ուր տպրում են շիաների հակառակորդ սիւննի քրդերը: Այս նահանգի քուրդ ազգարնակութիւնը դեռևս սարկական վիճակումն է, կալածատէրները Ատրպատականի միւս նահանգներից անհամեմատ մեծ մասն են վերցնում երկրի բերքից, հողից և հողագործի ամբողջ վաստակը ամբարւում է քուրդ տոհմական բէգերի, խաների և աղաների ամբարներում: Ատրպատականի կառավարչապետի գլխաւոր եկամուտը գոյանում է այս նահանգից: Նիզամի-Սալթանէն իր տեղի ու անտեղի հրամանագրով և կարգադրութիւններով սկսեց ճնշել Սօուշ-Բուլաղի կալածատէրներին, որոնք արտակարգ վճարումներից անշափ բորբուքւած՝ բողոքեցին նահանգապետների ղէմ: Երբ բաւարարութիւն չստացան, յուզումը սաստկացաւ, քուրդ աղայականները, խաներն ու բէգերը արդէն վաղ զգացել էին իրենց լծի ծանրութիւնը և վաղուց մտածում էին եղջիւրները ցոյց տալ:

20. Քիւրդերը երգմամբ միարանեցան: Ղազի-Ֆէթահի և Ղազր-աղայի առաջնորդութեամբ մի դրասոր առաջարկ արին Պարսկական կառավարութեան՝ նիզամի-Սալթանէի միջոցով, որով ձգտում էին սահման դնել անսահման դատաւոր-

ների ընչաքաղց կրքերին: Քուրդ աղայականները պահպանելով իրենց անսահման, ինքնակալական իրաւունքները իրենց առյաթի վրա, յենեկով Պարսիկ կառավարութեան՝ կեղեքում են դարհուրելի կերպով այդ լիզւանի անասուններին (քրդերի աղայանները առյաթին այսպէս են անւանում), բայց չէին գիշանում, որ կալածատէրներին էլ համանման սիտէմով կուրպաէ Պարսկական իշխանութեան ներկայացուցիչը՝ հաքիմը: Յայանի բան է, Պարսիկ կառավարութիւնը անպայման հպատակութիւն պահանջեց կալածատէրներից: Թէ վարչութիւնը և թէ քրդերը տատանւում էին զէնք բարձրացնելու և խռովութիւնը ստտկացնելու: Քիւրդերին գոհացնելու համար փոփոխեցին նահանգապետներին. բայց գուր, անմտունչ կսիր շարունակւում էր, անապահովութիւնից Սօուշ-բուլաղի բազարը կալւած էր ամիսներով, ժողովուրդը քաղաք շէք գալիս, իսկ կալւածատէրները առանձնացած իրենց կալածները կամ զէնքերն էին կարգի, սարգի գցում, կամ խորհուրդներ էին կատարում: Նիզամի-Սալթանէն բոյսը ձիւքը գործադրեց, քուրդերից պատգամաւորներ պահանջեց, նրանց առաջարկութիւնները գոհացնելու խոստումով: Թաւրիզում ամէն խորամանկութիւն գործ դրեցան և սրանց իրարից բաժանեցին, Ղազի-Ֆաթահին կալանաւորեցին՝ քրտրեցին Թէհրան, մնացեալներին ցրեցին: Նիզամի-Սալթանէն այսպէս նրանց մէկ-մէկից հեռացնելուց յետո, ձևքն ընկած կալւածատիրոջ փետրեց և ճանապարհեց: Պարսիկ կառավարութեան գլխաւոր գործիչների երկրում խաղաղութիւն պահպանելու ամենադիւրասոր զէնքը կալւածատէրներին կողոպտելն է, նրանց պարտքի տակ ընկճելով աւելի լաւ ևն ստրկացնում, քանթէ զէնքով ու մահով:

21. Բայց նիզամի-Սալթանէն նպատակին չհասաւ, քանի որ

Թէհրանից՝ կենտրոնական վարչութիւնը, դժգոհ Սօուշ-բուլաղի իւրատուներից և Նիզամի-Սալթանէի ընթացքից, դուրս հանեց նրա իշխանութեան սահմանից Սօուշ-բուլաղի նահանգը, այնտեղից ուղարկեց Մուզաֆէր-Միւլքին՝ նահանգապետ, որին արած իրաւունքները—արածութիւնները բոլորովին շէգօքացնում էին Ատրպատականի կառավարչի գերիշխանութիւթիւնը: Ընկճւած, յուսախաբ քուրդ կալւածատէրները իրենց կեանքը, գոյքը վերկելու տենչով ոչինչ չիմայցին Մուզաֆէր-Միւլքից, որպէսզի փաստերով ապացուցանեն իրենց հյու հպատակութիւնը: Իսկ Մուզաֆէր-Միւլքը իւր տարի ու կէտւա նահանգապետութեան ընթացքում կորզած հարիւր հազարներից ոչ մի մաս չուեց Նիզամի-Սալթանէին, և ինչպէս պատմում են շատ շնչին բաժին էր հասցրել Թէհրանի իր պաշտպաններին: Այս պարտութիւնը այնպէս էր վրդովել Նիզամի-Սալթանէին, որ նա մի քանի անգամ ուղղեց հրածարականը, բայց Թէհրանի վարչութիւնը նրան չէր ուզում տեսնել իւր շրջանում և մաքտել զրա կուսակցութեան գէմ:

22. Երբ նահանգական վարչութիւնները կարգի գրեց և կարնոր հրահանգները աւեց, Նիզամի-Սալթանէն սկսեց անձամբ քննել, միջամտել և հմտութեամբ ուսումնասիրել կալւածական խնդիրները, կալւածատէրների և սրանց կայքերի յափշտակողների մէջ: Այս անվերջանալի վէճերն այնպիսի անաւոր եկամուտի աղբիւր է մարդւած և հմուտ վարչականի ձեռքում, որ սա կարող է նահանգական վարչութիւններից ստացւած գումարների քառապատիկը հասցնել կառավարչապետին: Թէև առակ է դարձած Ատրպատականում, թէ «չկա գիւղ, որին տիրէր իսկական տէրը կամ ժառանգը և չկա կալւածատէր, որ իւր ձեռքում գտնւած կալւածքը յափշտակւած չը լինի», բայց այս առածը եթէ բառացի ճըշ-

մարիա չէ, ճշմարտութիւնից էլ այնքան հեռու չէ: Ներկայիս Ատրպատականում կան այնպիսի կալւածատէրներ, որոնք 100-150-200 գիւղ ունին, որոնք իրենց ծնողներից կամ մի և կամ կէս գիւղից աւելի չեն ժառանգել, սրտեղից են իւրացրել, սեփականացրել այդ կալւածները: Եթէ քննել, եթէ հնարաւոր լինի արդարութեամբ դատել, շատ յափշտակիչների գիմակը պիտի պատառի և շատ սրբացած մոլլաների ստանալական ճիրանները պիտի երեին: Մինչև անգամ «վազըֆները» ջնջւել և սոսկ կալւածներ են դարձել, շնորհիւ ազահ միւջթէհիգներէ ապօրինի վճիռներին, որպէսզի կարողանան այդպիսի «վազըֆները» յափշտակել և իւրացնել: Գիմիւթիկեցերի Ջահիւթի 370 գիւղերից՝ որոնք մօտ երկու հարիւր տարւան «վազըֆ» են, այսօր միայն 12 կտոր գիւղ է մնացել «միւթէվէլիների» ձեռքը, որոնք գուցէ 5—10 տարի յետոյ այլևս գոյութիւն չեն ունենալ, այնինչ «գուրանով» և «հադիսով» յատուկ հրամաններ կան, որ «վազըֆը» չի կարելի ծախել և չի կարելի յափշտակել ժառանգորդներից, մինչև Մէհթիի յայտնութիւնը: Եթէ կըր, Նազարէգեանների և Ջարգարեանների «գիւրանիսնէով» հաստատւած պայմանագրերը չը լինէր, վաղուց այդ 12 կտոր գիւղն էլ «վազըֆից» դուրս պցւած և խաները, կամ մոլլաները յափշտակած էին ինչպէս յափշտակել են 360 կտոր գիւղերը:

23. Կալւածների յափշտակութեան վէճերը կարելի է բաժանել երեք ձևի: Ա. Մի որեէ կալւածատիրոջ սեփականութեան իւրացում է կալւածները և զրկում միւս եղբայրներին, քոյրերին և մայրերին: Այսպիսի ժառանգորդները անձարացած, երբ հնար չեն գտնում արդարութիւն ձեռք բերելու, յուսահատութիւնից տանում ծախում են իրենց բաժինը կամ զօրաւոր խանի, պաշտօնականի և կամ մի յայտնի մոլլայի:

Այսպիսի գէպերուսմ ընդհանրապէս ծախողներին խոստանում են վճարել, երբ կալածքին տիրանան, բայց մինչև տիրանալը այնքան ծախսեր է լինում, կամ գնորդների խղճմտանքը այնքան լայն է լինում, որ կալածքը ետ բերելուց յետո մուսուցում են խոստումները և զրկածները կողոպտել են ասլիս իրենց հարազատ զրկողներին: Զօրեղ կալածատէրները երբ որեէ կերպով մի կալածքից մաս են դնում, այդ կալածքի ժառանգորդներից մէկի բաժինը, կալածքում այնպիսի դիրք են բռնում, առայթի հետ այնպէս են վարում, որ մնացորդ բաժնի տէրերը կամ շատ շնչին դնով ծախում են իրենց բաժինը և կամ դատից ու դատաստանից յուսահատւած, մերժւած՝ ձեռք են քաշում և կամ ուղղակի գրանից իսպառ հեռացնում են իրենց բաժնից զօրեղները և յափշտակում կալածքը: Բ. Որեէ կալածք յափշտակելու համար ուժեղ կալածատէրերը՝ խաները, կամ մուլաները այդ կալածատիրոջ անակնկալ այնպիսի սուղանքի են մատնում, որ նա տարտաւորւած 3—4000 թումանով կալածքը կամ նրա մասը թիշարթ է դնում (պայմանական-գրաւական) և ժամանակին. օրին փողը շը վճարելով, կամ այնպիսի արգելքներ են բարձրացնում, որ շին ստանում և դնում տիրում են կալածքին պայմանաժամը լրանալուց յետո: Ամէնից շատ այս միջոցով են կալածներին տիրանում մեծ կապիտալիտները և մուլաները: Գ. Զօրեղ խաները, որեէ վիճակի դինւորական, հեծելազօրի սահմանապահ և կամ նահանգապետները բռնութեամբ յափշտակում են և մի տարի, երկու տարի եկամուտներին տիրելուց յետո. այլևս փոքր կալածատէրները, կամ թոյլերը շին կարողանում ետ ստանալ նրանցից իրենց կալածները: Այս ընթացքով Սուլէյման-խանը Աֆշարը իւրացրել էր Աֆշարի գաւառի կեսից աւելին, Խոսրովը Մուղանի

մէջ ահաւոր կալածներ ձեռք բերել, ներկայիս Բահիմ խանը իւրացրել է Ղարազաղի կէսից աւելին, Ալի-խանը՝ Մաքուն և ուրիշները Քիւրդիստանում:

24. Նիզամի-Սալթանէն այսպիսի գանկատները առթիւ խնդրագրեր էր ընդունում, իսկոյն կարգադրութիւններ էր անում, հրամաններ էր արձակում նահանգապետներին՝ գործերը քննելու և արդարի իրաւունքի պաշտպան հանգիստանալու: Յայանի բան է, այսպիսի հրամանների համար Նիզամի-Սալթանէն բաժ շէր վերցնում, բայց նրան շրջապատող պաշտօնակալները առանց որոշ հարկի բաց չէին թողնում խնդրատուններին: Նահանգապետները ճարպիկութեամբ քննում էին կողմերի գրպանները և արդարութիւնը սակարկում: Յայանի բան է, ծանրակշիւ նւէրներ՝ հնչուն դրամ համրողները միշտ յալթանակում էին, իսկ գանկատարների ահաւոր անջանքով և որոշ ծախսերով դուրս բերած հրամանագրերը յաճախ մնում էին մեռած տառ, քանի որ յափշտակողները շխալտառակելու համար գրաւած կայքերի եկամուտներից շող-շող բաժինը պցում էին պաշտօնակալների ատամների տակ: Նիզամի-Սալթանէն դերասանի նման նուրբ գիմախողերով այնպէս էր ձեպցնում իւր արդար գայրութը անհնազանդ նահանգապետների մասին իրեն բողոք ներկայացնողների առաջ, որ անփորձ օտարականը շատ դիւրին կերպով կարող էր խարելի, թէ կառավարչապետը երբէք համախոհ չէր կարող լինել այդ անիրաւ նահանգապետների հետ, այն ինչ բոլոր մանրամասնութիւնները նրան ղեկուցանում էին բողոքողների վերագարձից շատ առաջ և ստանում կարևոր հրահանգները: Եթէ բողոքողները ուժեղ անձնաւորութիւններ էին լինում, կամ հակառակորդի խոստման կրկինը վճարելու յօժարանում էին, այդ ժամանակ կառավարչապետը նորից

հրամանագիր էր գրում, նախատում էր ըմբոստ նահանգապետին և նրա մօտ ճանապարհում խնդրատուն, վերջինիս ձեռքը յանձնելով կարևոր կարգադրութիւնը կամ հրամանագիրը, որոնք նախկին հրամանագրի նման անգործութեան դատապարտելուն երբէք կասկած չունենալով: Նիզամի-Սալթանէն երբէք յատուկ պաշտօնակալներ, յանձնակատարներ չէր ուղարկում դանազան նահանգներ, նա ամէն դործ կատարում էր նահանգապետների միջոցով, որով վերջիններս աւելի սերտ կերպով կապում էին իրեն հետ: Այն ինչ Պարսկաստանի մէջ այսպիսի գործերը գլխաւեր կառավարչները քննում, վճռում են առանձին յանձնակատարների միջոցով:

25. Նահանգապետներին իրենց վիճակներում անսահման արտօնութիւններ ապիս և գործ յանձնելիս, պայմանաւորում էր, որ նրանք մասնաւոր հրամանագրերի վրա ուշք չը դարձնեն, այլ վարելն ամէն շարաթ ուղարկած հրահանգների համեմատ: Խղճալի դատաւարները զայրութից և յուսահատութիւնից չէին կարողանում բացատրել, թէ ինչ պատճառով նահանգապետները սչ միայն իրենց կառավարչապետի անմիջական հրամանները չէին գործադրում, այլ նրանց կամքի հակառակ մեքենայութիւններ էին սարքում: Յաճախ թէհրանից՝ կենտրոնական բարձր իշխանութիւնից հրովարտակներ էին բերել տալիս անարդարութեան և զրկանքի մասնաւորները, որոնց ձեռքում գտնուած մինիստրական, Աթարէզ ազամի և բարձրագոյն հրամանագրերն ու ֆէրմանները դարձեալ նոյն մեռելութեան էին դատապարտում: Այսպիսով մի քանի տասնեակ սարիներով դատ վարողները, նորանոր հրահանգներ և վճիռներ ձեռք բերողները, առանց նպատակի հասնելու, ընկճում, սնանկանում, յուսահատութիւնից կաթեւածի եթարկում, իսպառ մոռացութեան սա-

լով իրենց դատը—վէճը, առանց վերջնական վճախ կամ ցանկութիւններին հասնելու: Իսկ նահանգապետները յափշտակիչներից ամէն տարի կորգած կաշառ փէշքեաշը բաժանում էին կառավարչապետների հետ:

26. Նիզամի-Սալթանէն սչ միայն իւր աջակից նահանգապետներից, գաւառապետներից, ստախկանապետներից ստանում էր որոշ հարկ - պաշտօնագին, նրանց կողոպուտից որոշ մասը, դատաւարութիւններից իւր բաժը, սչ միայն մէկին-միւսին շնորհած պաշտօններից, տիտուլներից, սասիճաններից և օրդէններից ստանում էր իւր վարձը, այլ իւր իշխանութեան տակ գտնուած ամէն պաշտօնականներից և գործակալներից օգտւել: Թէև քաղաքի 80 հացթուխները գտնուում են անմիջապէս քաղաքի ստախկանապետի իշխանութեան տակ, բայց Նիզամի-Սալթանէն այնպէս էր կարգադրել, որ հացթուխները օրական 35 թուման (մօտ 60 բուրլի) փող մատակարարեն իւր անտեսին՝ խոհանոցի ծախար հոգալու: Յայտնի բան է Նիզամի-Սալթանէի ֆարրաշ բաշին, Թաւրիզի ստախկանապետը հեռուում էին կառավարչապետի օրինակին և նրանց խոհանոցի ծախսերն էլ բարդում էին աղքատների, Թաւրիզի թշուա ազգաբնակութեան ծախած հացի գնի վրա: Այսպէս մտադործները, մթերափաճառները, նպարափաճառները որոշ հարկ ունէին, որոնք անխափան հասցնում էին կառավարչապետի անտեսին և ախոռապետին: Կասկած չկա, որ նահանգապետներն էլ իրենց վիճակի քաղաքներում անպայման ընդօրինակում էին կառավարչապետի օրինակին աւելի փոքր զիջքով և ժողովրդի ուսելիքը՝ օրական պարէնը ծանրաբեռնում էր շնորհի դատաւորների ընշաքաղցութեան:

27. Նիզամի-Սալթանէն Աւրպատական մտնելիս ամէնի

մօտ խօսում էր, որ իրեն մայրաքաղաքից ուղարկել են Թաւրիզ յատկապէս երկու գործով. Ա. Քաղցած ժողովրդին հաց մատակարարել և Բ. Հին կարգերի համաձայն պետական հարկը կալածատէրներէն մթերքով—հացահատիկով ստանալ: Այս երկու խնդիրն էլ փոխիքարի համար էական հարց էր: Երկուսն էլ մեծ կեամբուտի ազդիւր և սրանց հետեւեց ամբողջ երկու տարի՝ մինչև Ատրպատականից հեռանալը: Երբ Նիզամի Սալթանէն Ատրպատական մտաւ՝ 1899 թւի Յունիսին, ցորենի խալարը՝ (33 պուղը) ծախուում էր մօտ 240 դրանի (40 բուլրի), իսկ մեծամեծ կալածատէր կղերն ու խաւանները չէին ցանկանում մթերքով հարկերը վճարել կառավարութեան, այլ ձգտում էին հացահատիկ փոխարէն փող վճարել 40—60 դրանով, ինչպէս սովորական դարձել էր 15—20 տարւան ընթացքում: Քաղաքի ազգաբնակչութեան քաղցը, պարբերական խառնակութիւնները, կալածատէրների սինդիկատը՝ ցորենի գինը բարձր պահելով երկրում արհեստական սով առաջացնելը իրեն փառս շինած, Նիզամի-Սալթանէն ստիպեց կալածատէրներին մթերահարկի կէտը հացահատիկներով վճարել, և այնքան ճնշեց, որ իւր կամքը առաջ տարաւ: Քաղաքում գանւած կառավարչական ամբարը, ուր մի բուլը ցորեն չկար, քաղցից յետո (36) երեսունը վեց հազար խալար ցորեն-գարի ամբարեց և սկսեց ժողովրդին հաց մատակարարել արժան գնով:

Վերջին քառօրը դարում, երբ Ատրպատականի Սարրաֆները—վաճառականները կալածատէր գործան, ամէն միջոցի գիմեցին, որ ցորենի գինը միշտ բարձր պահպանեն, սրպէսզի իրենց կապիտալը մեծ աւելոտով շահեցնեն: Սարրաֆներն ու վաճառականները ամէն ինչ կշեռքի ու շափի աակ գնելով. ամէն բերք փողի վերածելով, երկրագործին

կեղեքելով, գիւղերի վրա դրած դրամագլխից 10-20 % փող վերցնելով, հետգհետէ նորանոր կալածներ գնելով, ընդարձակեցին իրենց գործերը: Խաւանից շատերը չկարողացան դիմանալ և իրենց կալածները գրաւ գնելով, ծախելով կորցրին, իսկ վաճառականները, մահաւանդ կղերը հետզհետէ կենարտնացրին իրենց ձեռքը ամբողջ նահանգի հողերը: Այսօր կալածների $\frac{1}{3}$ մասը կղերի, $\frac{1}{3}$ մասը վաճառականութեան և մի $\frac{1}{3}$ մասն էլ գանուում է խաւանի ձեռքին: Գլխաւոր կալածատէրների սինդիկը ամէն միջոցի զիմում է, որ հացահատիկի գինը չընկնի, նրան հետևում են մանր կալածատները և քաղաքների ազգաբնակչութիւններին մոխարով են ուտացնում—վաճառում հացը:

28. Քաղաքում կալածատէրների սինդիկը ցորենի գինը 220—250 դրանի էր ծախում, բայց Նիզամի-Սալթանէն 140 դրանի էր մատակարարում ցորենը հացթուփներին, որպէսզի վերջիններն էլ այդ գնով հաց մատակարարեն ժողովրդին, այսինք լիարը 1,40 դրանի: Այս նպատար մի մեծ բարիք էր Թաւրիզի աղքատ ազգաբնակչութեան համար, որոնք ցորեն գնելու և իրենց աներում հաց թխելու հնարաւորութիւն չունէին: Ամէն օր իւրաքանչիւր հացթուփին մի խալար ցորեն էին մատակարարում. հսկում էին, որ հացթուփն էլ օրական խալար ու կէս հաց ծախէ: Հացագործների վրա յատուկ կօնարօզ կար, որոնք ամէն իրիկուն գեկուցումն էին տալիս ուր հարկն է: Յայտնի բան է հացագործները կարող էին կարգին շահել, 14 թումանի ցորենը 21 թումանի ծախելով, բայց եթէ նրանք պարտաւորւած չլինէին Նիզամի-Սալթանէի խոհանոցի ծախար մատակարարել, ստիկանապից ֆարաշ-բաշից և ֆարրաշներից չկողտուէին և թագապեաների նւերներ հասցնելու շտաբաւորէին: Այժմ մի-

այն այս կողմուտին ենթարկելին հացագործները, զարձեալ նրանց վիճակը տանելի կլինէր, բայց կողմնակի աւարաւունները, հարկապահանջները աւելի դառնացնում էին ինչպէս հացագործի, նոյնպէս էլ հացի կարօտ—աղքատների վիճակը: Բողարում ծախում էին հում, սե, կիտաշողագ, մի տեսակ անմարսելի դանդաժ, որի մէջ բացի ցորենի հիւթը ամէն տեսակ նիւթ կար: Այդ դանդաժում գարման, խոտ, հող, նշի կեզե և նայն իսկ մի տեսակ սպիտակ կաւ խաւնը լիւր պարզելով՝ մեծ յուզում առաջ բերեց քաղաքում: Բայց սով էր հսգս քաշողը, սով էր մտածողը. թէ աղքատ գոսակարգի, բանւորի ստամոքսը, աղիքները, գլուխը և միտքը ի՛նչ զարհուրելի տանջանքների էին մատնւած: Կառավարութիւնը պետական ամբարից արժան հաց-ցորեն մտակարարելով հացթուխներին, լիովին իրաւունք ունէր նրանցից մարտը հաց պահանջելու, բայց հանելուկ էր մնում այն պարագան, թէ նա ի՛նչ էր լուծւում և չէր ստիպում կարգին հաց պատրաստել:

29. Կալւածատէրները իրենց աշխանացան, մրտած, արմախան, գարմանոտ և հողատ կալի տկուցքն էին բերում յանձնում կառավարչական աճշարին: Յայանի բան է ամբարի վերակացունները գօրեղ կարածաախրոջ գործակատարներին չէին կարող խիտ ձեռել և նրանցից աննշան տուկս կաշտս վերցնելով, բնդունում էին ներկայացւած հատիկները: Թոյլ կարածատէրները աւելի մեծ տուկս փեշքեաշներ էին տալիս շտեմարանապետին և ազատւում: Այս պատճառով ամբարում կուտակել էր շատ ցած տեսակի հացահատիկ: Ամբարի վերակացուն և սրա ստորադրեալները կառավարութիւնից յատուկ սօճիկ շունենալով, շոս խո՛ չէին ուտելու, իսկ այդ յաւելւած հարկերը—կաշտաները մտնում էին գլխաւոր վե-

րատեսչի զբաւեր: Ուտաի վերակացունները իրենց բաժին հանելու համար պարտաւորւած էին ցորենի—գարու մէջ քիչ հոց խառնել, քիչ էլ փթած ու ապականւած մթերք: Հացահատիկը յանձնւած էին սովորական կարգերի համաձայն (1716) մի տասնեկեցեւորոց յաւելւածով, իսկ հացթուխներին յանձնելիս այդ տասնեկեցեւորոցականից բաժ էին վերցնում ստորին պաշտօնակարները: Սրանց հակառակելը կարող էր հացագործին էլ մեծ աուղանքի մատնել, քանի սր նրանք ամէն օր գիմիու էին ամբարը մթերք վերցնելու: Յօրենի մող, մտքբող մեքենաները այս երկրում շաղկուտեան գործիքներ գարձան վերջին քսան տարւան ընթացքում, ուտաի կարելի է երեակայել, թէ ի՛նչ խառնուրդ էին յանձնում կառավարչական ամբարից հացագործներին: Եթէ պարտաւորցնէին հացթուխներին այդ հացահատիկները մարբելու, առնւաղը այդ ցորենի—գարիի միջից 20% հող, քար և այլ անպէտք նիւթ կարող էր դուրս գալ: Եթէ մրտած—կապուակած ցորենը, որսմը և ուրիշ նիւթեր էլ դուրս թափուէին, մի այդքան էլ պակասելու էր: Իսկ 40% պակասորդ սրտեղից լրացնելու հնարաւորութիւնը գանէին: Բացի այս՝ ամբարից ջրաղաց և ֆուսը կրող բեռնակիրները, ջրաղացները նոյնպէս բաժին էին հանելու այդ մթերքից, քանի սր թանգութեան տարին նրանց վճարած վարձով անհնարին էր ընտանիք կերակրել և սովամահ չլինել:

30. Նիդամի-Սալթանէն մթերահարկի փոխարէն գլխաւոր վարչութեան վճարելու էր իւրաքանչիւր խաւար ցորեն—գարիի համար 60 դրան. իսկ միջին թուով մթերքը գլուկերից քաղաքի ամբարը փոխադրելուն 20 դրան: Այլեայլ ծախսեր, պակասորդ չէ կարելի խաւարին 5-10 դրանից աւելի հաշուել, բայց 90 դրանի իրեն վրա նստած հացահատիկը նա

տալիս էր հայտագործներին 140 դրան: Թէև 50% աշխատանքը աշխարհի ամէն կողմը աւագակուլթիւն է համարոււմ, բայց Թաւրիզի ազգաբնակուլթիւնը այնչափ զսճ էր, քանի որ ամբողջ երեք-չորս տարի 3—4 դրանով էր հայ գնել և բնտանիք պահել, իսկ Նիդամի-Սալթանէն այդ գները կիսով չափ պակասացրեց: Պետական հարկը հացահատիկով ստանալու այնքան մեծ տանջանքի նպատակը յայտնի բան է այս շնչին օգուտները չէր, նրա-զագանիքը Նիդամի-Սալթանէի հեռանալուց և Թէհրան մեկնելուց յետո պարզեց: Բաւական չէր, որ Նիդամի-Սալթանէն մի փոքր նեղուլթիւնով ամբողջ քաղաքի համակրանքը գրաւեց, ահագին ժողովրդականուլթիւն ստացաւ, միանգամայն այնպէս կեղեքեց ու հարստահարեց ժողովրդին, որ ամէնքը մինչև այսօր գործեալ նրանից զսճ մնացին: Ինչպէս ասացի, Թաւրիզի 75 հայթուլթններին մի ամբողջ տարի օրական հարկը խալւար ցորեն մատակարարելու համար վճուել էին պետական եկամուտից 36,000 խալւար ցորեն ամբարել քաղաքի Արք կոչուած բերդում: Բայց Նիդամի-Սալթանէն, նախ մթերքը ամբարելու և ապա բաժանելու պատրւակով, մինչև 1899 թ. գեկտեմբերին ցորեն շաւեց հացթուլթններին: Իսկ 1900 թ. Օգոստոսից, երբ արգէն գիւղացիները նոր բերքը մեծ առատուլթեամբ քաղաք թափեցին, հացթուլթնները զգւած երեսները շուռ տաին կառավարչական ամբարի վերակացուներին: Նիդամի-Սալթանէն 8 ամիս օրական 75 խալւարի շափ ցորեն էր մատակարարել քաղաքին և բոլորն էլ համոզուած էին, որ ամբարում 1899 թ. ցորենից 18-19,000 խալւարից աւելի մթերք կա: Նիդամի-Սալթանէի հեռանալուց յետո պարզեց, որ թէ 1899 թ. բերքի մնացորդը և թէ 1900 թ. 46,000 խալւար մթերքի տարբերուլթիւնները ժամանակին ծախուել և անցել էին փիշիքարի գրք-

պանը, որը առանձնապէս իւրացրել էր, մօտաւորապէս 3,600,000 դրան (600,000 ըուրլի): Ինչպէս պատմում են ճանապարհին Նիդամի-Սալթանէից այս գումարը ետ են ստացել, երբ նա 1901 թ. Աւրիլին գնում էր Թէհրան:

31. Թէև անուանական կերպով Ֆինանսի (Մալիէ) մինիստրուլթիւն կա Պարսկաստանում, բայց նրա գործավարները ներքին գործերի մինիստրի (Սաղրագամ) և սրա պաշտօնակալներին անմիջական իշխանուլթեան են կնթարկուած: Բացի մաքսից, պօստի, հեռագրատան և անցագրի վարչուլթիւններից, ամբողջ Ասրպատականի ելուժուտքը ամբողջապէս յանձնուած է, փիշիքարի բացարձակ տրամադրուլթեանը: Վարչական, զատաստանական, հողային — էալւածական ամբողջ գործերը կենտրոնացած են Ազմինխարացիայի ձեռքում: Ինչպէս յայտնի է, Ասրպատականում—նոյնպէս ամբողջ Պարսկաստանում: Բացի մաքսից, անուղղակի հարկեր գոյուլթիւն չունին: Խմիչքի և ծխախոտի ակցիդ, զրօշմալթիլթի, մօնօպօլիներ գեռ անծանօթ են այս երկրին: 1904 թ.ուականին աշխատեցան զրօշմալթուլթիւնը մտցնել մուրհակների, զաշնագրերի և կալւածագրերի համար, բայց բացի մաքսատան սահմանից՝ դուրսը չկարողացան գործադրել տալ, քանի որ կղերը և կալւածատէրները խուլ ընդդիմուլթիւն ցոյց տաին: Պարսկական պետական եկամուտը մաքսից և կալւածական հարկից է բաղկացած: Կալւածական հարկը գանձոււմ է անմիջապէս կալւածատէրներից, որ երկուսի է բաժանուած՝ վերամական և մթերական: Դրամականը ֆինանսական վարչուլթեան կենտրոնական մատեանների որոշ քանակուլթեամբ, մի կամ երկու տասներորդ յաւելուածով գանձոււմ են մալիէի գործակալները: Ուժեղները շտապում են իրենց հարկը մալիէի մէմուրի հետ յարմարեցնել—վճարել և ստացականները

վեր առնել, իսկ թոյլերի վրա պաշտօնակալներ են դրում, որոնք մի նոր տասանորդ վրադիրով (իրենց վարձը) կտրում են կալածատիրոջից, կամ գիւղականներից: Ինչպէս ամբողջ գիւղական կալածների, նոյնպէս քաղաքական կայքերի, այգիների, կրպակների, քարվանսարայների, բաղնիսների, սառուցանների, արհեստանոցների և գործարանների հարկերը գանձում է Մալիէն:

32. Ինչպէս յայտնել ենք «Կալածատիրութիւնը և կալածատիրական հարկերը Ատրպատականում» դրւածքի մէջ, քսան տարուց աւելի է, որ պետական մթերահարկը վերածել են նոյնպէս դրամականի: Տեղական պալմանների և կալածատէրների անձնաւորութիւնների բռնած դիրքի համաձայն է գնահատուած մթերքը: Ընդհանրապէս ուժեղ կզերը, խաները, սարքաֆները թեթեւ գնով են վճարում այս հարկը, իսկ թոյլերը ծանր: Հացահատիկների $\frac{2}{3}$ ցորենի և $\frac{1}{3}$ գարիի խալարը հաշուում են 40—100 դրան: Պէտք է ինկատի առնել, որ քաղաքների և մեծ ճանապարհների մօտերը թանկ է գնահատուած, իսկ երկրի խորքերը, անմատչելի լեռնային վայրերը համեմատաբար աւելի աժան: Մթերահարկի մասին ահաւոր վէճ ունեցաւ Նիզամի-Սալթանէն և վերջապէս ստիպեց կալածատէրներին, որ հնաւանդ սովորութիւնների համաձայն մթերքով վճարեն, որից թէ ինքը մեծ շահ ստացաւ և թէ կարողացաւ քաղաքների հացագործներին ցորեն մատակարարել և զբաւել արհեստաւորներին և բանւորներին՝ աժան հաց ծախել տալով:

33. Փիշիքարը ճգնում էր ճնշել կալածատէրներին, որ հնաւանդ սովորութիւնների համաձայն տասնորդական (աշար) մթերահարկը հացահատիկով վճարեն: Կալածատէրները առաջարկում էին, որ քսան տարւան ընթացքում արդէն սովո-

րական դարձած կարգերի համաձայն իրենք փողով են վճարելու մթերահարկը, այն էլ նախորդ տարիների ընթացքում կառավարութիւնից սրւած ստացականների հաշուով: Բայց փիշիքարը կարողացաւ նրանց ընկճել, մահաւանդ քաղաքների բանւոր դասակարգի գրգռումների երկիւղից կապիտալիստները զիջան և մթերահարկի կէտը հացահատիկով և միւս մասը դրամով վճարեցին: Այս պատճառով մեծ կալածատէրները պարտաւորւեցան մեծամեծ գումարներ փոխադրել իրենց անգուկներից, նահանգապետների և փիշիքարի գրամարկը: Փիշիքարի անմիջական իշխանութեան տակ գտնուող ֆինանսական պաշտօնակալները կալածատէրներից մի խալար մթերքի փոխարէն 16—20 թուման փող էին ստանում, իսկ մթերքի թոշակ ունեցողներից շորս շորս թումանով վճարումիրենց աահանջը: Այս փոփոխութեան խնդիրն է գլխաւոր պատճառը, որ նահանգապետները իրար գլուխ կոտրելով և ահաւոր «փեւեհաւեհուով», յաւելածներով իրար ձեռքից խլում են նահանգների վարչութեան ղեկը: (Այժմ արդէն թոշակների խնդիրը կարգադրում է մարոային—Եւրոպացի պաշտօնակալութիւնը, որից 25% ետ է պահում յօգուտ պետութեան):

34. Ինչպէս Նիզամի-Սալթանէն Թէհրանից բազմամբօս սիտայով եկաւ Ատրպատական, այնպէս էլ բոլոր նահանգապետները իրենց բազմաթիւ ստորադրեալներով մտնում են իրանց յանձնուած նահանգները: Նահանգապետը իւր զաւակներին, կամ հղբայրներին կարգում է իրեն յանձնուած նահանգի վիճակներում օգնական—գաւառապետ, կամ դատարանների վարիչ, տեսուչ և սրանք բոլորն էլ իրենց շրջապատող ների հետ ամէն միջոցի ղիմում են, որպէսզի պաշտօն ձեռք բերելու համար վճարած գումարը, իրենց անգահ և շապլ ծախսերը, մի բան էլ օգուտով դուրս կորզեն ազգաբնակչու-

թիւնից: Ամէն մի նահանգապետ որոշ սակագինով յանձնում է իրեն ծառայողներին քարտուղարի, հաշուապահի, ծախսարարի, Ֆարաշ-բաշու, սպասուորի, բանտապետի, դահլիճի և ուրիշ պաշտօնները: Ծառայողները, մինչև անգամ յետին զբաղանակները, կօշիկ մաքրողը ծանր տուրքով են ձեռք բերում իրենց պաշտօնները, հետևաբար ամէն ծառայող տքնում է մեծ բան կորզել պաշտօնակալներին դռներում վէճ—գործ ունեցողներից: Մինչև անգամ մեծամեծների գլխաւոր ծախսարարները ահաւոր գումար են կորզում իրենց տիրոջ խոհանոցում, ախոռներում ծառայողներից, նրանց սօճիկով գործ յանձնելու համար:

35. Ո՛չ մի պաշտօնական ծառայող—փիշիքարից սկսեալ մինչև ամենայնաին ֆարբաշը կառավարութիւնից յատուկ սօճիկ շունի իւր վարած պաշտօնի համար. ընդհակառակը ամէն պաշտօնեա ինքն է վճարում իւր մեծաւորներին, որ հաց վաստակելու հնարաւորութիւն ունենա: Բոլոր պաշտօնները թէև գաղտնապէս են աճուրդի դրւում, բայց մանրամասնութիւնները ականջից ականջ տարածւում է, որպէսզի մեծաւորը կարողանա մրցման ենթարկելով էժան շփախցնել: Միայն ստորին ծառայողներին, թաղական, գաւառական սոսկ ֆարբաշներին (ստաիկաններին) հաղիւ են հեռացնում իրենց վիճակներից, բանի որ զբանց փոխարինող հմուտ և փորձառու խուզարկուներ գժւար են գտնուում: Այս սասրին պաշտօնակալները պարծանքով կրկնում են, որ իրենք թամբ են, գլխաւոր պաշտօնակալ բեռնակիրների շալակին բարձած և առանց նրանց աջակցութեան անպէտք են այդ երկոտանի գրասաները: Ամէն նահանգապետ իւր վիճակում անսահման ինքնիշխան է, ինչպէս շահնշահը Իրանում, նրա գործին ո՛չ մի իշխանութիւն չի կարող միջամտել: Նահանգապետը

պարտաւոր է խաղաղութիւնը հաստատ պահել իւր վիճակում, անդորրութիւնը շխանգարել. կամքն ուզած միջոցները գործադրելով: Հաջի-Սադը-Գովլէ նահանգապետը յանկարծակի թնդանօթներ շարեց քաղաքի մօտակա բլուրի վրա, սմբակոծեց քաղաքը, առանց նախապէս այս մասին Աարը պատականի, կամ կենտրոնական վարչութեան թոյլատրութիւնը ստանալու: Նոյն պաշտօնակալը Արդարիւում ձեռքակալելով Չահսէվանների սուաջնորդ Խոսրով խանին, թնդանօգի բերանին կապելով օգը թուցրեց: Պաշտօնակալի վիճակի մէջ, առանց նրա համաձայնութեան, բարձրագոյն կառավարութիւնը իրաւունք չունի որևէ խուզարկութիւն կատարելու, կամ ձեռքակալութիւն անելու. առանց թաղապետի գիտութեանն ու համաձայնութեան գահաժառանգի, կամ շահնշահի պաշտօնականները իրաւունք չունին որևէ շարագործի տուն մանել, կամ կայանաւորել, կամ գիւղ մանել՝ առանց կալածատիրոջ համաձայնութեան, եթէ յանցաւորը շինական է, կամ գիւղում ապաստան է գտել:

36. Ընդհանրապէս Աարպատականը կառավարում են գահաժառանգ փոխարքայի հովանաւորութեան տակ փիշիքարը (սմբողջ Աարպատականի գլխաւոր կառավարիչը) և նահանգապետները: Մեծ նահանգները բաժանուում են երկու երեք գաւառների, որոնց գաւառապետները գտնուում են նահանգապետի անմիջական իշխանութեան ներքե, ինչպէս Խոյի նահանգապետը իւր գաւառապետ օգնականն ունի Սալմաստում, կամ Սօուշ-Բալաղի նահանգապետը՝ Սարգաշտում և Սահին-Գալէում: Նահանգապետները իրենց իշխանութեան տակ ունին երեք տեսակ ծառայողներ. ա. Միրզաբե (գրագիր—քորտուլար), բ. Փիւլիզմէ: Ղեբե (սենեկապան—յանձնարարութեան պաշտօնեա) և գ. Ֆարաշեբե (ստորին ստաիկան-

ներ)։ Բոլոր այս պաշտօնականները, ինչ աստիճանի, արժանաւորութեան, շքանշանի տէր էլ լինին զբանք, առանց բացառութեան նահանգապետի ստորադրեալ ծառաներն են, նրա կամքից ու քմքից կախւած է բոլորի գոյութիւնը։ Նահանգապետը իւր ստորադրեալ զնդապետներին, գեներալներին և ուրիշ պաշտօնականներին կարող է ծեծել տալ, կապկրպել, բանտարկել, խայտառակել, մինչև անգամ մահու գատապարտել ու գործադրել բոլոր հրամանները, առանց վերաքննութեան։ Ո՛չ որ շի յանձն առնիլ, շի յանդգնիլ բարձրը իշխանութեան զիմել, բողոքել և արդար գատաստան պահանջել։ Մի օր ականատես եղա, թէ ինչպէս փիշիքար Ղայմազամը քարդուղարի (տրտաքին գործերի վարիչ) երկու գեներալ պաշտօնակալներին ֆայտիկա դրած թակել էր տալիս և որանց մեծաւորը արտասուգին աշքերով աղբսում էր ներել և շխայտառակել Եւրոպացիների տուջ իւր հովանաւորութեան յանձնուած պաշտօնատան աւագ գործավարներին։

37. Բոլոր կալւածաւէրները համարուում են Ազմինիստրացիայի ստորին ծառայողները, որոնք իրենց կալւածները վրա կտաւարչի, գատաւորի, ոտտիկանի և լրտեսի զերն են վարում։ Այս է գլխաւոր օյտոճտը, որ Պարսիկ կառավարութիւնը շի համաձայնում, որ օտարականները զիւզեր գնեն Պարսկաստանում։ Գիւզերի վերաբերեալ բոլոր խնդիրները նահանգապետները և կառավարչապետը հարթում են կալւածատիրոջ հետ, որոնք պատասխանատու են իրենց կալւածների սահմաններում պատահած շարագործութիւնների համար։ Գիւզական հարկերի, տուրքերի, նահանգական անակնկալ ծախսերի, կառավարչական յայտարարութիւնների, տուգանքների և տոյժերի համար նահանգապետները անմիջապէս յարարութեան մէջ են մտնում կալւածաւէրների

հետ, որոնցից կորզււմ են առիւծի շաղ բաժինը, իսկ կալւածաւէրները իրենցից անուած զուժարները վրա տասրսան սոկոս բարդելով բաժնում են կալւածքի բնակիչներին աները վրա և ստանում են իրենց կորուստները։

38. Դառավարութիւնը, մանաւանդ գատաստանական վճիռների գործադրութիւնը Ատրպատականում, նայնպէս ամբողջ պարսկաստանում Ազմինիստրացիայի ձեռքին է։ Դառավարութեան վճիռները թէև տալիս են կղերը—միւջթէհիդները, բայց կողմերին միւջթէհիդներին ուղարկւում են ազմինիստրատորները, որանց վճիռները գործադրւում են ազմինիստրական պաշտօնակալները։ Ազմինիստրացիայի աջակիցներն են կազմում արտաքին գործերի նախարարութեան պաշտօնակալները (ֆարգուգար), որոնք վարում են բնիկները գործերը քրիստոնեա և հրէա բնիկների և օտարահպատակների հետ։ Որովհետև գատավարութիւնը շատ բարդ և կնճռոտ կողմեր ունի Ատրպատական աշխարհում, այս գործերում կղերը յատուկ դեր ունին, կղերն ու ազմինիստրացիան անվերջ կռիւ են մղւում գատավարական իրաւունքները իրարից խլելու, ուստի այդ խնդիրը կառաջադրել առանձին հատուածով։

39. Ատրպատականի նահանգները իրարից անկախ վիճակներ են, որոնց ներքին կառավարութիւնը և սովորութիւնները բոլորովին իրարից տարբեր են։ Տարբեր են հարկատուութեան ձեւերը, հարկերի շափը և տեսակը, կշիռները և շափերը։ Փարսիզում լիւրը 1000 մսխալ է, Մարանդում 2000 մսխալ, Մարաղայում, Արդաբիլում, Խոյում և Ուրմիայում բոլորովին տարբեր։ Սուլշ-բուլայում սուսական փութ են գործածում, Աստարայում և կառավարչական հիւմնարկութիւնների լիւրը 660 մսխալ է։ Ի ներքին վարչական

սովորութիւնները, տարբերութիւնները այնքան մեծ է, որ այստեղ նրա զանազանութիւնները բաժանելը հեռու կտանէր մեզ նպատակից, ուստի թողնում ենք այդ մասին ծանօթութիւն առ Ատրպատականի վաճառականութեան մասին գրած հատւածում:

40. Ատրպատականը բաժանւում է.

Ա. Թաւրիզ, իւր վիճակով, Հաշտարու, Գեարմարու, Գուխարզան և Մարանդի գաւառներով:

Բ. Արգարիլի նահանգը, Մուղանի գաւառով:

Գ. Ատարա » Խալխալի »

Դ. Ղարաջտղաղի՝ Ահաբի նահանգը:

Ե. Խայի նահանգը Սալմաստի և Մակուի գաւառներով:

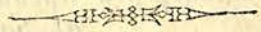
Զ. Ուրմի նահանգը:

Է. Մարագաի նահանգը:

Ը. Սօուշ-Բուլաղի նահանգը Սահին-Գալէի և Սարգաշաի գաւառներով:

Այս բոլոր նահանգների վարչութիւնը սրւում է նահանգապետին գահաժառանգի հրովարտակով, որի համար յատուկ նւէր են ներկայացնում վալիաթին փիշիքարի ձեռքով: Ընդհանրապէս ուժեղ փիշիքարները այս փէշքեաշների երեք քառորդը իրենք են իւրացնում և մի քառորդը հաղիւ ժառանգին են հասցնում, իսկ ներկա գահաժառանգը շէր թոյլ տալ, որ Նիզամի-Սալթանէն իրեն յանունով գանձւած փէշքեաշները խուզէ: Այս խնդիրը միշտ սառնութեան պատճառ էր դարձել: Թէև ժառանգի ղէմ երբէք չէր յանդգնիլ զժգոհութիւնն յայտնիլ Նիզամի-Սալթանէն, բայց անվերջ պընդում էր հրաժարականի վրա, ծերութիւնը պատրուակելով: Մանաւանդ որ գահաժառանգը միջամտելով գառաստանական և կալածական խնդիրներին, նեղ տեղն էր թողնում

Նիզամի-Սալթանէին, որը զժկամակած միշտ պնդում էր իւր հրաժարականի վերա: Կենդրոնական կառավարութիւնը թէև միշտ փիշիքարի կողմն էր բռնում, վերջինի որոշումների գործադրութեան հրաման էր արձակում, բայց փիշիքարը շէր յանդգնում գիմադրել գահաժառանգի հրամաններին, կամքին, այս պատճառով անկախ էին մնում շատ խնդիրներ: Այս խուզ վէճերից զժկամակած, գահաժառանգը շէր թողնում, որ Նիզամի-Սալթանէն ճշուններ գործ դնէ կալածատէրները վրա և նրանցից մթերք կորզէ, կամ կարողանա քաղաքի հացապարծներին աժան ցորեն մատակարարել: Այս նեղ վիճակից ազատելու համար, Նիզամի-Սալթանէն հրաժարականի վրա պնդեց ու հեռացաւ, տանելով իրեն հեա Թէհրանից բերւած ահաւոր պաշտօնեաների սիրտան: Պետական ամբարների մթերքը գահաժառանգը վերստուգելուց յետո, ինչպէս պատմում են, գահաժառանգը պաշտօնեա էր ուղարկել Նիզամի-Սալթանէի կտից, որոնք ձանապարհին նրան հասել և ետ էին աւել ցորենի պակասորդի արժէքը երկու երեք հարիւր հազար թուման:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԵՐԸ ԾԱԽԻՈՒՄ ԵՆ

Վ Ի Պ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ	Տասը Պատ.	Թուրքահայերի կեանքից	1	ր.
ՎԻՔԵՆԵՆԵՐ ԳԵՂՏՆԻՔԸ	„	„	„	1 ր.
ԱԼՄԱՍ, 1 հատար	„	„	1	ր.
ԱԼՄԱՍ 2	„	„	„	1 ր.
ՋԵՆԵՐ 77—78	թ. Ռուս.	Թուրք. կուից արկած.	1	ր.
ՎԻՊԱԿՆԵՐ	Երկու վէպ.	Թուրքահայերի կեանքից	1	ր.
ԲԺՇԱԾՆԵՐԸ	Երկը պատկեր	„	„	1 ր.
ԿԵՐԵԼԻ՞ Է ՍԻՐԵԼ	պատմական վէպ			1 ր.

Ըստիք թղթի իւրաքանչիւր հատ. 2 ր.

ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ	Թրքահայ.	կեանքից	„	„	1 ր.
ՔՈՌ-ԵՂԻԿ	„	„	„	„	30 կ.
ՉԽՆՈՑ	„	„	„	„	30 կ.
ԺԱՌԱՆԳՆԵՐ	„	„	„	„	30 կ.
ԲԵՐՍԵՏԻ ԱՌԱՔԵԼԸ	„	„	„	„	25 կ.
ԹՈՒԼՈՒՄԲԱՋԻՆԵՐ	„	„	„	„	10 կ.
ԳԻՄԱԿՆԵՐ	Երգիծական արկածներ				50 կ.

Ո Ղ Բ Ե Ր Պ Ա Կ Ա Ն

ՅՈՒՅԸՆ	Երկը արարած.	Թուրքահայ կեանքից	„	„	1 ր.
ՍԵՐՐԵՓ	հինգ	„	„	„	30 կ.

Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Կ Ն

ԽԻԼԼՓԸԹ	Պատմ.	տեսութիւն Սիւննիների մասին	50	կ.
ԻՄԵՄԸ	„	„ Ջիաների	„	1 ր.
ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ	ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ			10 կ.

Գիմել Թիֆլիս Կենտրոնական և Գուտեմբերգ գրափաճառահոյցները

Գրափաճառները կարող են գիմել հոյնպէս.

ATRPET ALEXANDROPOL RUSSIE

Որոնց կը լինի սովորական 20 % գիջում:

**ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ**

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՆԸ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ

Գուցէ չկա աշխարհում որեւէ անկիւն, ուր այնքան զրկանք և անիրաւութիւն կատարւի, որքան կամայականութիւններն է ենթարկում Ատրպատականի սղորմելի ժողովուրդը և այնքան խճողւած լինի դատաստանական գործեր, գանկատներ ու բողոքներ, որքան կուտակւած են այս աշխարհում: Բայց կաշառակուրծ պաշտօնականների, անխիղճ և անիրաւ դատաւորների, ախտնդների ու միջթէհիզների ճիրաններից ազատ մնալու համար, ժողովուրդը խոյս է տալիս դատաւարութիւնից, նախապատիւ է համարում հակառակորդից կրած զրկանքը, պաշտօնականների և մտլանների ձեռքով ստացուելիք բաւարարութիւնից: Բռնութեան յափշտակութեան և զրկանքի սահմանը չկա, բայց քչերն են յանդգնում անխիղճ դատաւորների զրոնները բաղխելու, արդարութիւնը գտնելու յուսով: Իսկ գանկատի դիմելու ստիպւածները հաստատ համոզւած են, որ ոչ միայն բաւարարութիւն չեն ստանալու, այլ շարաշար առժելու են, մեծամեծ կորուստների և անհուն տանջանքի ենթարկելու են, բայց, հոգեկան տանջանքներն մտանակից գտնելու յուսով, գիմում են միմիայն հակառակորդի խաղաղութիւնը

խոսովելու, առեղանքների, կորուստների և հառաչանքների մատնելու անհշով: Այս ամենը բաւարարելու, կողոպտելու, սգացնելու, մորմոքեցնել և սերունդից սերունդ մուրացիկ դարձնելու ստրկացնելու արհեստը այնպէս լաւ են ուսումնասիրած պարսիկ պաշտօնեաները, մանաւանդ ախունդներն ու միւջթէհիգները: որ լիովին յազուրդ են տալիս կողմերի բոլորը ւած կըքերին:

Մեր նախորդ յօդածներից ընթերցողը անշուշտ բաւական պարզ գեղափար կազմած է պարսկաստանի պետական կազմի մասին, զիտէ, որ զբական օրէնք գոյութիւն չունի այս երկրում, ամէն խնդրի լուծումը ստանում են Ղուբանից և նրա բացատրութիւններից: Գատաստանական գործերի վճռահատութեան վերջին խօսքն էլ շէրիաթից է սպասում պարսիկը. իսկ շէրիաթը մի այնպիսի առաձգական դէնք է ճարպիկ ախունդի ձեռքում, որ նա ծռմուսմ է իր քմահաճոյքի համեմատ: Ուստի մենք էլ շէրիաթը մի կողմը թողնելով. պիտի նկարագրենք այնպէս, ինչպէս ներկայիս վարում են անօրէնն ու անխիղճ առաջնորդ համարողները իրենց հովանաւորութեան տակ մնացած թշուա ժողովրդի հետ:

1. Գիւղական հասարակութեան վէճերը, կռիւները, պարտու պահանջի, ժառանգութեան, բաժանման, ընտանեկան հակառակութիւնների, մարդ կնոջ կուի բոլոր գործերը կարգաւորում է գիւղի ազոսխակուն (տանուտէրը), հողատիրոջ լիագորի (մուբաշիրի) հետ: Որովհետև այսպիսի վէճերի կարգաւորութեան, կամ խաղաղացման համար գիւղացին պարտաւորւած է վիճելի գումարից հարկ վճարելու գատաւորներին, ուստի թշուա հողագործը լսելիան հակառակորդի հետ, կամ երկու գրացու միջնորդութեամբ կարգաւորում են խնդիրը, որ ազատեն անտեղի տուգանքներից և աւելորդ հարկից: Եթէ

համաձայնութեան չեն կարողանում հասնել, զիմում են իրենց գիւղի կամ մօտակա ապրող և հասարակութեան համակրանքը վայելող մի ախունդի (կղերական մուլլա), որն ըստ շէրիաթի տալիս է ո՛չ պաշտօնական վճիռը և յորդորում է հաշուել, ստանալով շնչին նւիրարբութիւն: Եթէ կողմերը չեն լսում, զիմում են ազասխակուն-մուբաշիրին, վերջինները վիճօղների գրպանները բաւական խուղարկելուց և թեթեացնելուց յետո, պարտաւորութեան գիր են առնում (Իրիգամ) և ուղարկում են վիճօղներին համաձայնութեամբ ընարած ախունդի մօտ շէրիական վճիռ կայացնելու, որի որոշման պարտաւորում են անպայման հպատակելու կողմերը: Եթէ ախունդի ընարութեան մասին վիճօղները իրար չեն զիջում, կողմերի առաջարկած ախունդների անունների վրայ վիճակ են դրում գործի վերջաւորութիւնը բաղդին են յանձնում: Վիճակով ընարւած ախունդի վճուին անպայման հպատակելու համար, հակառակորդներից իրաւունք է ստանում, լիագորութեամբ հաշտութեան պայմանը գրելու, որով այս պայմանը գտւնում է անվիճելի և պարտաւորեցուցիչ: Այսպիսի որոշումները շէրիական կարգով կատարելով, գատաւորը-ախունդը գուբանի որոշ այաթով հաստատում ու կնքում է, այս գատճասով ախունդի տւած վճուի դէմ բողոքելու իրաւունքէց զրկում են կողմերը, իսկ արանջացող անօրէնների և հայհոյողների դասն են ընկնում:

2. Գիւղական ախունդների վճիռը գրեթէ անփոփոխ գործադրում է, եթէ կողմերից ընկճւածը հնարաւորութիւն չի գտնում բողոքը հասցնելու կալւածատիրոջ, կամ մի նըշանաւոր միւջթէհիգի: Գիւղական ախունդները աշխատում են իրենց որոշումները շէրիաթի գրական կէտի վրա հիմնել, որպէսզի իրենց վճիռը չկարողանան քանդել միւջթէհիգները և նրանց անունն ու վարկը խայտառակել: Գործա-

վարութեան ընթացքում գիւղի ազսախկալին, մուրաշիրը, ախունդի լիազօրը անընդհատ իրար ակննջ են փոփոսում, զտղանի յարարերութեան մէջ են մանուկ դատավարի և սրատասխանաւի հետ, ամէն ճիգ գործ են դնում վիճողների գրգանները խուզելու, նրանց արած զանազան խոստումներով: Յաճախ այլևայլ պատրւակներով ձգձգում են գործը մինչև խոստացւայ կշառի, բաժի գանձումը կամ ապահովացնելը: Պարզ է, որ միշտ գորեղ կողմը, կարող մարդը ձեռք է գցում այնպիսի նպաստաւոր վճիռ, որ թոյլը խալա յուսահատաւած ընկճում և կործանում է: Դարերից իվեր անիրաւ հարուստի յաղթանակը այնքան սովորական է կզել, որ Ասրպատականի շինականի համար սովորական առած է գարձել և պարտաւորական օրէնք, թէ—«Աղքատ արդարի անիրաւ հզօրի գէմ մարանշիրը պակասամտութիւն է»:

3. Գիւղերում պատահած քրէական գործերը, զոգութեան, աւազակութեան, հրձգութեան, առեանդութեան, աղջիկ փախցնողի, պոսնկութեան, կուրի, վէրքի և խեղանդամութեան գատավարութիւնը կատարում են կալածատէրները կամ սրանց լիազօրները ազսախկալիների հետ: Սրանք պատժում են յանցաւորին, ծեծում, բանտարկում, տնւզանում, վնասները աւնում, վնասի ենթարկւածին բաւարարում և կարգը պահպանելու համար միջոցների մէջ խտրութիւն չեն դնում: Այստեղ էլ անյայտանի կերպով գօրեղները, կարողները խեղում են աղքատ շունկերի ձայնը գրամով—վճարներով: Խեղանդամների բաւարարութեան քանակը (դիա) գարձելով սահմանում են ախունդները շէքիթի ու հաղխոնների համաձայն: Կալածատէրը և գիւղացին ամէն միջոցի գիմում է, որ այսպիսի խնդիրների առթիւ գործին չմիջամտի կառավարչական պաշտօնակալը, բոլոր ոյժով արնում են կողմերի խաղաղաց-

ներու: Մինչև անգամ եթէ յանցանքը գործել է երկու հարեան կալածների բնակչութեան մէջ, կալածատէրները համերաշխարար խաղաղացնում են վիճողներին, որպէսզի պաշտօնականները իրենց քիթը չճխտեն և բաժ չվերցնեն իրենց ռայաթից:

Այսպիսի գէպերում երկրագործ գասը այնքան տուգանրների է ենթարկել, որ այդ գործերը ներքին կերպով հարթելու ճանապարհները կատարելապէս ուսումնասիրել և կարգի է գրել, որպէսզի շարաշար տուգանրներից ազատի:

4. Ոճրագործութեան, մարդասպանութեան գէպում նահանգապետները անպայման միջամտում և մեծ տուգանր են ստանում կալածատէրներից, որոնք իրենց վճառի վրա 20-40 տոկոս բարդած գանձում են գիւղական համայնրից: Թէև շիա կզերը իւր իրաւունքն է համարում թէ քաղաքական, թէ քրէական և թէ սճրագործական գատավարութիւնը, բայց պարսիկ կառավարութիւնը, սճրագործական խնդիրները անկախ վարում, վճում, գործադրում է սրուշումները, արհամարհելով կզերի անտեղի արտունջները: Մանաւանդ քաղաքներում կառավարչական պաշտօնեաները անմիջապէս միջամտում, անկախ քննում ու վճում են ոչ միայն սճրագործական, այլ նոյն իսկ քրէական ու յանցանքի բոլոր գործերը: Կառավարութիւնը ձեւնամուլ է լինում նոյնպէս այն գէպում, երբ շինականների վրա բողոք են աւելիս քաղաքացիները, ոչ-միւսլիմները, օտարահատակները, կամ ճանապարհորդները: Եթէ կալածատէրը ուժեղ է, նա կառավարչական պաշտօնեաների ճանապարհը անմիջապէս կրարում, ետ է գարձում, իսկ թոյլերը շարաշար տուժում են:

5. Աւաններում և քաղաքներում աւանձին, անկախ արդարութեան գատարաններ չկան, գաւառապետը, նահանգապետը

կամ կառավարչապետը միանգամայն իրենց վիճակի դատաւորները և դատախազներն են: Պարտ ու պահանջի բողոքները, յանցանքները, քրէական դործերը, ոճիրները քննում ու վճռում են ադմինիստրատորները: Այս դործերը քննում, կողմերին և վկաներին լսում, եզրակացութիւնները և որոշումները տալիս են նահանգապետների օգնականները, որոնք իւր եզրայրները, դաւակները, կամ մերձաւորներն են, որոնց պաշտօնի կոչոյն ու հեռացեողը իրենք են: Մանր դործերը, գանկաները լսում, վճռում և վերջացնում են նահանգապետների Փարբաշ-բաշինները (ստտիկանների աւագը): Ըէրի օրէնքներին ծանօթ նահանգապետը շատ հմտութեամբ է վարում դործերը. շող բաժին է ստանում կողմերից, իսկ անգրագէտների սրտումները յաճախ փոփոխում են: Գործերի վճռահատութիւնից դատաւորները տաս տոկոս վարձ են ստանում, բայց մինչև սրտում տալը, վճիռ կաշացնելն ու դործադրելը երկու կողմից 20-30 տոկոս էլ կաշառ են վերցնում կանխապէս: Իսկ կաշառն այնքան սովորական է, որ դրա դէմ բողոքելը տարօրինակ դէպք կարող է համարուել և այդ փէշքեաշները արգար վճար են համարում նահանգապետները, քանի որ դրանով այլտի լրացնեն այն գումարը, որը նրանք տալիս են բարձր իշխանութեան պաշտօնները աճուրդով վերցնելու:

6. Եթէ նահանգապետի շրջապատողները չեն կարողանում համոզել վիճող կողմերին, երբ կողմերից մէկը Ալլահի-Ըէրիաթի անունով արդարութիւն է պահանջում, կամ կաշառելով նահանգապետին, խնդրում է գործը միւջթէհիդի դուռը ուղարկել, այս դէպքում վիճողներից ոտորագրութիւն են առնում, կողմերից ընտրւած, կամ վիճակով սրտած մի միւջթէհիդի մօտ դնալ շէրիական վճիռն ստանալու համար: Քա-

ղաքի թաղերը մասերի չէ վերածւած և ժողովրդի համար պարտադիր չէ այս կամ այն միւջթէհիդի դուռը գնալ. այլ նա տղատ է ընտրել դատաւոր միւջթէհիդիներից կամ ախունդներից որին որ ցանկա: Պարսիկները մէջ ոչ միայն բազմութիւն են աղանդները, այլ անթիւ են ամեն մի աղանդի բացտարողները, իսկ ամէն մի անհատ իւր հաւանած բացտարիչ կղերին է ձգտում յանձնել իւր դատը: Որովհետեւ կողմերի աշխարհայեացքները տարբեր են, նրանք չեն կարող միևնույն անձաւորութեան կրկուսն էլ հաւատալ, այս պատճառով միւջթէհիդի ընտրութիւնը անշափ նեղութիւն է պատճառում նահանգապետին: Նահանգապետը համոզելով, կամ վիճակով միւջթէհիդին որոշելուց յետո, կողմերին իւր փիշխողութիւնների և Ֆարբաշների առաջնորդութեամբ ուղարկում է շէրիաթի դուռը: Գողմերը պարտաւոր են իրենց հեռեղ նահանգապետներին սպասաւորներին կերակրել, կշտացնել օրավարձ տալ մինչև գործի աւարտը: Այսպիսի որսերին մաշկելու արհեստը լաւ են ուսումնասիրած Ֆարբաշները, այնպէս որ, դատաւորի զուկից ներս մտնող դանկատաւորը, կամ պատասխանատուն պարտաւոր է իրեն հեռեղ, հրաւիրող Ֆարբաշներին, դռնապահներին, կօշիկները պահապանին միւջթէհիդի շիրուշիին անվերջ վճարել, որպէսզի վզակոթը աղատէ բուռնցքների հարւածներից, կամ հրապարակով սպտակի ու նախատինքի շարժանանա: Յայտնի բան է, զօրեղ դանկատաւորները աւելի քիչ են կեղեքում ու նախատում, բանթէ թոյլերը. բայց ընշաքաղց Ֆարբաշը աւելի շատ բան պոկելու համար աներեսութիւնից ձեռ շի վերցնում: Այս էլ պէտք է նկատի առնել, որ նահանգապետ դատաւորները յայտնի ուժեղ անձաւորութիւնների պէմ զանկատներ կամ չեն ընդունում, կամ նրանց հեռ ակնածութեամբ են վարում,

սրպէսոյի շփշրենն: Իսկ եթէ դատաւորը բարձր կառավարութիւնից զբանց ջախջախելու, կամ կեղեքելու արածուածութիւն կարողանում է ձեռք բերել, այդ դէպքում զբանց էլ ֆարբաշները այնպէս են հրմշակում, ինչպէս սովորական թոյլերին, և վայ այդպիսի պարագային ֆարբաշի ճանկն ընկած կարողութեան ախրոջը:

7. Միւջթէհիզը անմիջապէս գործին վերջ տալ չզիտէ, նա իբր փառասիրութեան յազուրդ տալու համար, ամիսներով տանում բերում է գանկաաւորին, նրանց վկաներին, վկաների երաշխաւորներին (թէադիլ) որպէսոյի ցոյց տա աշխարհին, մրցակիցներին, թէ իւր դուռը միշտ հոծ բազմութիւն է խանում, ինքը ահաւոր ամբօխի և կառավարութեան համակրութիւնն է վայելում: Ամէն նիստին 40-50 ախունդների ներկայութեան միւջթէհիզը մի քանի ըսպէ գործը քննելուց յետո, որևէ պատրակով կանգնեցնում է քննութիւնը և առջարկում է հետեւեալ օրը սրոշ ժամին այս կամ այն փաստաթղթով, ասմարով կամ վկաների հետ ներկայանալ: Միւջթէհիզը գործերը քննում է իւր տանը, գաւթում, ճանապարհին, մզկիթի դռանը կամ ազօթարանում. հրաւէրքի դահլիճում, կամ որտեղ որ պատահի, միշտ աշխատելով գործը ցուցադրել մեծ բազմութեան առաջ: Պատահում են դէպքեր, որ գործերը միւջթէհիզների դռներում տարիների ընթացքում շին վերջանում և կործանում են իսպառ կողմերին: Թէև միւջթէհիզը ինքն է անձամբ քննելու և վճակու գործերը, նրա համոզմունքից պիտի բղխի վճիռը, բայց միւջթէհիզի ազգականները, մտերիմները, աշակերտները կարողանում են գործի ընթացքի վրա իրենց ազդեցութիւնը բանացնել: Յաճախ միւջթէհիզը յորդորում է կողմերին, որ իրեն մտերիմներից սէկին միջնորդ պատար ընտրեն և նրա կայացնելիք

հաշուութեան գրին հոյատակելու ստորագրութիւն տալ: Ընդհանրապէս շէրիի վճուի դէմ կարելի է ընդ միշտ բողոքել և իրար ներհակ նորանոր որոշումներ կայացնել տալ. այս պատճառով գործն իսպառ վերջացնելու, անվերջ դատավարութիւններից ազատելու համար, ուժեղ կողմի պաշտպանները նահանգապէս—դատաւորը, կամ միւջթէհիզը ստիպում են, որ անպայման գործը միջնորդ պատաւորների յանձնին, որպէսոյի նրանց կայացրած հաշուութեան դաշնագիրը խժրժելու կամ բողոքելու իրաւունք շունենան կողմերը:

8. Եթէ գանկատաւորը կամ պատասխանատուն նկատում են, որ դատաւորը կամ միւջթէհիզը կաշառելով հակառակորդից՝ ուղում են իրենց իսպառ կործանել, այս դէպքում փախչում են, սրևէ տեղ ապաստանում: Թէև պարսկական կառավարութեան Ռուսների հետ ունեցած սնանկութեան դաշնագրի համաձայն խոստացած է ջնջել ապաստարանները, բայց զբանց առաջն առնելու անկարող է, քանի որ ներկա ազիտութեան խաւարը թագաւորում է երկրում: Իրանի գլխաւոր սրբատեղիները, նշանաւոր մզկիթները, յայտնի միւջթէհիզների բնակարանները, գահաժառանգի և շահի ախոռները այնպիսի սրբագործւած ապաստաններ են, որ ոչ թէ միւջթէհիզները՝ այլ շահնշահէրն անգամ չեն յանդգնիլ ապաստանածին ձեւեմախ լինել: Ճշմարիտ է, ապաստանելով գանկատաւորները՝ նպատակի չեն հասնում, բայց գործը կաշկանդում են: Գատաւորը, միւջթէհիզը ոչ միայն չի կարող յանդգնիլ ապաստանածին բռնել, կալանաւորել, չզթայիլ, թակել, սպանել, այլ մինչև անգամ չեն կարող նրա ինչքը, մանաւանդ անշարժ կարածքը գրաւել ու ծախել: Գուցէ վաճառատունը, ապրանքը, պահանջները գրաւեն, բայց համաձայն շէրիաթի, ժողովութիւնից ոչ որ չի մօակնալ գնելու կամ օգտուելու այդ իրեն

բից, յատկապէս անշարժ կալւածներին. քանի որ ապրանքատիրոջ ազատ կամքին հակառակ առուծախսը միւսլիմանի հաւատքով «հարամ» է, չի կարելի սեփականացնել: Տիրոջ կամքով շժախտած ուտելիքը ճշմարիտ հաւատացեալ միւսլիմանը չի կարող ուտել, կերպասեղէնը՝ հագնել, փուածքի վրա՝ ման գալ, տանը մէջ՝ աղբել, աղօթել կամ ծոմ պահել, կալւածքի-գիւղի կամ այգու հասոյթը ստանալ, ուտել: Այն միւսլիմը, որ առանց տիրոջ կամքին միւսլիմանի ապրանքը իւրացնել, նա սչ միայն անօրէն—հայհոյող է, սչ միայն իսլամի համայնքից դուրս է շարուած, այլ այդպիսի անձի հետ յարակերութիւն ունեցողի հետ էլ բարեկամութիւն, խնամխութիւն, երթեկութիւն, սեղանակցութիւն, մինչև անգամ բարեակցութիւն անելը «հարամ» է: Այս պարագային շիաները այնքան խիտ են, որ ապաստան մանողի հակառակորդը արդէն մեծ մասամբ գործը տարւած է համարում և միշտ պատրաստ է դիջողութեան, հաշտութեան:

9. Մանուանդ որ այսպիսի պարագային պատասխանատուի ստրանքը անցնելով անխիղճ նահանգապետի—դատաւորներին ձեռքը, նրանք այդ ամէնը իւրացնում, բաժան բաժան են անում իրար մէջ, եկամուտը յափշտակում են մէմուրները (պաշտօնեա), ընտանիքի անդամներին տանջում, կեղեքում են պաշտօնականների սպասաւորները, ֆարբաշները և ամէն բան աւարի մատնելով գանկաաւորին, աւրանք չի մնում իւրացնելու: Ապաստանողի անվերջ հառաչանքներից ստիպւած ապաստարանի վերատեսուչը կամ աէքը անձամբ կամ յիաղօրի միջով լսում, ուսումնասիրում է նրա գանկաւոր ու պահանջը և բանակցութեան է մտնում դատաւորներին, կամ նոյն իսկ գանկաաւորի հետ, աշխատում է կողմերին հաշտեցնել, կամ ինքն է միջնորդ դատաւոր բնաբում կող-

մերից և հաշտեցնում, վերջացնում է: Գանկաաւորը ի նկատի ունենալով նահանգապետի կաշառակերութիւնը, միւջթէ-հիդի ազահութիւնը, ֆարբաշների և մէմուրների աներեսութիւնը, դրացիների գոգոհութիւնն ու նախափնջը, մանուանդ օրիցօր գրպանի թեթեանալը, դիջում՝ մի կերպ հաշուում է: Այս պարագային հաշուում են նոյն իսկ գանկաաւորը առաջ նրան խոստացած գումարի քառորդով և տասներորդով, որի կէտը բաժին է տալիս պաշտօնակալներին և նրանց սպասաւորներին:

10. Գարեոր սոյնանման անթիւ օրինակներից այնպէս է փորձւած Իրանի աղագրնակութիւնը, որ ամէն մի գրկւած ու ճնշւած գանկաաւորը, հաղար անգամ նախապատիւ է համարում հակառակօրդից կեղեքելու ու հարստահարելու, քան թէ միւջթէհիդից կամ դատաւորից: Այս պատճառով դատարաններում սովորական գործերի դատաւարութիւնը անհամեմատ քիչ է: Այս պատճառները ծնունդ են տւել Պարսկաստանի քաղաքներում տարօրինակ դատարանների և դատաւորների, որի նմանը աշխարհի և սչ մի անկիւնում չի կարելի երևակայել: Պարսկաստանի տւանների, քաղաքների ամէն մի խանթուրը՝ մրգավաճառ թէ մսագործ, ճաթածախ թէ մանրավաճառ, կալւածատէր թէ սեղանաւոր (banquier) մի մի դատաւորներ են և իրենց զիրքի համեմատ իրենց կրպակներում բանտ, դատարաններ ու գործադիր մարմին ունին: Մի խանթուր, երբ նկատում է, որ իր պարտապանը խոյս է տալիս պարտքը վճարելուց, նա բաճում է պարտապանին, սրտակոտ պարտահի, տանը՝ թէ փողոցում, թէյարանում՝ թէ տեղ որ պատահի, տանը՝ թէ փողոցում, թէյարանում՝ թէ հրատարակում և բռնի ոյժով, ամենայն խայտառակութիւնով ստիպում է պարտքը վճարելու: Ասելիքը գանձելու համար այսպիսի խայտառակ ընթացքը այնքան սովորական է, որ ոչ

որ պահանջատիրոջը կամ նրա գործակատարին արած բռնություն համար չի էլ մեղադրում: Եթէ պարտապանը քիչ զիրքով մարդ է, վաճառատան կամ նոյն իսկ բնակարանի առաջ նստեցնում է պահանջատէրը իւր գործակատարին, որ նրան օրտեղ որ պատահի բռնէ և մինչև որ պահանջը չբատանա, բաց չթողնէ: Գործակատարները երբեմն օրերով, շաբաթներով կորում են պարտապանի դուռը և այնքան խայտառակութիւններ են կատարում, այնպէս ձանձրացնում են, որ պարտապանը անճարացած միջոցներ է որոնում գահացում տալու պահանջատիրոջը և նախատինքից ազատելու: Յայտնի բան է, ուժեղ պահանջատէրը միայն կարող է թոյլ պարտապանին ճնշել, իսկ զօրեղները թակում, ջարդում, ճանապարհ են գցում աներես գործակատարներին, որի ընթացքում կատարւած ծեծկտուքին, կամ վէրքերի գործին միջամտում է նահանգապետի, կամ թագապետի և կամ ոստիկանապետի ֆարրաշները խումբը և երկու կողմից էլ իւր բաժը վերցնելուց յետո, գործը—պարտ ու պահանջի քննութիւնն էլ քաշում, մտցնում է գատարան, օրով կողմերը ընկնում են շարաշար ծանր տուգանքների տակ: Այս պատճառով կողմերը միշտ սուր ընդհարումներից խոյս են տալիս և գործը կարգաւորում են առանին կերպով: Որպէսզի գործակատարները չկարողանան աներեսաբար տնդել և աներկիւզ պահանջել իրենց պարտանների իրաւունքը, ծեծի, նախատինքի շմտանէկ և պաշտպանութիւն գտնել շրջապատողներից դրանց ընդհանրապէս ընտրում են սէլիգների (Ալի-Ֆաթիմէի սերունդից) շրջանից, որոնք պարսկաստանի ամենաարածնեալ գասակարգն են կազմում:

11. Այս կռիւներում սովորաբար թոյլերը միշտ տուժում և զօրեղները կլանում են նրանց իրաւունքը: Ո՛չ մի աշխար-

հում թոյլի, տկարի իրաւունքը այնքան չի անարդւած ու փշացած, որքան Պարսկաստանում, այս պատճառով ամէն մի պարսիկ գլուխը պահպանելու, իրաւունքից չզրկելու համար պարտաւորւած է մտնել սրկէ զօրեղի հովանու տակ: Ընդհանրապէս մեծամեծները և նշանաւոր վէզիրները մտնում են մեծ միւջթէհիզների հովանու տակ, իրանց հովանու տակ առնելով շրջապատող փոքրագոյններին: Միջակ վաճառականները մտնելով կալւածատէրների և սեղանաւորների հովանու տակ, իրենց հովանու տակ առնում են աւելի թոյլերին: Երբ մէկը անկարող է անձամբ գանձելու իւր պահանջը, նա դիմում է իւր հովանաւորին, որի գործակատարները համարձակ ստիպում են պարտապանին վճարելու և գումարը հասցնում են իրենց պատրոնի հովանաւորեալին: Հովանաւորութիւնը կատարում է կամ փոխադարձ վաճառականական շահերից ստիպւած՝ և կամ որոշ վարձատրութեամբ: Զօրեղ հովանաւորողները, երբ պատահում են ուժեղ հովանաւորւածի, ըսկուում է կատարի մրցում: Այստեղ գործակատարները իրար ախոյեան են կանգնում և վաճ ընկնողին, նա գլխուում է շարաշար, նրան հայածում են բոլորը: Երբեմն երկու միւջթէհիզներ, երկու կալւածատէրներ և կամ երկու յայտնի սեղանաւորներ մրցման են դնում իրենց ուժերը, իրար գլուխ ցոյց տալու համար, որպէսզի հեաեորդները շատացնեն—մուշտարի աւելացնեն և այսպիսի մրցումը ամիսներ է տևում: Սպասարներն ու գործակատարները իրար են ջարդում, խեղանդամութիւններ է պատահում և շեն զիջում մինչև կառավարութեան միջամտութիւնը: Ամէն մարդ իւր հովանաւորին է դովում, ամէնքն էլ իրենց առաջնորդին են արդարացնում, բոլորն էլ ձգտում են, որ յաղթանակը՝ թէև անիրաւ, իրենց գլխաւորն ստանա: Յաղթանակողի վաճառատան յաճախորդ-

ների թիւը աւելանում է, ամէն մարդ աշխատում է գրաւել այսպիսի հովանաւորի սիրար, որպէսզի կարիք եղած ժամանակ չզլորւի խորխորաւը:

12. Հովանաւորութեան կարիքն այնքան անհրաժեշտ է Պարսկաստանում, որ առանց հովանաւորի ապրելն անհնար է: Այս քի կարող ապրուստ ճարել, գոյքը և գոյութիւնը ապահովել, եթէ հովանաւոր չունենա: Սրա պատճառը կառավարութեան անշափ, անսահման թուլութիւնն է, նա չի կարողանում հպատակների կեանքը, գոյքը, պատիւը ապահովել: Նա ոչ զինւորական և ոչ էլ աղմինիտարացիական ոյժ ունի, որ իհարկին պաշտպանէ մասսային: Նա ոչ կանոնաւոր կրթւած քիւրճկրատիա ունի, ոչ էլ զարգացած աղևականութիւն (խաներ), որ կարողանա արդար դատաստանով և խոհեմ վարչութիւնով զսպել յափշտակիչներին, անճարացած թոյլ է աւել հովանաւորական սիստէմի զարգանալուն, որի առաջն առնելու անկարող է: Հովանաւորութիւնը այն ծայրահեղութեան է հասել, որ պարսիկների մէջ սովորական առած է զարձել, ասում են.—Այս ինչ վաճառականը այն ինչ կալւածատիրոջ կիներ է, այսինքն գործում է և գոյութիւնը պաշտպանում է նրա հովանաւորութեան տակ: Այս հովանաւորութեան շնորհիւ այս ինչ, այն ինչ առուտրականները, արհեստաւորներն էլ այս ինչ կապալաուուի կիներն են: Ինչպէս ամէն զօրեղ որևէ զօրեղագոյնի կիներ է զարձել, այնպէս էլ ինքը իրենից թոյլերին իրեն կին է զարձրել: Հովանաւորութիւնը ձրի չի կատարում, մեծամեծները միւջթէհիգներին իրենց եկամուտի տասանորդն են տալիս, կամ կտակում են իրենց գոյքի երրորդ մասը, որպէսզի իրք աղքատներին բաժանեն, լայց երկու կողմն էլ համոզւած է որ խարէութիւն են կատարում,

այլ տալիս են փոխադարձ շահերից շողկապւած: Մեծամեծները շնորհը վայելելով վաճառականներն էլ ինչպէս տասաներորդ են տալիս իրենց հովանաւորներին, նոյնպէս ստանում են հովանաւորածներից, ամէն մի գործից, վէճից, կամ առուտուրից: Ինչպէս միւջթէհիգներն ունին իրենց տանանը, այնպէս էլ վաճառականները ունին իրենց գիւանը, որտեղ ճնշում, համոզում են թոյլերին, որ զօհացում տան հովանաւորողներին: Երբեմն մասնաւոր դատարան ունեցող որևէ վաճառական կարողանում է կաշկանդել կառավարչական պաշտօնակալներին, միւջթէհիգներին և նպատակին հասնել:

13. Ամէնից որոշ գաղափար կարելի է կազմել կատարւած փաստերից, որից մի օրինակ առաջ բերելը աւելորդ չիմ համարում:

Թաւրիզում մի յայտնի սեղանաւոր հաջի, որ վայելում էր ինչպէս Սադրազամի, գահաժառանգի և շահի հովանաւորութիւնը, հովանաւորւած էր Ռուսական պատարտով կայսերական կօնսուլտից: Այս սեղանաւոր հաջիին քսան տարի առաջ թակելով հարսանիքից քաշել, տարել էր մի պարսիկ աղմինիտարատոր: Նա այդ անարգանքը չկարողանալով կրել, գնացել էր պապական ծննդավայրը Վոմախի, արձանագրութիւնները քննել, նսրոզել տւել և պատարտով զինւած եկել էր Թաւրիզ, որ այլևս ոչոք չկարողանա նրան ճնշել: Այս լսուրովին ապահովւած սեղանաւորին շրջապատել է Թաւրիզի վաճառականութեան մեծագոյն մասը, սրունց նա 120,000-ով փող է բաց թողնում: Ուժեղ հովանաւոր, փողաւոր և հաստատակամ մարդ, ինչի նրան շղիտի շրջապատեն: Եզր. Սարաջով անունով վաճառականներ—պարսկահայաստակ նրանից փող են վերցնում շահով 10—15 տարի, տարեկան 50—70 հազար

թուման, անընդհատ վճարելով կապիտալը 12%օ-ով: Սարաջովները մեծ քանակութեամբ նուշ էին տանում Ռուսաստան, և շարքը, նաև թուերկաթ էին բերում Պարսկաստան, իսկ սրբանից հինգ տարի առաջ սնանկացան: Հաջին իւր առնելիքը լիովին ստանալու տենչով մի ամբողջ տարի նրանց ձեռք բռնեց և շթողեց, որ սնանկութիւնը յայտարարւի: Հրապարակով նրանց փող էր տալիս, վարկերն էր պահպանում և փոխանակագիրներ էր յանձնել տալիս բանկերից, որ կարողանան գործերը շարունակել և Ռուսաստանի վաճառականների հետ: Այս ընթացքով Սարաջովները կարողացան Քագուից մեծ քանակութեամբ շարքը ու նաև թուերկի բանկերից ու սեղանաւորներից փոխառութիւններ տանել: Երբ Հաջին այս գրամներից ու ապրանքներից իր պահանջը և ապրանքը լիովին ստացաւ, գուցէ մի բան էլ աւել, վարձատրութեան կամ ապագային սնանկներին օգնելու նպատակով, Սարաջովները յանկարծ աներևոյթացան Քաւրիից և Վյադիկավկաս կալանաւորւած՝ դարձան Քաւրիի: Հաջին նկատելով, որ Ռուսաստանի շահերի պատճառով Ռուսական կօնսուլատը քարգուզարի միջոցով սկսեց խիստ միջոցների դիմել, նա էլ կուլիսների ետևից պաշտպանեց հովանաւորականներին և այնպիսի ընթացք տուց գործին, որ Սարաջովները կուլ աւին ինչպէս Ռուս վաճառականների, նայնպէս Քաւրիի քանից աւելի թուրք ուժեղ վաճառականների գրամները և կօնսուլատն ու թուրք վաճառականները շարողացան նոյն իսկ մի ձանապարհ գտնել, որ այդ հովանաւորին հրապարակ դուրս քաշեն: Հաջին առանց հրապարակ դուրս գալու, գործին այնպիսի ընթացք տուց, քարգուզարին այնպէս կաշկանդեց, որ կօնսուլատի ձեռք աւած միջոցները դուր անցան, Քագուից և կած կրկնա-

կի փաստարանները սեպած ետ դարձան, միայն Սարաջովները, որպէս անբարեխիղճ սնանկներ, կրկու տարի բանտ նստան և ազատեցան: Հաջին այնպէս ծածկեց գրաւած ապրանքն ու դրամը, այնպէս գողել աւելց Սարաջովների իսկական մատեանները, մէջ գցեցին կեղծւածները, որ հնար շգտան, փաստ շգտան, որ գատաստանի յանձնէին Հաջին: Չնայելով որ Պարսիկ և Ռուս վաճառականներին յայտնի էր, որ Հաջին պաշտպանում էր սնանկ Սարաջովներին, որ Հաջին իւր առնելիքները ստացել էր Սարաջովների վերջին ժամանակները գնած ապրանքով և արած փոխառութիւններով, չնայելով որ միջթէհիզները սլաշտպանում էին Պարսիկ յայտնի վաճառականներին, իսկ կօնսուլատը իւր force majeure-ով ճնշում էր քարգուզարին, բայց և այնպէս Հաջին մենակ, միայն իւր դօրեղ ազդեցութեամբ, քարգուզարին խոնարհեցրեց և իւր կամքը առաջ տանելով՝ Քաւրիի հրապարակում ձեռք բերեց դօրեղագոյնի դիրքը, մարսեց կլանածը և մարսել աւելց իւր հովանաւորւածներին իրենց շարք գործութիւնը:

14. Այսպիսի դասն փորձերից խրատւած Պարսիկ վաճառականը, նա ամէն մի սնանկութեան դէպքում նախ և առաջ քննում է, թէ ով է իրեն գէմ կանգնած, հրապարակով կամ վարագուրւած. սում հովանաւորեալն է կտար ընկնողը և ապա միջոցների է դիմում գործը խաղաղութեամբ վերջացնելու, հաշուելու: Եթէ սնանկացողի պահանջատէրների մէջ քրիստոնեա կամ օտարական չկա, գործի գլուխ է անցնում որեւէ միջթէհիզ, իւր բաժինը ստանալուց յետո, սնանկացողին սե օրու համար էլ մի բան գողել է տալիս, 20—25% վճարով փոխում է հաշիւները և գոհացնում բոլորին: Եթէ պահանջատէրների մէջ գտնուում են ուժեղ անձնաւորութիւններ,

սրպէսդի իրենք քննեն ու հաշտեցնեն բողոքողին իրենց թե-
ւարկեալի հետ:

16. Քիչ թէ շատ գտաւարանի և զիւանատան նմանութիւն ունեցող մի հիմնարկութիւն եթէ կա Պարսկաստանում, այդ էւսրգուզարաքն է, (արաաքին գործերի մինիստրի բաժան-
մունքները ամբողջ Պարսկաստանում կոչուում է քարգուզա-
րաթ), որոնց նահանգական և գաւառական լիազօր գործա-
կալները կոչուում են սէրփէրէս: Թուրքմանշայի վաճառա-
կանական գաշնագրի զօրութեամբ Պարսիկները պարաւաւոր-
ւեցան պետութեան գլխաւոր-նահանգներում գատաստանական
բարձրագոյն դիւանխանեներ հիմնարկելու, որտեղ յատուկ
մատեաններում արձանագրուում, հաստատուում, պահպանուում են
մուրհակների, սլամանագրերի, գրաւագրերի, կալածագրե-
րի պատճէնները, քննուում և վաւերացուում են վաճառական-
ների ներկայացրած մատեանի գրքերը և իհարկին տրուում են
պատճէններ և վկայագիրներ: Վերոյիշեալ գաշնագրի զօրու-
թեամբ այս հիմնարկութեան մէջ արձանագրուած և վաւե-
րացուած ամէն մի փաստաթուղթ, անժխտելի ապացոյց է,
որը շի կարելի հերքել վկաների ցուցումով: Այստեղ հաստա-
ւած փաստաթղթերը վաւերացնում են նոյնպէս իւրաքանչիւր
օտարականի կօնսուլատները, որոնց գործադրութիւնը ան-
պայման պահանջում են զետպանատները և պարաւաւորեցու-
ցիչ է նոյնպէս պարսկական պաշտօնակալութեան համար:

17. Իսլամի և քրիստոնէի, պարսկաստանի և օտարակա-
նի բոլոր գործերը քննուում և վճուում են էւսրգուզարաքներում,
օտարականի կօնսուլատի լիազօրի ներկայութեան: Դատա-
րանում թէև գործը քննուում են քարգուզարաթի անդամները,
կօնսուլի լիազօրի հետ, որտեղ մասնակցում են նոյնպէս
Պարսկական և օտար վաճառականների ներկայացուցիչները,

բայց վերջնական որոշումն ու վճիռը տալիս է քարգուզարա-
քն: Այս վճուին եթէ համերաշխ չէ կօնսուլատի լիազօրը, նա իւր
վէսօն դնում է, վճիռը մնում է անգործադրելի, մինչև ար-
տաքին գործերի մինիստրի դիւանատունը զետպանատան լիա-
զօրի ներկայութեան երկրորդ վճիռ կայացնելը, որի դէմ
վճաւակի բողոք չի կարելի ներկայացնել, եթէ զետպանատու-
նը համակերպել է, համաձայնել է Պարսկական վճուի հետ:
Այս պատճառով քարգուզարները միշտ թէքուում և կօնսուլնե-
րի տրամադրութեան համաձայն են որոշում կայացնում, որ-
պէսդի իրենց վճուի դէմ չկարողանան բողոքել և քանդել
տալ, զետպանատունն էլ ստանում է համարեա իրեն ցանկա-
ցած վճիւրը, եթէ կամք ունենա վճիւր ձեռք բերել: Մանա-
ւանդ Պարսկական պաշտօնակալները անշափ աղէա են, օրէ-
նօրութիւնից ոչինչ չեն հասկանում, իրենց մեծաւորների
վրա վստահութիւն չունին, քանի որ ախոյեանները առթի
են սպասում, որ կօնսուլների բողոքի համաձայն դրոնք պաշ-
տօնակի լինեն և իրենք նրանց տեղը բռնեն: Այս նպաստա-
ւոր պարագաները կօնսուլներն ունենալով, դարձեալ պարսիկ
պաշտօնակալների խորամանկ հնարները նրանց ծուղակ է գո-
րում և օտարականների իրաւունքը փշացնում են, մանաւանդ
չնորհիւ անընդունակ և թոյլ կօնսուլների:

18. Քարգուզարաթը կամ արաաքին գործերի մինիստրի
դիւանատունը, որտեղ քննուում է, վճուում օտարահպատակ-
ների պարսկահպատակների հետ ունեցած գանկատները, սչ
թէ գատարան—իրաւարան է, այլ մի մեցաւան, ուր պարսիկ
խորամանկ պաշտօնակալները ամէնք ջանք գործ են դնում,
որպէսդի կարողանան փշացնել օտարականների իրաւունքը—
պահանջը, իսկ օտարականների կօնսուլական ներկայացու-
ցիչները տքնում են իրենց հպատակների պահանջները ապա-

ցուցել, հաստատել և ստանալ: Այն քարգուղարը միայն կարող է երկար ժամանակ վարել իւր պաշտօնը, սրը կարողանում է կօնսուլատների անդամներին սիրաշահել, խարել, կուրացնել, սխալացնել և օտարականների գանկատները կաշկանդել, կամ փշացնել: Եթէ կօնսուլատի անդամները իրենց կօշման բարձրութեան վրա կանգնում են, պարսիկները պարտաւորում են բարգւաժ գործերը աւելի ձգձգելու համար շուտ շուտ քարգուղարները, կամ սէրփէրէստները փոփոխելու, որ դանէ ժամանակ շահին և ապագա պատահառիթի բնական, որպէսզի պարագաներից կարողանան օգտուել: Նենգամիտ քարգուղարները դատաստանական գործերը այնքան ձգձգել են, որ այսօր Արապատականի Ռուսական կօնսուլատում վեց-եօթ հարիւր գործ է կուտակել մի քանի միլիոն պահանջի, որոնց վճարահատութիւնը պարսիկների նենգամիտ պաշտօնակալները և կօնսուլատի ձրիակեր շինովնիկները թողել են Մէհթիի վերագարձին, որ դա ու վճուէ:

Կան այնպիսի գործեր, որ 1870 թւականից մինչև այսօր հերթի են սպասում, բայց ոչ քննում են և ոչ էլ ուշադրութեան արժանանում: Խորամանկ քարգուղարները կօնսուլներին հաճոյանալու համար, նրանց խստիւ պահանջած գործերի վճիռը խոտանում են արագացնել և վերջացնել այն պայմանով, որ միւս գործերը սոժամանակ հաճախեն, ձգձգելն և առաջ չգան մինչև իրենց պաշտօնանկութիւնը: Այսպէսով նոյն գործերը, որոնց աէրերը հաճելի են եղել կօնսուլատների ծառայողներին մի քանի ամսում վճուել, պրծել և դահացում արել են, իսկ այն գործերը, որոնց աէրերի գէմբերը տհաճ են եղել կօնսուլատի ծառայողներին, ձգձգել, ետ են մնացել 20—30 տարի և այժմ էլ հնացած գործերի դասը գլորւած արժանի չեն համարւում քննու-

թեան առնելու: Պարսկաստանում ժամանց (десятилетняя давности) չկա:

19. Պարսկահպատակների օտարականների վրա ունեցած պահանջները շատ շուտ են վճուում և գործադրում: Կօնսուլները և ոչ իսկ մի շարաթ ժամանակ կտան իրենց հպատակներին պարտաւորութիւնները վճարելու, այնինչ օտարականների վճուած պահանջների գանձումը տաս—քսան տարիներ են տևում և յուսահատութիւն պատճառելով մտացութեան են արւում: Քարգուղարները իրենց այս ագեղ վարձունքի համար պարծենում են իւրայինների շրջանում իրենց զիպլոմատիկական նենգամտութիւնով և պոլիտիկական խորամանկ ընդունակութիւնները ջատագովելով: Օտարականի գոյքը յափշտակելը, պահանջքը փշացնելը, կօնսուլներին խարելով գործերը ձգձգելը մի վերին աստիճանի դոշաղութիւն է քարգուղարի համար, ինչպէս սարի գլխի աւաղակը կողպւում է ճանապարհորդին: Պէտք է խոտովանել, որ ընդհանրապէս այս խորամանկ ու ներքնագործ քարգուղարները ծայրահեղ անկիրթ, ազէս ու ապիկար են: Եթէ կօնսուլներից մէկը ցանկա որեւէ քարգուղարի վրա ճնշում գործ դնել և կամ անկեղծ ցանկութիւն ունենա խճողած գործերը վճուել տալ և պահանջները գանձել, նա կարող է նպատակին հասնել և շարաշար պատժել աւլ քարգուղարներին: Այսպիսի մի ինքնարաւական քարգուղար, որ իւրայինների շրջանում պարծենում էր, թէ կօնսուլին ստրկացրել և իւր դաւակների ստիբիշի պաշտօնին է (դալլարի) արժանացրել (որովհետև կօնսուլը երբեմն երբեմն խուզում էր քարգուղարի երեխաների մագերը), երբ թէլէֆօնի ձայնն էր լսում, թէ կօնսուլն ուղւում է նրան այցելել, ամբողջ ութ-տաս ժամ հոգեկան խաղաղութիւնը կորցրած մտածում էր, թէ արդեօք էլի ի՞նչ

նոր հրամաններ պիտի արձակէր կօնսուլը: Այս մտորանքից այնքան էր բորբոքուում, որ մտտանում էր խօսքն ու գրութիւնը և բարկութիւնից եզունգնեքը կրծում էր:

20. Սրանից երեք տարի առաջ (1904 թ.) Ատրպատականի Ուրմի նահանգում Սէիդները սխակալելով, ինչ որ Ամերիկացի քարոզչի դէմ, նրան սպանել աւին Սալմաստի ճանապարհին: Անպիտակ կօնսուլը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների լիազօրի պաշտօնով խիստ քննութիւն բացեց և ապացուցեց որ այդ ոճիրը կատարել է Սէիդների սխակալութեամբ: Ուրմիի նահանգապետը թոյլ էր հետևում գործին, իսկ Ատրպատականի փիշիքարը հովանաւորում էր Սէիդներին, որոնց պատժելու հակամէտ էր կառավարութիւնը: Քարգուզարը ուզում էր խաղացնել կօնսուլատին և գործը ձգձգել: Բայց Անգլիական կօնսուլը Պարսիկ պաշտօնակալների ձեռքը խաղալիք և ծաղրի առարկա դառնալու երբէք չէր զիջել, այնպիսի դիրք բռնեց, որ Թէհրանի դեսպանատունը խիստ միջոցների դիմեց, Սէիդներին կալանաւորելու և անց Չահնշահի յատուկ հետազոտչի, Թաւրիզ առանձին հրովարտակով պաշտօնակալ եկաւ, Գահաթառանգից և Ուրմիայի նահանգապետից յիսուն հազար թուման (90,000 ռուբ.) տուգանք առաւ յօգուտ սպանւածի ընտանիքին: Դեռ սրանով չբաւականացան, որոշեալ օրը պաշտօնակալը դրամը բանկին հասցրած շինելու պատճառով, Պարսիկան ծոցի Բուշիր նաւահանգիտարը դրահակիր էին ուղարկել, որի արտակարգ ծախսերն էլ ստացան Պարսիկական կառավարութիւնից: Այս ստիպելին, որ շարագործին Թէհրան ուղարկեն և տաժանակիր աշխատութեան գատապարան:

21. Այս թուականին Ատրպատականի նահանգներում կօթր ուսահպատակ վաճառականներ սպանեցին Մարանդի

ճանապարհին, Ղարաղաղում. Խոյում և Ուրմի քաղաքի հրապարակում ցերեկով: Այս սպանութիւնների մասին ուսական կօնսուլը քննութիւններ բացանելու և պարսիկներից պահանջեց պատժել շարագործներին և բաւարարել նրանց ընտանիքին: Սպանւածները բոլորն էլ սխակալութեան էին զոհուած և շարագործները համարձակ ման էին դալիս: Պարսիկ նեղգամիտ պաշտօնականները ոչ միայն պաշտպանեցին շարագործներին, ոչ միայն օրէէ գրօշի բաւարարութիւն շուին սպանւածների ընտանիքին, այլ համարձակ և յանդգնարար ծաղրում էին Ռուսական կօնսուլատի պաշտօնականներին: Այն կօնսուլատը որ վաթսուն տարի ահնածութիւն էր վայելած, շնորհիւ մեղկ ու ապիկար պաշտօնականների, արհամարհանքի ու ծաղրի էր մատուցել: Ատրպատականի քարգուզարը, որ առերես կեղծ բարեկամութիւն էր պահանջում կօնսուլատի շինողիկներին հետ, անվերջ հրբաւէքներ էր աւրիս, կերուխումի ընկերակցութիւններ էր կաղմում, պարսիկ խաների և վաճառականների շրջանում պարծենում էր, թէ ինքը իւր նուրբ փոլիթիքայով մի մի բաժակ վողկայով բաւականացրեց Ռուս չիւնովնիկներին և կօթր սպանութեան գործի համար շթուցեց, որ պարսիկները կօթր շահի տուգանք վճարեն: Փոխանակ իւր նման խորամիտ և կեղծաւոր պոլիտիկոսներին յանձնելու երկրի արաքին գործերի մինիստարի պօրտֆէօյը—սաղբը, կառավարութիւնը պարտաբոյժներին է թողել պետութեան քաղաքականութեան դեկը, որոնք մի մուրտարի արիւնի համար յիսուն հազար թուման փող դուրս տւին մեր հարստութիւնից: Այսպիսի խօսքեր այնքան էր կրկնել, որ Թաւրիզի թէյարաններում Մէշէգիներն էլ ջատագրում էին քարգուզարին:

22. Ինչպէս ամեն վարիչ, քարգուզարներն էլ տարեկան

որոշ վճարով են գնում իրենց պաշտօնը: Ատրպականի քար-
գուղարները արաքին գործերի մինիստրին տարեկան 5—6
հազար թուման հարկ են վճարում իրենց պաշտօնը ձեռք
պցելու համար, բացի անուզղակի նւէրներէ, որը ուղարկում
են ինչպէս մինիստրին, նրա օգնականներին, նոյնպէս սադ-
րադամին ու պաշտօնակիցներին: Մեծամեծ գործեր կարգա-
ւորելու դարձեալ բաժին են հասցնում ուղղակի գործից: Պե-
տական գանձարանից քարգուղարներին էլ ուճիկ շին տալիս,
միայն Ատրպատականի քարգուղարը վեց հարիւր թուման ըս-
տանում է, որ ճաշ տա պաշտօնականներին և զբոսըններին:
Քարգուղարը վճարում է զիւանատան քրէճ մօտաւորապէս
հազար թուման: Ծառաններին, խոհանոցին, ակտուալանին,
կառապաններին, ձիերին և սրանց կերը առնուող հինգ հա-
զար թուման: Հրաւերներ զիւլումաախքական շրջանին, նւէր-
ներ, սէլիգներին, ֆարբաշներն և գահաժողանդի սպասա-
ւորներին տարեկան ո՛չ պակաս երեք հազար թուման: Ըն-
տանեկան, գաւակների կրթութեան և ուրիշ ծախսերի հետ
միասին քարգուղարը տարեկան եւթ ունի առնւողը քսան
հազար թուման (մօտ 35,000 բուրլի), բացի այն գաղանի և
արտաքո կարգի փէշքեաշները, որ նա վճարում է մեծամեծ-
ներին Քաւրիզում, Թէհրանում, Քէրքէլայում, Մէշէղում, որ-
պէսզի զիրքը բարձրացնէ, գոյութիւնը պահպանէ և անդուն-
դը շղթրէ: Այս մութը վճարումները կարելի է ենթադրել,
որ սովորականից պակաս չէ, որոնք խնայողութեամբ կատա-
րողը շարաշար կոխարի, անաքնակ խաների դասը կանցնի:

23. Յայտնի բան է այս բոլոր ծախսերը վճարում է քար-
գուղարը, որպէսզի տարեկան մի դղալի շահ ստանա, նա ձրի
չի ծառայում, հայրենասիրութիւնը չի զրդում նրան գոհողու-
թիւններ կատարելու: Մուտքի հաշիւը այնքան գաղանի է,

սր զբա մասին զբական բան չի կարելի տեսլ, բայց ինչ նը-
կատելի է, ինչ կարելի է ականջից ականջ լսել առանց փա-
տերի, նոյնն էլ վերապահութեամբ կարելի է ընթերցողին
պատմել, որոշ գաղափար կազմելու համար: Ատրպատականի
քարգուղարն է նշանակում նահանգների սէրփէրէտաններին. Ար-
տարիլ, Սալմաստ—Խոյ, Աւրմի, Մարագա, Սոււշ-բուլպ և
Սարգաշա: Այս սէրփէրէտանները ստացած պաշտօնների հա-
մար կանխավճար տալիս են ամէն տարի—փէշքեաշի ձևով
մօտաւորապէս ?—4 հազար թուման և ամսավճարով տարւա
ընթացքում 7—8 հազար թուման: Աւրեմն Ատրպատականի
քարգուղարը անխախտ եկամուտ ունի 10—12 հազար թու-
ման: Արաքո կարգի դատաստանական գործերից կամ ոճրա-
գործներից քարգուղարներին մաս հասցնում են սէրփէրէտա-
ները տարւա ընթացքում ո՛չ պակաս 3—5 հազար թուման:

24. Թաւրիզում քննւած գանդառաներից քարգուղարն ըս-
տանում է տասը տոկոս պարսկահպատակներից և հինգ տո-
կոս օտարականներին վճարւած գումարներից: Եթէ պարսկա-
հպատակը պարտաւորում է վճարել օտարականին որևէ գու-
մար, կօնսուլատից այդ գումարի 5% յանձնւում է քարգու-
ղարին գատաստանական հարկ, եթէ օտարականից յօգուտ
պարսկահպատակի օգտին փող է գանձւում, քարգուղարն ըս-
տանում է 10%: Եթէ քարգուղարը կարողանում է պարսկա-
հպատակին ազատել օտարականին վճարելիք պարտաւորու-
թիւնից, նա կանխավճար ստանում է 10% և գործի աւար-
տից յետոյ կրկին 10%: Պարսկահպատակները որպէսզի ա-
զատին օտարականներին վճարելիք պարտքերից, որոնք յա-
ճախ տասը տոկոս էլ գործավարութեան ընթացքում են վը-
ճարում, որպէսզի կամ ձգձղէ գործը և կամ իսպառ ազատէ:
Եթէ ի նկատի առնենք, որ անշափ մեծ գանդառանք է մըտ-

նում քարգուզարի դիւանատունը, այդ տեղ տարւա ընթացքում առնուազը հարիւր հազար թումանի գործ է վճուում, այն ժամանակ հնարաւոր կլինի ըմբռնել, թէ ի՞նչ մեծ գումար է մտնում քարգուզարի գրպանը:

25. Աշմարիտ է, որ շահնշահի միահեծան իշխանութեան տակ քարգուզարն էլ իւր դիւանատան հասոյթի միահեծան տէրն է, բայց հիմնարկութեան միւս ծառայողներն էլ օգուղ շեն կերակրում, կամ «միւֆթա» շեն աշխատում: Քարգուզարաթի մէջ կան 3—4 ծառայողներ, որոնք տարեկան 2—3 հազար թումանի բիւզջէ ունին, քսանի շափ գրագիրներն էլ տարեկան ամէն մէկը հինգ հարիւր թումանով հաղիւ ապրին: Յայտնի բան է այս գումարն էլ դուրս է գալիս գանդատաւորներին և պատասխանատուների գրպանից: Քարգուզարը պահում է տանից աւելի փիշիղմէթներ (սննկապան), որոնք յաճախ գանազան գաւառներ են գնում գործով, կամ դատարանից խոյս տւողներին բռնելու, բերելու, կամ վճիռները գործադրելու: Սրանք իրենց եկամուտով ոչ միայն ընտանիք են կերակրում, այլ քարգուզարին և պաշտօնականներին բաժին են տալիս, որ իրենց յանձնելի այդ պաշտօնները: Տանից աւելի մանկլաւիկ է պահում, որոնք դիւանատան ծառայութիւններն են կատարում, թէյ, սուրճ, կալիոն են մատակարարում և խուզարկում են այցելուների գրպանները: Սրանց շահողը ոչ նստելու տեղ կգանի դիւանատանը, ոչ էլ մի բաժակ թէյի կարժանանա հակառակորդի ներկայութեանը: Այս մասին թուրքերն այնքան բծախնդիր և մեծատիրա են, այսպիսի մի արհամարհանք նրանց համար հայհոյանքից ծանր է, նախատինքից նւաստացուցիչ: Հապա ֆարբաշները, դռնապանները, պարտիզպանները, մատակարարը, դալֆաշին, գանկատաւորը շւարում է, չգիտէ որ մէկին վճա-

րէ, որին յիշէ: Խնդրում են ամեն կողմից, պահանջում են աներեստարք, կորզում են բաւոնքի հարւածների տակ և մերկացնում են անողորմարար: Վայ պարսկահայատակին, որ ընկնում է սրանց ճանկը և թշւաւ է այն ողորմիկին, որ հովանաւոր չունի: Պարսկահայատակից վրէժ լուծելու ամենապլխաւոր միջոցը նրան քարգուզարի ֆարբաշ-բաշուն յանձնելն է, ոչ մի խոհարար չի կարող այնպէս մարտը փետրել ճանկում բռնած մորթած սագին, ինչպէս ֆարբաշները թեպաւում են կենդանի մարդուն:

26. Թէև ձգուում է—երկարում է յօդաժը, բայց միայն իրական օրինակները կարող են աւելի պարզ ներկայացնել կենդանի պատկերը, ուստի աւելւո՞ր շենք համարում երեք օրինակ եւ պատմել:

ա. Սրանից հինգ տարի առաջ Գ. Պօլսեցի մի վաճառատան գանկատը մտաւ քարգուզարաթ, որը Թաւրիզիցի մի մոլլայի ժառանգներից մանուֆատուրային ապրանքից մնացորդ հաշիւն էր պահանջում շուրջ տասը հազար լիւրա, 90,000 բուրլի: Քարգուզարը սկսեց արտել մոլլայի ժառանգներին, սպառնալ և գումարը պահանջել: Նրանք ուրանում էին պարտքը, ուրանում էին ստացած ապրանքները և ունեցած գրաւոր յարաբերութիւնները: Մոլլայի ժառանգներից դժւար էր փող պահել, ուստի առաջին շորս հինգ ժողովներում քարգուզարի մօտ հաստատուեց, թէ այդ նամականքը, ապսպրանքի թղթերը, մաքսային բտացականները, կօմիսիոներական հրամանագրերը բոլորը պատկանում էին մոլլայի առեւտրական տան և անդաման ապրանքները մտել էին նրանց վաճառատունը: Այս հաստատութիւնները վաւերանալուց յետո, քարգուզարը երբ կարողացաւ պայմանաւորել մոլլայի ժառանգների հետ, ստացաւ կանխավճար 10%—ը, ամ-

բողջ երեք տարի կօնսուլատին թախանձեց, խնդրեց գործը հաշտութեամբ վերջացնելու: Ո՛չ սպառնալիք, ո՛չ բողոք, ո՛չ էլ խնդիրք չէր ուղում լսել քարգուղարը, աղերսում էր կօնսուլից—խնդիրը հաշտութեամբ վերջացնել եւ երկու հազար լիրայով հաշտել: Փոխանակ կօնսուլը ստիպելու, սր մոլլայի ժառանգները 10 հազար լիրան հինգ տարւան սուկսով վճարեն, նա էլ մոլորեց քարգուղարի նենգամիտ քարոզներով և սկսեց պահանջատէրին յորդորել, ստիպել, որ համաձայնի երկու հազար լիրայով: Առաքիւում էր, թէ մոլլայի ժառանգներին չի կարող կառավարութիւնը ճնշել, թէ նրանք ոչինչ չունին, իսկ անշարժ կայքերը ծախած ու բաժանած են ժառանգները, թէ գանկառը ապացուցւած չէ և ուրիշ սպառնալիքներ: Քարգուղարը տարաւ յազթանակը, վաճառատունը կորցրեց մօտ 7500 լիրա գրամագլխից, 5 հազար լիրա սոկոսը: Իսկ քարգուղարը, ինչպէս պատմում էր մոլլայի ժառանգների հաւատարմատար ազգականը, այս գործից կերել էր մօտ երեք հազար լիրա, քացի դիւանատան պաշտօնակալների բաժնից:

Ը. 1882 թւականից մինչև 1893 թւականը ռուսահպատակ Տէր. Ղաղարեանց ժառանգների պահանջը, 7000 թուման գանձելու համար, Սօուշ-բուլղոյ նահանգի հաջի-հասան գիւղը քարգուղարից տաներկու հրաւիրակ պաշտօնեաներ էին ուղարկել, սր գիւղի տիրոջ բռնի թաւրից բերեն, նրա պարտքը վերջացնելու համար: Գիւղատէր քուրդ ազան գիււանատանը հաստատուած մուրհակով պարտք էր վերցրել և գիւղերը գրաւ գրել, ոչ մի փաստով ազատելու հնար չկար, անհրաժեշտ էր վճարել: Ամէն մի հրաւիրակ գիւղ հասնելու պէս, սկսում էր տանջել պարտաւանին, իւր սովորական վարձը անելուց յետո ստիպել, սր անմիջապէս ճանապարհ

ընկնի գէպի Քաւրիդ: Քուրդը համոզւած էր, որ այնտեղ քարգուղարը նրան շախի կարողանար պաշտպանել, անձաբացած բանտից ու տանջանքից ազատելու համար կալածքը պիտի ծախէր: Ուստի աղերսում էր հրաւիրակին իրեն օգնել: Տասը տարի շարունակ շորս գիւղի եկամուտը քուրդ ազան ուանցնում էր հրաւիրակի ձեռքով քարգուղարին, սրպէսով մի կերպ գործը ձգձգեն և նրան պարտքից ազատեն: Գիւղից պաշտօնականը տարեկան ստանում էր մօտ հազար թուման, որի կէսից օւսիլին ուղարկում էր մեծաւորին: Մեծաւորի հետ ստացած և բաժանած եկամուտի մասին մասնաւոր թղթակցութիւն էր պահում պաշտօնեան, իսկ պաշտօնապէս գրում էր, թէ գիւղատէրը փախել է Մանգուր կամ Գուրգի քուրդ լեռնականների մէջ, սպասում է վերադարձին, կամ մարդիկ է ուղարկել, որ նրան համոզեն, բերեն և շուտով կվերադառնա պարտապանի հետ: Քարգուղարը այս թղթերով խաբում էր կօնսուլին և ձգձգում գործը: Վերջապէս 1893 թ. գահաժառանգից պաշտօնական ուղարկեց, որ անպայման գանի ու բերէ քուրդին: Արդէն քուրդը յուսահատուել էր տասը տարւան քարգուղարի և նրա պաշտօնականի խարէութիւններից, զրկւել էր տաներկու տարւան եկամուտից, առանց բան շահելու, իսկ գահաժառանգի պաշտօնականից ահարեկ, իսկապէս փախել էր անգուսպ լեռնականների մէջ: Վերջապէս վստահելով իմ հրաւիրական նամակին, ուրիշ պարտապանների հետ կայացրածս գիջոյ համաձայնութիւններից խրախուսւած, եկաւ ինձ մօտ գործը խաղաղութեամբ վերջացնելու: Առաջարկեցի կալածքի կէս բաժինը թողնել պահանջատիրոջ իշխանութեան տակ քառասուն տարի, մինչև պարտքի սոկոսիքով վճարելը և բաւականանալ միւս կիսով, առանց զրկելու հայրենի ժա-

աանգութիւնից: Համաձայն տրակտատի պիտի 12% վճարէ պարտաւանը, բայց եւ միագլուխ 6% հաշւեցի, պարտքը գարձաւ մօտ 16,000 թուման, որը 6%-ով տարեկան մօտ հազար թուման շահ պիտի տար: Իսկ կայքը որքան լաւ բարեկարգէր, տարեկան հազիւ 1500 թուման բերէր, այն էլ Պարսկաստանում: Քուրդը շղիջաւ քսան տարուց աւել թողնել կէս կայքը պարտատիրոջ իշխանութեան տակ, ուստի գնաց, մտաւ միւջթէհիզ Ջաւադ ագաի տունը, ապաստանեց: Իսկ քարգուղարը շէր ցանկանում կայքը քառասուն տարով թողնել օտարի ձեռքը, ստիպում էր ծախել կէսը և պարտքը վճարել:

Ամբողջ երկու տարի տանջւելուց յետո, քուրդը ծախեց կալւածքի կէսը տաս հազար թումանի, որ պարտքից ազատւի: Քարգուղարը զբաւեցնելու իւր իշխանութեան տակն առնելուց յետո, սկսեց կօնսուլատին թախանձել, որ ինձ վերաճնում գործ դնեն և գործը վերջացնեն շորս հազար թումանի: Արք եւ մերժեցի կօնսուլի և դեսպանատան առաջարկները, քարգուղարը անճարացած բարձրացրեց առաջարկը հինգ և վերջապէս վեց հազարի: Եւ ժխտում էին ամէն առաջարկ, պահանջում էի 15 հազար: Յանկարծ քարգուղարը պաշտօնանկ եղաւ, քիչ էր մնում այդ գումարը ամբողջապէս կու տա, ուստի քուրդը և կալւածքի կէսի գնողը դարձեալ ինձ գիմեցին և ես վերջացրի 7750 թումանով, որը կօնսուլատ մտցրին, ազատեցին զբաւեցնողը, իսկ քարգուղարը կերաւ աւելիալ 2250 թումանը: Եթէ մանրամասն հաշւենք, առոնեշորս տարւան ընթացքում քարգուղարն ու արբանեակները քրդից աւելի քան 15 հազար թուման էին կերել, բացի նրան տուած տանջանքները: Գործն այնտեղ հասաւ, որ քուրդը կալւածքի երկր քառօրից զրկեց և այսօր ապրում

է մի քառօրում:

գ. 1900 թւականին ամառը մի առաւօտ վաղ գնացել էի քարգուղարի մօտ, որը բազմիս էր գնացել և ես պարտաւորւած էի դիւանատանը սպասել մինչև վերադարձը: Ամբողջ դիւանատունը բռնեւծ էր ինչպէս ծառայողներէց, նոյնպէս և բողոքողներէց: Քարգուղարը ներս մտաւ պաշտօնատան պարտէզը անաղին գոռում գոշումով: Ուշքս զբաւեց նրա անտեղի աղաղակները և սկսեցի գիտել լուսամտից ու լրսել: Նա անվերջ գոռում էր.

—Ո՞ւր է այդ Ղարաղաղցին—Քէլվանցին, հայր համարձակի իսլամի իմամգաղեհեհին (սէյդնէրին) ծեծել. բերէք, շուտ բերէք: Գաւթում կանգնած, բերել տւեց ճիւղտները: առաջ եկան դահիճները և զուրս բերին ինձ ծանօթ Տէր-Գրիգորեանցին, որը յայտնի արտահանութեան տուն ունէր Թաւրիզում և պառկացրին, ֆալախկա դրին: Իսկոյն տեղիցս թոտ, մինչև սանդուխներից իջնելու և գաւթի համեխ, արգէն 4—5 հարւած հասցրին Տէր-Գրիգորեանցի ոտքերին: Իսկոյն առաջ գնացի, մօտեցաւ և խնդրեցի քարգուղարից, որ ինձ բաշխէ յանցաւորին:

—Դուք մեր ներքին գործերին միւր միջամտիլ, ասաց զայրացած քարգուղարը, սա սէրիլ է ծեծել:

—Ես ոչ թէ միջամտում, այլ խնդրում եմ, ասացի, որ վաճառականի հեա այդպէս կուպիտ շվարիք, զբանից ձեզ կարող է վնաս գալ:

Քարգուղարը զայրացած հրամայեց շարունակել ծեծք, բայց օգնականը ակննջից ինչ որ փսփսաց և արձակեցին: Իսկոյն Տէր-Գրիգորեանը բողոք ներկայացրեց Նիզամի-Սալթանէ կասապարշապետին և Գահաժասանգ իշխանին: Քարգուղարը երկիւղից ուրացաւ, որ ծեծել է աւել Տէր-Գրիգոր

հանցին և ինձ մօտ երեք անգամ բրդուն, անհրորդուն և օգնականին խնդրանքի էր ուղարկել, որ ևս ցուցում չտամ: Գործը մեծացաւ. Թէհրանից Սադր-Ազամը և արտաքին գործերի մինիստրը ստիպեցին, որ քարգուզարը գնա Տէր-Գրիգորեանցի տունը ներդրութիւն խնդրէ և սիրտը շահի: Այդպէս էլ եղաւ. գեռ մի քաղս շալ էլ նէք տւեց, որ գործը հաշտութեամբ վերջացաւ: Իսկ այսպիսի մի վճիռ ձեռք բերելու համար, ամբողջ մի տարի խնդրագրեր արեւցաւ և մօտ հազար թուման ծախսի տակ ընկաւ Տէր-Գրիգորեանը, որը ոչ միայն Սէիդի շէք ծեծել, այլ Սէիդի երեսն էլ կհանքում շէք տեսել:

27. Քարգուզարից պակաս շեն կեղերում սէրփէրէտաները գաւառներում: Վերջին տասնեկնից տարւա ընթացքում սէրփէրէտաները, օգտւելով հայկական հայդուկներէ խմբումներէց, տարէցատրի քարգուզարական տարեկան վճարը-փէշքեաշը աւելացնելով, հինգ հարիւր թումանից հասցրին հինգ հազար թումանի: Սալմաստի սէրփէրէտը բացի այս հինգ հազար թումանից, կանխանվճար է տալիս քարգուզարին և փիշիքարին հրովարակի համար, մօտ մի հազար թուման: Որպէսզի բարձր իշխանութեան հասցրած բողոքողների պատճառով չուտով պաշտօնանկ չզանա, նա փիշիքարի, քարգուզարի և կօնսուլտանների աւագ միրզաներին (քարտուղար) ամսավճար է տալիս, իւրաքանչիւրին ոչ պակաս 25 թուման, բոլորին տարեկան 1200 թուման: Սէրփէրաստը իւր անձնական ծախսի, ընտանիքի ապրուստ տարեկան վճարում է ստանալը երեք հազար թուման: Սէրփէրէտի քսանի շափ գրագիր, սպասուոր ձիաուոր և ֆարրաշները անուագն ամէն մէկը տարեկան 3—500 թուման, բոլորը միասին սթ հազար թուման պոպկում են թշուա Սալմաստեցուց, որոնք

բոլոր այս ծախսերը, մօտաւորապէս 18 հազար թուման վճարում են: Այս պատկառելի գումարը ահա տասնըհինգ տարի է, որ վճարում է Սալմաստեցին, որի ծանրութիւնից ընկճւած շատերը գաղթում, փախչում են իրենց ծննդավայրից: Դ՛նա շեմ յիշում այն սղանութիւնները, առեանդումները, պղծութիւնները մտտին Սէրփէրէտի և քարգուզարի ստացած արտաքս կարգի կաշառները, փէշքեաշները, որոնք կործանում են թշուա շինականին, որը տարեկան դարձնաւ 4-5 հազար թումանի ևս հասնում: Այս էլ պիտի լմանայ, որ Սալմաստում 1800 տուն հայ կա, որա կիսից պակաս էլ Աստրի և այս 20 հազար թումանը վճարում են մեծ մասամբ շարատանջ հայերը:

28. Ընդհանրապէս քարգուզարութում էլ գործեր չի վրձուում, որովհետեւ վճարից խոյս է տալիս քարգուզարը, քանի որ վճիւր լանկարծ կարող է բողոքի առարկա դառնալ կօնսուլտի ներկայացուցչի համար, որից կարող են ընդհարել: Այս պատճառով գործերը քննում են, փաստերը լսում են, դոկումէնտները ուսումնասիրում են և ապա փոխադարձ դիջողութիւններ անել տալով, հաշտութեան վճիռ են կաշայնում: Միշտ այնպիսի որոշում է կայանում, որ էլ ոչ մի կողմը չկարողանա բողոքել: Իսկ քարգուզարը ընդհանրապէս աշխատում է գործերը որեւէ պատրւակով ընդհատել, որպէս զի միջոց ունենա պարսկահպատակի հետ առանձին տեսնել, պայմանաւորել և սովորացնել խօսելիքն ու բանիլիք ընթացքը: Դատաւարութեան ժամանակ այնքան կեղծել, փոխել, ծածուկ են վճիռները արձագրութիւնները, որ այժմ կօնսուլտների միրզաներն են (քարտուղար պարսիկ) գրում գատավարութեան արձանագրութիւնը, որոնց հետ զուգընթաց նոտաւ քարգուզարի միրզան բառ առ բառ արտազը

բում է կօնսուլի միրզաի ձեռագրից: Գատը քննում ու արձանագրում են կողմերի ներկայութեան, սրտնք ներկայացնում են իրենց փաստերը զբաւոր: Թուրքմանշայի դաշնագրի դօրութեամբ օտարահպատակների գործերի քննութեան ժամանակ զօհումէնունների վրա են հաստատելու ամէն բան, բերանացի վկայութիւն չեն ընդունում:

29. Քարգուզարի պաշտօնին ու զիրքին թէև շատ խոժոռ աչքով են նայում Ատրպատականի փիշիքարը, նահանգապետները, մանաւանդ միջթէհիղները, նախանձում են նրա հկամուտի, մանաւանդ զիրքի վրա, բայց սրտնք էլ նրանից պահաս չեն կեղեքում իրենց ստորագրեալ թշուառ ժողովուրդին: Ամէն մի քրէական գործից աշխատում են օգտել չարքմները, փիշիքարը և միջթէհիղները, սրտնք աքնում են իրար ձեռքից խլել գործերը և իրենց ատեաններում դատել: Եթէ քարգուզարը անկարող է, զիրքը բարձր պահել չգիտէ, փիշիքարը, միջթէհիղները և նահանգապետները միջամտում են քրիստոնեաների, նոյն իսկ օտարականների գործերին և առիւծի մասը յափշտակում են քարգուզարի ճիրաններից: Եթէ քարգուզարը զօրեղ է, մանաւանդ եթէ թիկունք ունի գահաժառանգից ու մինխտը նախագահից, ընդունւած է կօնսուլների շրջանում, այս գէպքում նա չէզոքացնում է բոլորին, մինակ իւրացնում է հասոյթը: Բայց և այնպէս գանկատուորները եթէ ճնշւում են, զիմում են միւսներին, այս գէպքում նրանց էլ բաժ է հասնում ընդհանուր աւարից: Գործերը իրենց ատեանները քաշելու, կամ ընթացքին միջամտելու օգտելու համար մեծ կռիւ կա փիշիքարի, միջթէհիղների և քարգուզարի մէջ, այնպէս որ հեռաատես քարգուզարը միշտ շահում է բոլորին, մանաւանդ միջթէհիղների ախունդների: Խոյի հարիմը հաջի-Սաադ իւ-

Միւրքը միջամտել էր Սալմաստի Ալրփէրէստի իշխանութեան տակ ապրող Գանձակեցի թուրքերի խնդրին, որի ֆարբաշները կողոստել էին Գանձակեցիներին (ուսուահպատակ) տունը: Երպէսզի ընդմիշտ նահանգապետներին չէզոքացնի, Ատրպատականի քարգուզարը միացաւ կօնսուլի հետ, այնպէս և 2—3 հազար թուքման փող առաւ հաջի-Սաադ իւլ-Միւրքից յօղուտ Գանձակեցիներին, որով քարգուզարը իւր իշխանութեան դերակշռութիւնը ցոյց տւեց Ատրպատականի բոլոր պաշտօնեաներին, որից սկսան ակնածել և հեռու փախչել:

30. Որքան գործ որ մանի քարգուզարի. կամ սէրփէրէստի զիւանատունը, քառասուն անգամ աւելի գործ է ընկնում փիշիքարի և նահանգապետների ձանկը, քանի որ ներքին միւլիմանների գործերին քարգուզարները միջամտելու արտօնութիւն չունին: Փիշիքարի և նահանգապետների գիւտատուն մտած գործերից 90 տոկոսը կալւածական խնդիր է, մնացեալը քրէական և սնանկութեան: Քրէական գործերը բոլորն էլ վճահատում են նահանգապետները և փիշիքարը իրենց հայեցողութեամբ, պատիժները անգուժ են, տուգանքները անսահման: Ինչպէս փիշիքարը, նոյնպէս նահանգապետները լիազօր են շարագործներին կախելու, թնդանօթի բերան պնելու, մորթելու, գնդակահար անելու կամ անդամահատութեան ենթարկելու, գատապարտածի ինչքը գրաւելով: Պէտք է խոտտովանած, որ իրենց իշխանութիւնը շարաշար չեն գործադրում ազմինխտարատորները, տւելի ձրգտում են կօլոստել շարագործի ընտանիքին, ազգականներին, փրկանքով մահան պատժից ազատել նրան: Պատիժների շափր, սահմանը, աեսակը որոշ օրէնքներով չի սահմանւած, կախում սնի նահանգապետի կամ փիշիքարի կամքից: Թէև սրտնք պատիժը գործադրելուց առաջ երբեմն զիմում են չէ-

ըրաթի վճռին, միւջթէհիղհերից օրինական որոշումն են ըստանում, բայց այս որոշումը այնքան էլ պարտաւորեցուցիչ չէ, քանի որ նահանգապետների կամքից է կախուած իրենց ցանկացած գոյնը տալ սճրին: Երբեմն պառնկութեան, զողութեան, աւաղակութեան համար մի դատարկապորտի մօրթել, սպանել են տալիս, երբեմն էլ արիւնարբու հրէշներին իրենց կատարած մի քանի արիւնահեղութիւնների համար երեք-չորս տարւան բանտարկութեամբ ապաշխարեցնում և բաց են թողնում: Ամէնից շատ մահւան դատապարտում են այն աւաղակներին, կամ էլ—աղաներին (համայնական առաջնորդ) որոնք ապստամբում են, իշխանութեան դէմ զէնք են բարձրացնում: Ոյժ, հովանաւոր, մանաւանդ փող սւնեցող սճրագործը ամէն տեսակ պատժից, պատասխանատուութիւնից կարող է ազատուել, բաւականացնելով դատաւորի ընշաքաղցութիւնը:

31. Ամէնից կեճոտ գործերը Պարսկաստանում կալածական վէճերն են, որոնց պանկատները երբեմն մի քանի տասնեակ, նոյն խոյզ գար է աւոււմ: Թէև ըստ շէրիաթի շիւան իրաւունք շունի յափշտակած կալածքի եկամուտը ուտելու, իւրացնելու, սրեկ խարէութեամբ, բռնի և կեղծումներով խլած կալքի տիրոջ աղօթքն անընդունելի է, ծոմը ապօրինի, կիւր թողնուած, ծնուած զաւակները պառնկորդի, ինքն էլ իւրամի համայնքից արտաքուսած է համարոււմ, զրկելու է ինչպէս այս, նոյնպէս յաւիտենականութեան մէջ միւսլիմանների համար պատրաստուած երանութիւններից. բայց ամբողջ Յարպատականում շի կարելի գտնել սրեկ կալք քաղարներում թէ գիւղերում, սրի աէրը այդ ձևը բերած ինի արդար ճանապարհով կամ տիրոջ յօժար կամքով, բոլորն էլ յափշտակութիւններ են իբարից խլած: Անցեալ դարերում մեծ կալւա-

ծառէրները իրենց յափշտակած կալքերը ուրիշի կամայական յափշտակութիւններից ազատելու համար, «Էվլադի-Վազֆ»-ին էին յատկացրել, որին օրէնքի համաձայն շի կարող մօտենալ սրեկ իշխանութիւն: «Էվլադի-Վազֆ» կոչոււմ են այն կալւածները, որոնց աէրերը կտակով իրենց կալւածքի հասոյթի սրեկ մասը յատկացնում են սրոշ մղկիթների աւաջնորդ ախունդներին թոշակին, կամ մէդրէսէների (զպրոցի) սուսցիշներին, սրուէսդի գրանք ապահոված իրենց պաշտօնը, ժողովուրդի դասերը: Կթութիւնը անվճար կատարեն և անկախ կեանք վարելով արդարութեան շարի վրա կանգնած մարտնչին անիրաւ դատաւորների դէմ: Կալւածատէրը կտակելով կալւածքի եկամուտի 1/3 կամ սրեկ աւելի նւազ մասը այսպիսի բարենպաստակ կրօնական հաստատութեան, կտակի քօղի տակ ձգտում է ապահովել իւր սերունդի ապագան, նրանց զսլքի անձեռնմխելիութիւնը, քանի որ «Էվլադի-Վազֆի» կալւածների կաւավորութիւնը (միութէվէլիութիւնը) մընում է ընդմիշտ կտակողի արու զաւակներին յաջորդարար, որոնք իւրացնելով եկամուտի մեծագոյն մասը, փշրանքը թափում են ախունդներին: Իսլամական հիմնական օրէնքով «Էվլադի-Վազֆ» հրատարակած կալւածքը շի կարելի ծախել, փոխել, զբաւ դնել կամ բաժանել, սրով յաջորդների ժաւանգների պարտքի, յանցանքի կամ սրեկ ուրիշ պատճառով անհնար է խլել, զբաւել, յափշտակել կալւածը անսահման ժամանակով: Չէրիաթը ամէն անգամ յափշտակուած և կեղ ժամանակով օտարացած «Էվլադի-Վազֆ» կալքը դարձնում է օրինական ժաւանգների: «Էվլադի-Վազֆ» հրատարակոււմ է կալւածատիրոջ կամքով, հոգևորականութեան վճաով և խալիֆի, կամ շահի հրովարտակով, սրով կալւածքը անձեռնմխելի ժաւանգական է գտնում: Թէև Ռտրպատականի կալ-

ւածնեւրից—գիւղերից մեծագոյն մասը եղիւ է «Էվլաղի-Վա-
ղըֆ», բայց վերջին 25-30 տարւո ընթացքում զբանց մե-
ծագոյն մասը ծախուել, յափշտակուել մասնաւորուել են և ոչ
իսկ երկու տակօսը մնացել է «Վաղֆ»: Մի յայտնի վէղիր
Գիւմիւսի անունով սրանից երկու դար առաջ կտակած «Էվլա-
ղի-Վաղֆ» երեք հարիւր վաթսուց գիւղից այսօր միայն
տասնեւրեւան է մնացել ժառանգների ձեռքին, այս էլ շը-
նորհիւ Ռուսահայաստակ երբ. Նազարբէգեանների և Զարգար-
եանների, որոնք սրանից 40 տարի առաջ դիւանխանայում
հաստատած կառավարիչների ուժով ստիպել են կառավարու-
թեան-քարգուղարին յարգելու իրենց հաստատած պայմանա-
գիրը, ապա թէ ոչ. այս տասնեւրեւ գիւղերն էլ վաղուց ծախ-
ծխուած և փոփոխուած էին: Սրանից հինգ տարի առաջ Թաւ-
րիզի երկու յայտնի միւլթէհիդներ իրար դէմ կուել էին վա-
րում այս «Գիւմիւսի» Վաղֆի Քիււր գիւղի համար, ձգտում
էին իրար ձեռքից յափշտակել, որոնցից մէկը շատ շնչին
գնով իւրացրեց այդ կալածքը, ընդդէմ շէրիի օրէնքներին:

32. Ամէն մի կալածատէր Իրանում հաստատ համոզուած
է, որ իւր իշխանութեան տակ դանուած (թէստարուֆ) կալ-
ւածները ինքը յափշտակել, իւրացրել է նենգութեամբ, խար-
դախութեամբ և բռնութեամբ: Այս հիման վրա բոլորի խղճի
վրա ծանրացած է ապառաժի նման այն բնոր, թէ իրենք
զուրս են գտնուում խոյամի գասից, իրենց ծոմն ու աղօթքը,
բարեգործութիւնն ու սղորմութիւնը ընդունելի չեն, կանայ-
քը թողնուած և գաւակները պտոնկորդի են: Բայց միթիւար-
ւում են միայն այն մտքով, որ ամբողջ երկիրը իրենց համա-
նմաններն են յափշտակած, այս պատճառով աշխատում են
խղճերը թեթեւացնել, կամ համանմանների հետ ջէհէննէմ
ուղղելը այնքան սոսիտի չի թւում: Ասեմք կալածատէր

ներից շատերը, սկսած միւլթէհիդներից, խաւանից մինչև
վերջին սարբաֆն ու վաճառականը անհաւատ են, նրանք ժըխ-
տում են ամէն սրբութիւնը և կատարում են ծիսական աղօթք-
ները, խոյամական ծիսակատարութիւնները լսկ ձեւի կամ
քարկոծելուց ազատ մնալու համար է: Ամէն կալածատէր աշ-
քի առաջ ունենալով իւր կատարած յափշտակութիւնները,
չի կարող հաստատ համոզուած լինել, որ ձեռքում գտնուած
(թէստարուֆ) կալածները իւր անձեռնմխելի սեփականու-
թիւնն է: Որեւէ յափշտակողի ձեռքից մի յանկարծական հրա-
մանով, կամ կառավարչական վճռով քաշում, խլում են գիւղը,
յանձնում են մի ուրիշին: Այս պատճառով կալածատէրը
գիշեր ցերեկ աշխատում է անխղելի կապերով միանալ իւր
հովանաւորի հետ և սիրաշահել նահանգապետ-գաւաւորին,
կամ միւլթէհիդին. սրղէսղի շփանդէ իւր կարողութիւ-
նը: Միայն կառավարութիւնը և միւլթէհիդները չեն սպառ-
նում կալածատիրոջ, դեռ մինչև անգամ որեւէ ըմբոստ խան-
րէզ, որ ապստամբել է իշխանութեան դէմ, չի հպատակում
կառավարութեան, ինչպէս Ղարաղաղի Բահիմ-խանը, Մու-
ղանցի Խոսրով-խանը, մտնում է որեւէ գիւղ և իւրացնում է
կալածքը, տասը, քսան տարի չի դուրս գալիս այսպիսի յա-
փշտակութիւնից: Պարսկական զօրավար Սիւլէյման խանը ան-
ցեալ դարում վաթսուց տարի Աֆշարի զօրքերի հրամանա-
կալութիւնը իւրացնելով, բռնութեամբ յափշտակեց մօտ հա-
րիւր գիւղ, որոնցից մեծագոյն մասը «Վաղֆներ» էին, որոնց
ժառանգները մինչև այսօր բողոքները շարունակում են Միւ-
լթէյման խանի ժառանգների դէմ: Կալածների հասոյթը կլա-
նում են Սիւլէյման խանի թոռները, իսկ «Էվլաղի-Վաղֆի» միւ-
լթէլէլի սէրիները իրաւագուրկ շափշփում են գաւաւորների
գաները, արգարութիւնն են սրտնում:

33. Իրանում ոչ մի վճիռ չի կարելի վերջնական համարել, եթէ հիմնւած է որեւէ սխալանքի վրա, նրա դէմ կարելի է բողոքել աստը, քսան, յիսուն տարի յետո, երբ պարզւի սխալանքը, և ստիպել զատուորներին նորից քննել ու վճել: Ամէն մի նահանգապետ-դատաւոր լիազօր է իւր նախորդի վճիռները նորից քննելու, եթէ այդ պահանջում է կողմերից որեւէ մէկը, բեկանելու և փոխելու, եթէ դրական փաստ ներկայանա: Այնպէս որ՝ մի դատաւորի վճածը երկրորդը բեկում է, երրորդը նորից վաւերացնում, չորրորդը հիմքից փոփոխում է և շարունակաբար: Բաւական է որ դատաւորը գանկատ ստանա, նա պատասխանատւին պարտաւոր է կանչել, կողմերի թղթերն ու քսակները քննել, խուզարկել և հնար մտածել միջից օգուտ գուրս բերելու: Տկարի, անփողի բողոքը միևթարական խօսքերից, օգային յոյսերից աւելի բաւարարութիւն չի կարող ստանալ, բայց նա միջոց է դատաւորի ձեռքում ճնշելու յափշտակողին և թեթեւցնելու նրա գրպանները: Քսան-երեսուն տարի շարունակաբար յափշտակւած զիւզերի եկամտաները անվերջ բողոքների առաջն առնելու համար վճարում են դատաւորներին, մինչև խոպա յուսահատում, կործանւում և անհետանում են գանկատաւորները:

34. Ուժեղները սչ միայն յափշտակում են թոյլերի կաւածները, այլ խիղճը այնպէս է թռել խանի, սարբաֆի ու վաճառականի սրտից, որ զրկում են նայնպէս հարազատ եզբայրներին, քայրերին, մայրերին, հօրեկրօր դաւակներին և թառներին, այնպէս որ՝ սլոբ շափողը, զօրութեան վրա վըսասհացողը, հովանաւորից ապահովածը անխնա զրկում է նայնպէս մերձաւորին, ինչպէս կողոպտում է դրացուն և օտարականին: Չունկորութեան տանջանքների սոսկալի ներդործութիւնից մորմաբայտները, հարագանների մեքենայու-

թիւններից թակարթւածները, հայրենի ժառանգութիւնից զրկւածները գնում, մանում են ամենազօրեղ միւջթէհիդի հովանու տակ-ապաստանի: Տասնեակ տարով յամաւ կուրից խոցուած-վիրաւորւածները, յուսահատ-ընկճւածները անվերջ թախանձանքներով վերջապէս կարողանում են դիջել տալ միւջթէհիդներին պաշտպան հանդիսանալ իրենց արդար գանկատին: Միւջթէհիդը քննում է զօրծը, փաստերը, դսկումէնաները, ուսումնասիրում է խնդիրը, պատրաստում է կարևոր վկայականները, բանակցութեան մէջ է մտնում նահանգապետի, կամ կառավարչապետի հետ, համաձայնութիւնը, կապակցութիւնը կայացնում է, և երբ պատեհ առիթը հասնում է, ստիպում է յուսակտուր ապաստանողին իւր անւանը փոխանցել վիճելի կայքը, կամ բաժինը: Վերաւոր գանկատաւորը այրւած սրտով, ապագային իրեն խոպա սպանացող վստանդն անգամ նախատեսած, գոնէ վրէժը լուծելու տենչով, կնքում է վաճառման պայմանագիրը, վաւերացնել է տալիս ուրիշ կրկերականի և միւջթէհիդը իր սպասուոր սէրդիներին ու ձիււորներին ուղարկում է վիճելի կաւածքը զրաւելու: Սրանք զրաւում են սչ միայն վիճելի կայքի պահանջւած մասը, այլ տիրում են ամբողջապէս: Այս դէպքը համոզում է բոնաւոր-յափշտակիչին, որ նա մեճաւոր իշխանութիւնից պիտի յոյսը կարէ, քանի որ միւջթէհիդը առանց կանխաւոր ներքին համաձայնութեան չէր յանդգնիլ այդ խիստ միջոցին դիմելու: Եթէ բարձրագայն իշխանութիւնից, կամ հովանաւորից օգնութեան յոյսը կարում է, նա անձամբ դիմում է միւջթէհիդի դուռը, նախատում, երբեմն թակում էլ է և ապա հաշտութիւնը կայանում է վերադարձնելով անիրաւի իւրացրածը: Այսպէսով կաւածքը գուրս է գալիս արջի ճիւղանից, ընկնում է վազրի ճանկը:

35. Միւջթէհիզը երկու երեք տարի զիւրի հասոյթից մաս ապիտ է հալածական զրկւածին, հեռզհեռ կրճատում ե մի օր պատասխանում է, որ արզէն նրա հաշիւը փակւած է: Այստեղ արդէն հրամայում է զբազրին, որ հաշի մանրամասնութիւնը ներկայացնէ զրկւածին, որը կարգում է կզած ծախսերը, վճարած կաշառները, դատավարութիւնը ե դատաստանական ծախսերը, նրան արւած նպաստները ե զիւրի գնից դուրս գալով այս վճարումները գեռ մի բան էլ պարտք է մնում շարատանջ գանկատաւորը: Երկար բարակ քարոզներից, միւջթէհիզին շրջապատող թալբանների թախանձանքից ստիպւած գանկատաւորը իսպառ զրկւում է զիւրից, թողնելով այդ յօգուտ միւջթէհիզի: Ձեռաց ծախսի հինգ տասը թուման ստանալով, հրազարակով իւր հաճութիւնն էլ յայանում է, որ նա լիովին ստացել է բաւականութիւնը, հեռանում է քաղցած ընտանիքի մօտ, հայհոյելով բազդին էլ, միւջթէհիզին էլ, շէրիաթին էլ, զբքին էլ ե յուսահատութեան մէջ կամ խելագարւում է, կամ ցնորում: Միւջթէհիզը այս խաղով խիզճն էլ է խաղաղացնում, շրջապատողների առջ արգարացնում է իւր արարքը ե համարձակ հետեօրդներին առած գնում է մզկիթ ազօթելու, ցանկալով Ալլահին էլ խաբել: Ինչպէս հաւատացնում են, միւջթէհիզների զիւրերի մեծագոյն մասը այսպէս յափշտակողներից յափշտակւած կալածներից է կազմւած: Ուրիշ կերպ շի էլ կարելի մտածել, քանի որ քսան տարւան ընթացքում միւջթէհիզները ուզողակի եկամուտներով շէին կարող հարելը, հարիւր յիսուն զիւր սեփականել ե ժառանգութիւն թողնել ճեաներին: Այսօրւա Աւրպատականի կալածատէր միւջթէհիզները ժառանգութիւն կամ բնաւ չեն ստացել, կամ մի երկու զիւր են ստացել: Միւջթէհիզները եթէ այսպէս են վարել, հապա

լինչ ընթացքով են կուտակել սեղանաւորները, վաճառականները ե խաները իրենց հարիւրաւոր զիւրերը՝ ընթերցողը կարող է մակարերել, եթէ ուշադրութեամբ քննէ: Այս էլ պիտի գիտենալ, որ զիւրատիրութիւնը Ատրպատականում դարգացել է ե այս ծայրահեղութեան հասել է. վերջ 30 տարւա ընթացքում, 1870 թւականի սովից յետոյ, որով սչ որ շի կարող պարծիլ, թէ կալածները իրենք ժառանգութիւն են ստացել ծնողներից, կամ պապերից: Իսկ այսքան կարճ ժամանակամիջոցում այդքան կալած իւրացնողի բարոյականի առաձգութեան սահմանը շեմ կարծում, որ մաթեմատիքական թւերով հնարաւոր լինի հաշուել:

36. Կալածատիրական այս խաչտառակ եղծումները՝ շէրիական նորանոր կեղծումներ (հիլէի-շէրի) է առաջացրել, որոնց մանրամասնութիւնները մեղ շատ հեռու կտանէր նւպատակից, ուստի գողափար տալու համար մի օրինակով ընթերցողին ծանօթացնենք խորամանկ ախունդների այս հանճարաւսուրեան հետ: Վերիը յիշեցինը, թէ որեւէ հաշտութիւն, համաձայնութիւն կատարելիս, պայմանագիր վաւերացնելիս ախունդը կամ միւջթէհիզը կարգում է դուրանից սրոշ այաթ (սիդա), որով վաւերացնում է կատարւած գործուցութիւն ե նրա զէմ որեւէ ընթացք անօրէնութիւն է համարւում: Այդպէս է ե առուտուրի համաձայնութիւնը: Մէկը երբ կալւածք է ծախում, կալածագիրը վաւերացնելուց առաջ կողմերի համաձայնութիւնը ստանում ե ապա ազօթելով կնքում է: Այս ազօթքը կատարելուց յետո, կալւածքի իշխանութիւնը անցնում է գնողին, համաձայն շէրիաթի, որի անկապակի սեփականութիւնն է գառնում: Երբ մէկը ճնշւած պարտաւորւում է իւր կայքը ապահովցնելու, կամ յափշտակողից ետ ստանալու համար փոխանցել սրեւէ միւջթէհիզի

անւանը, նա նախապէս գնում է իւր ասն տաճարը, վաստահութեանը արժանացած արտունդի, կամ միւլթէհիդի մօտ, խոստովանում է վիճակը և կայքը ծախում է կնոջը կամ սրբուն, կամ աղջկան, և կամ սրեկ ուրիշի անւան, վաւերացնել է տալիս կալածագիրը սիղաշով (աղօթքով): Այս փաստաթուղթը նոր տիրոջը յանձնելուց մի քանի ժամանակ յետո, երկրորդ կալածագիրը կնքել է տալիս ու յանձնում է միւլթէհիդին: Սրբ գիւղը յափշտակողից ետ ստանալով գրաւում է միւլթէհիդը, առաջի թղթի աէրը հրապարակ է դալիս և ետ է պահանջում կալածքը: Համաձայն շէրիաթի հին կալածագիրն է տիրում գիւղին, իսկ երկրորդի վրա կարգացած աղօթքը անգօր է, քանի որ կայքը երկրորդ վաճառման օրը առաջինի սեփականութիւնից դուրս է եկած: Համաձայն շէրիաթի, ճնշւածը անճարացած իւր իրաւունքը ձեռք բերելու համար կարող է կեղծիքի դիմել և նրա արարքը պատժի ենթակա չէ, քանի որ գոյութիւնը պահպանելու համար արտաքուստ կեղծելը (թաղվիթ) պարտաւորեցուցիչ է: Չիարոյօր աղանդների հոգևորականները պաշտպանում են նախկին—հին թուով հաստատուած դեկումէնտի արևոջը, իսկ եկրորդ աէրը զրկում է: Այնքան այսպիսի կեղծիքներ է կատարել, որ այժմ կալածք գնողը ստիպում է ծախողին, որ նա կնոջը, զաւակներին և մերձաւորներին ներկայացնի ամուսնոյին, որպէսզի նրանք էլ խոստովանին, թէ համաձայն են այդ վաճառումին և իրենց կողմից արգելք չկա, որպէսզի եթէ գրանք ունին ներքին ծածուկ կալածագիրը, նրա սյժը ոչնչանա և բողոքելու հնարաւորութիւնից զրկւին: Բայց ճընշւածները այնքան խորամանկացել են, որ նորանոր միջոցներ են հնարում, որ կարողանան բռնակալները և յափշտակիչները զիմակները պատասան և գոյութիւնները պահպանեն:

37. Այս պարագաներից ստիպւած, Պասկեիչը դաշնագրութեան մէջ Թուրքմէնշայում 1829 թ. փետրւարին, վաճառականական դաշնագրի 2 յօդւածում որոշեցին, որ երբ որեւէ պարսկահայատակ իւր կալածքը ծախէ կամ գրաւ դնէ սուսահպատակի մօտ, պարսկական դիւանատունը պիտի քննէ թէ արդեօր կալածքը ծախւած կամ գրաւական չէ ուրիշի մօտ և ապա հաստատէ: Իսկ կառավարչական այս հաստատութեան գոյութեան դէպքում մոլլաների վաւերացրած, միւլթէհիդների սիլա կարգացած թղթերը կսրցնում են իրենց սյժը: Այս դաշնագրից օգուում են բոլոր Եւրոպական ազգերը:

38. Պարսկաստանում բազմաթիւ շիա աղանդաւորներ կան, որոնք իրար գէմ առելութեամբ են համակւած: Այս աղանդաւորները որքան որ հալածւում են, այնքան էլ աւրածւում են: Բոլորն էլ շիա են հրապարակով, բայց նախատում են իրար ընթացքը: Տիրող կրօնը,—միւլթէհիդները հալածում են ոչ միայն բարիններին, հաջի-Բէրիմ խանիններին, Չէլիսիններին, այլ անվերջ նախատուած Ալիուլլահիները, Իսմայիլիդները, Սօֆիները, Գաւուդիները, Գօրանները և ուրիշները: Բոլոր աղանդաւորների ներկայացուցիչ միւլթէհիդները նստում են քաղաքներում և վարում են իրենց հետեողների գործերը: Ամէն մի աղանդաւոր իր դատանական գործը իր աղանդապետին է բերում քննելու ու վճռելու: Տարբեր աղանդաւորները, գանկատաւոր թէ պատասխանատու, աշխատում են գործը իրենց աղանդապետին հանցնելու, որպէսզի նրա հովանաւորութիւնը վայելեն, գործերը շահեն: Գատավարութեան ընթացքում միւլթէհիդները միշտ օգնում են իրենց անձնէր հետեողներին, որից ծագում է աւելի կատաղի վէճ և սիւակալութիւն: Այս դէպքին բնկճւածը դիմում է միւլթէ-

չէրի միջթէհիդի հովանաւորութեան, որի ուժեղ ձայնը խեղդում է նոյն իսկ արգարութիւնը. քանի որ նրա հետեւողները թիւը մեծ է, նա ամէնից հօր է և բռնաւոր: Այս պատճառով աղանդաւորները կապած են աւելի կառավարչական ծառայողներին, աւելի խորամանկութեամբ են գործում և յնւելով կառավարչական ուժին, միշտ տապալում են հակառակորդներին: Այնքան ջերմ կերպով են ծառայում Արիւլլահիները, Գօրանները, որ մինչև անգամ շահի, գահաժառանգի վստահութիւնն են գրաւել և նրանց ուսուցիչի, խմելիքի, հագուստի և ուրիշ ծախսերի գործերի վերատեսուչների պաշտօնը նրանք են գրաւել:

39. Քայցի պարսկական դատարանները, Աւրպատականում գոյութիւն ունին նոյնպէս օտարականների դատարանները: Ամէն մի պիտութեան կօնսուլատը դատում և վճռում է անկախ իւր հպատակների գործերը իրենց երկրի օրէնքների համեմատ, քաղաքական թէ քրէական: Տարբեր երկրացի օտարականների մէջ եղած գործերը, նոյնպէս վարում են իրանց կօնսուլները, պահանջատէրը և իւր կօնսուլի ներկայացուցիչը գնում են պատասխանաւոր կօնսուլատից բաւարարութեան վճիռն ստանալու: Կօնսուլները վաւերացում են, հաստատում իրենց հպատակների մատեանները, մուրհակները և պայմանագրերը: Կօնսուլատներն ունին արխիւ, բանտ, գաղանի օստիկանական հսկողութիւն և յանցաւորներին ուղարկում են իրենց հայրենիքի դատարանները դատելու: Ըրջակա քաղաքներում և աւաններում կօնսուլներն ունին ազնաներ և կամ վաճառականութիւնը ընտրում է աւագ իրենց ներքին գործերը վարելու, դատելու և պաշտպան հանդիսանալու պարսիկների ռանձգութիւնների դէմ:

40 Քրի: ասնեա պարսկահպատակները ունին իրենց

եկեղեցական և ժողովրդական ժողովները, որոնք վարում են համայնքի ներքին գործերը հաշտարար որոշումներով: Գատում են գանկատները, բաժանում են ժառանգութիւնները և վաւերացնում են մուրհակներ և պայմանագրեր: Աւրպատականի հայերի առաջնորդարանը գաւառական գործակալական ժողովների արարքը վաւերացնում կամ բեկանում է, թէ քաղաքացիական, թէ ընտանեկան և թէ նոյն իսկ քրէական գործերը մտնում են սրանց ժողովները, ենթարկւում են քննութեան, եթէ կողմերը անպայման համաձայնին կատարւած որոշումներին: Հակառակ պարագային գործը հասնում է կառավարութեան և քարուղարները հարստահարում կողմերի քրակները:

Գատատանական այս սոսակալի վիճակը անշուշտ ժողովուրդի արգար բողոքին տեղի պիտի տար, արտունջներն ու մրմունջները պիտի խոսովէին, ինչպէս յափշտակողների, նոյնպէս պետական բարձր իշխանաւորների հանդիսաւ: Քայցայնպիսի խոր տգիտութեան մէջ է թաղւած երկիրը, որ չարատանջ ժողովուրդը մոլորել է, առաջնորդող տարր չունի, որ հետևի: Կան մի դաս աղքատ կղեր—իւլէմաներ, որոնք անվերջ քարոզներ են կարգում ժողովրդին սթափելու, աղատելու ոչ միայն անիրաւ, կաշառակեր դատաւորներից—քաղաքական թէ կրօնական, այլ թօթափել հոգատիրական լուծը, որը գուրանի և շէրիաթի հակառակ նրա վրին գրել է ձրիակերների և հարամխորների (հարամ սուտողների) ձեռքով: Ժողովուրդի բերանը այնպէս է վաւել ախունդներից և թալարաններից, որ նրանց քարոզութիւնը նպատակի չի հասնում, յանի որ սրանք—անփող կղերը հնարաւոր եղած գէպ

քում թշուառի պատառը կլանելուց չեն խղճահարուսւմ և կայ-
ւածները գրաւելուց չեն երես դարձնում: Եթէ պատահի, որ
աղիւս ընթացքով մի ախունդ կարողանա գրաւել ժողովրդի
սիրտը, սպառնալ միջթէնիդներին, այն ժամանակ վերջին-
ների դաւով այդպիսիներին կառավարութիւնը արսորում է.
կամ ոչնչացնում, որպէսզի ամբողջ չկարողանա խլրտալ:
Իսկ իրենք իրենց լնտելիզենա համարող երիտասարդ պար-
սիկները այնքան փոքրաթիւ են, այնքան տղէտ ու ապիկար,
որ բարոյական ուժ չեն ներկայացնում, որ կարողանան կռիւ
դուրս գալ և իրենց փայփայած «Փանգիւմար» (բէֆօրմ)
պահանջել և ստիպել գործադրելու: Պարսիկ ազմինիսարա-
տօրների անսահման իրաւունքները, բարբարոսական պատիժ-
ներն ու պատուհասները այնքան զարհուրելի է, որ թոյլ ե-
րիտասարդութիւնը չի կարող երկրում գոյութիւնն անգամ
ցոյց դնել: Ամբողջ Պարսկաստանի լննը միլիօն ժողովրդի
կառավարութիւնը, շահնշահի իշխանութիւնը, չունի նոյն իսկ
մի հատ սուսւմնարան, ոչ թէ բարձրագոյն, նոյն իսկ միջ-
նակարգ կամ տարրական, որ կարողանա կրթել բարոյապէս
ազգաբնակիցութիւնը, իսկ ախունդների մզկիթներում աւան-
դած այբուբենով լինչ սնունդ պիտի կարողանա ստանալ
մատաղ սերունդը:

Բայց Իրանի գաղափարական վիճակն այնքան սոսկալի
է, քաղաքների միջնակարգ և բանուրը դատը այնպիսի անիրա-
ւութիւնների ենթարկւած է, զրկանքները նրա սրտում այն
պիտի խոցեր են դրել, թքերն այնպէս են վիրաւորել, որ
կամա ազամա պիտի ցոյցեր կատարէր և պարտաւորացնէր
կառավարութեան զրական օրէնքներ հիմնել և պաշտպանել
ժողովուրդի շահերը բոնաւորների կամայականութիւններից:
Այս ցոյցերը ստիպեցին և շահնշահի հրամանով Թէհրանում

կազմւած մասնաժողովը խմբագրում է նոր գաղափարական
ատեանների օրէնսդրութիւնը: Պէտք է յուսալ, որ կօմիտի-
այի երիտասարդ իրաւարան նախագահը Միւշիր-խլ-Միւրը,
որ աւարտել է Մոսկուայի համալսարանում, այնպիսի միջոց-
ների կղիմի, որ ազատէ ժողովուրդին բռնակալ խաներից,
միջթէնիդներից, արագ, ուղիղ և արդար գաղափարներով
այնպէս լազազացնէ երկիրը, որ ազգաբնակիցութիւնը պա-
ւած ձրիակիր-յափշտակիչների ձրիաններից, կուլտուրական
կեանքի շրջանը մանի:

25-ն Մայիսի 1906 թ.

Թ աւ ռ ի դ

2013

«Ազգային գրադարան»

48/4

NL0031973

